

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

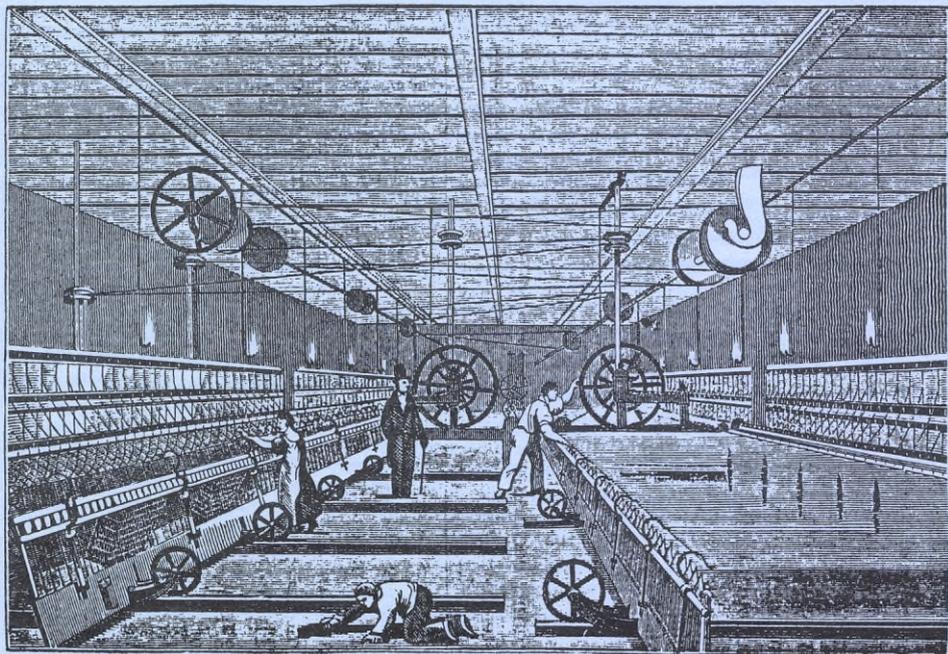
This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Lasse Cornell

Arbete
och
arbetsformernas utveckling

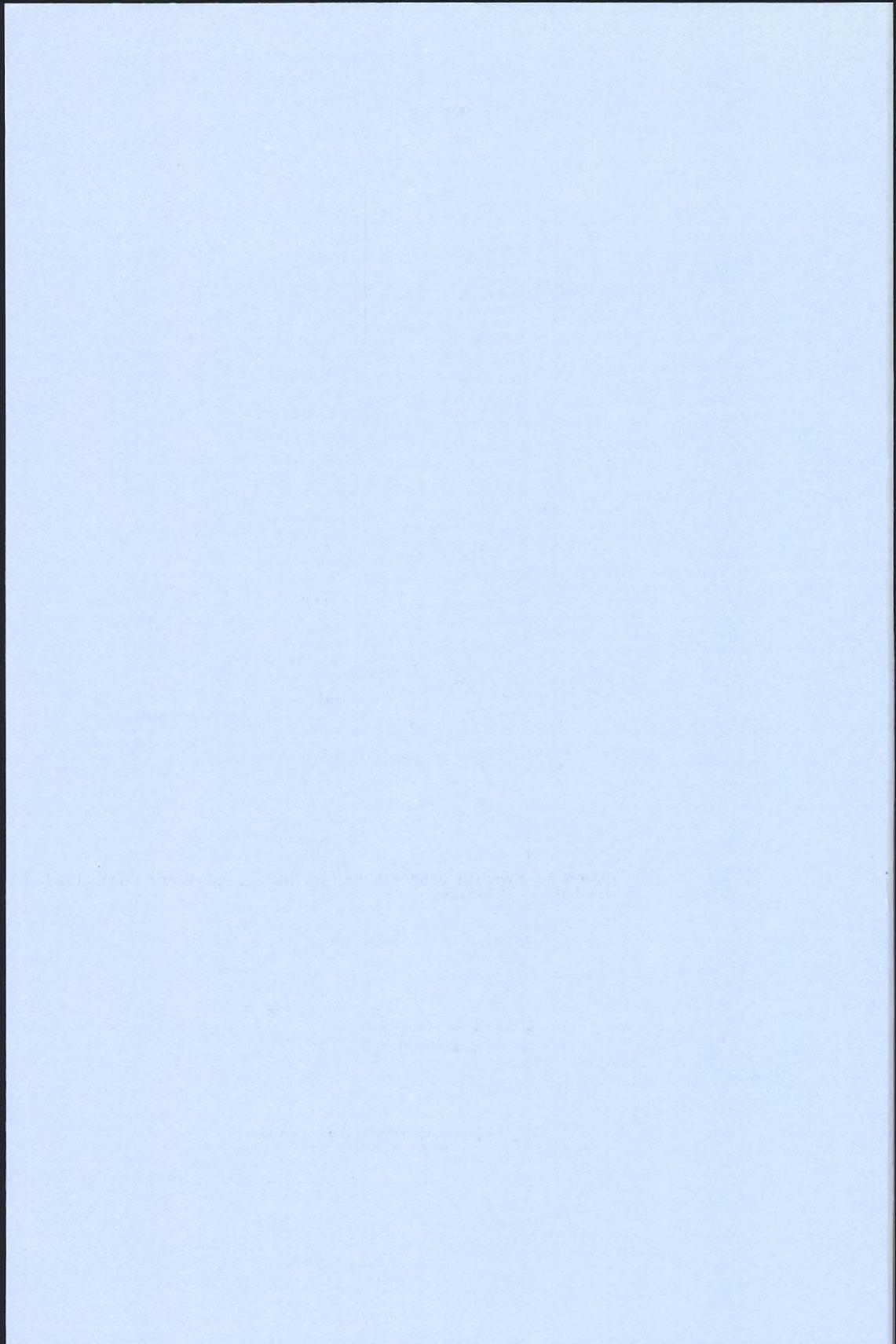

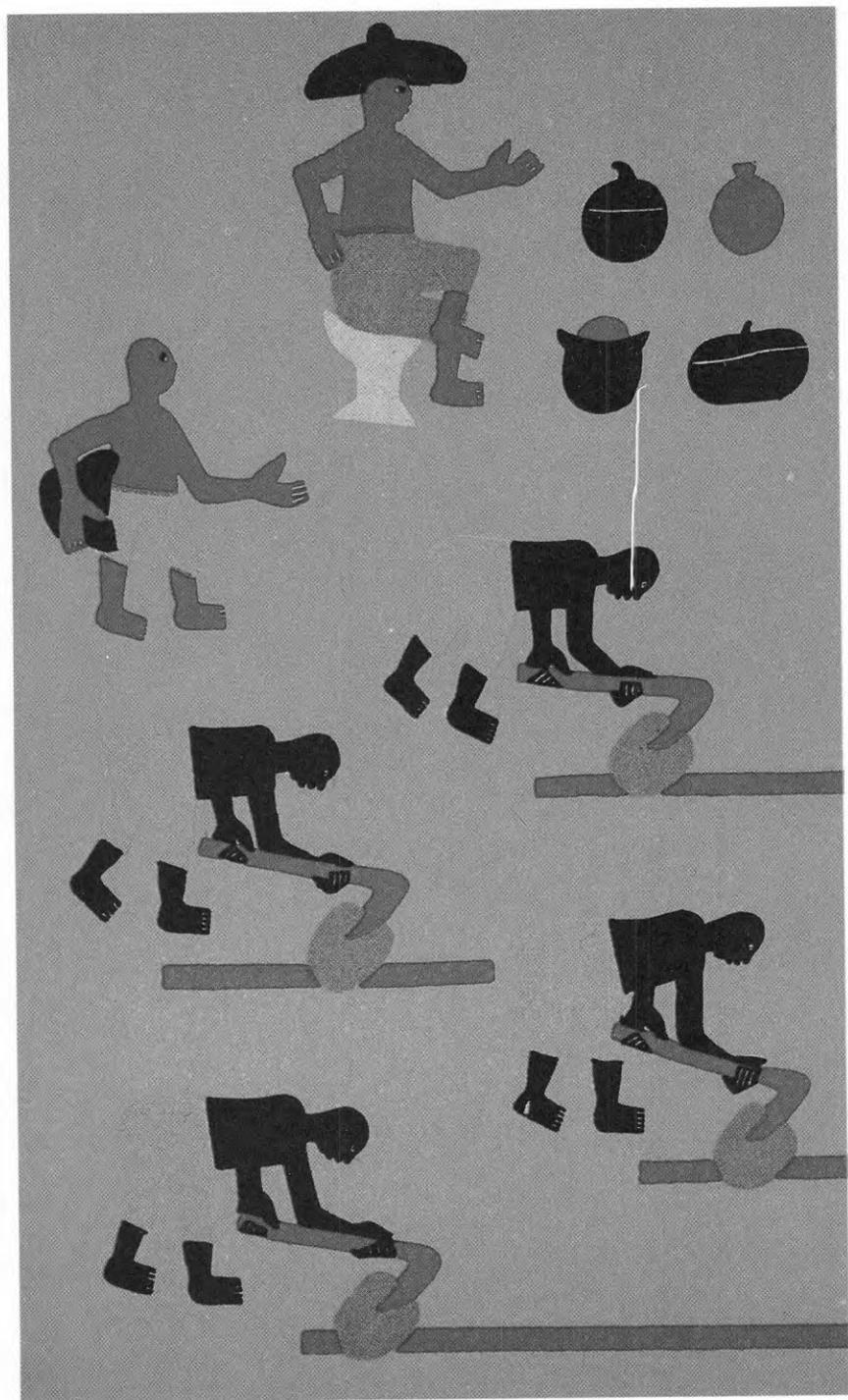

Lasse Cornell

Arbete
och
arbetsformernas utveckling

GÖTEBORG 1986

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

55

Lasse Cornell

Arbete
och
arbetsformernas utveckling

GÖTEBORG 1986

Människans arbete

Tryckt med bidrag från Riksbankens Jubileumsfond

© Lasse Cornell 1986

ISBN 91-85196-27-4

ISSN 0072-5080

Tryck: Graphic Systems, Angered 1986

Den titelsidan motstående bilden återger en textil applikation från Dahomey som visar utskrivna bönder, *dókpwe*, i arbete, kungens representant, *dokpwé-gan*, och dennes assistent, samt maten till festen efter avslutat arbete. *Bildkälla: M J HERSKOVITS, Dahomey, I, plate 15.*

Innehåll

Förord	9
1 Inledning	11
Vad är arbete?	11
Olika aspekter på arbete	13
Arbetsprocess och produktion	14
2 Tidiga kulturer	17
Kunskap om tidiga kulturer	17
Arbetet och människoblivningen	18
Arbets tid, arbetsproduktivitet och överskott	23
Näringsfångets omvandlingslinjer	27
Hantverket	33
Egenarbetets former	34
3 Arbetsdelning och incitament	37
Incitament för arbete	37
Handens och hjärnans arbete	39
Arbetsledning	41
4 Förkapitalistiska klassamhällen	43
Det tributära tvångsarbetet	43
Utskrivning	43
Helotskap	45
Landboarbete	46
Storhushållets eller huvudgårdens arbete	49
Storhushåll, hantverk och handel	52
Masslaveri	54
Sammanfattning om förkapitalistiska arbetsformer	58
5 Lönearbete och kapitalism	59
Vad är lönearbete?	59
Kapitalismens lönearbete	59
Lönearbetets incitament	62
Kapitalism och arbetslöshet	63

6	Från hantverk till automation.....	65
	Äldre lönearbete	65
	Lönearbete och arbetstid	66
	Handelskapitalismens expansion: lönearbete och mera ofritt arbete	68
	Från hantverk till storindustri	69
	Mekanisering	74
	Automation	76
7	Industrikapitalismen.....	79
	Arbetsdelning, storindustri och företagsledning	79
	Den tidiga industrikapitalismen och arbetets degradering	83
	Monopolkapitalismen och arbetets degradering	85
	Taylorism	88
	Fordism	89
	Masskonsumtionsindustri och annan	91
	Neofordism?	92
	Sammanfattning om arbetets omvandling i 1900-talets storindustri	94
8	Kvinnoarbete och kapitalism.....	97
	Könsarbetsdelningens omvandling	97
	Hushålls- och omsorgsarbetets taylorism	105
9	Andra arbetsformer i lönearbetets era.....	109
	Masslaveri och annat tvångsarbete i kapitalismens periferi	109
	Straffångearbete och andra liknande arbetsformer	116
	Fascismens tvångsarbete	117
	Egenarbete av familjetyp under lönearbetets era	117
	Egenarbete av småföretagartyp	121
10	Produkter kontra tjänster och kapitalismens resultat.....	123
	Lönearbetets utvidgning och inskränkning	123
	Inkorporering och etablering	125
	Produkter kontra tjänster	126
	Yrke kontra näringsfång	129
	Homogenisering och segmentering	130
	Summering om lönearbete kontra obetalt arbete	131
	Kapitalismens resultat: segregering av arbete och liv	132
11	Framtidens arbete.....	133
	På väg bort från lönearbete?	133
	Kooperativa försök till frigörelse	134
	Socialismen, produktivkrafterna och lönearbetet	136
	Arbetsdelning och kommunism	138
12	Sammanfattning.....	141

Tabell- och figurförteckning	143
Tabeller	143
Figurer	143
Litteratur	145
Förkortningar	159
Klassiska författare och verk	159
Tidskrifter och annan periodica	159
Samlingsverk	160

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry, no matter how small, should be recorded to ensure the integrity of the financial statements. This includes not only sales and purchases but also expenses and income. The document provides a detailed explanation of how to categorize these transactions and how to use a double-entry system to ensure that the books balance.

Next, the document covers the process of reconciling bank statements. It explains that this is a crucial step in verifying the accuracy of the cash account. The process involves comparing the bank's record of transactions with the company's records and identifying any discrepancies. Common reasons for discrepancies include bank errors, timing differences, and unrecorded transactions. The document provides a step-by-step guide to performing a bank reconciliation and offers tips for avoiding common mistakes.

The third section of the document discusses the preparation of financial statements. It outlines the requirements for these statements and provides a detailed explanation of how to calculate and present the following:

- Income Statement:** Shows the company's revenue, expenses, and net income over a specific period.
- Balance Sheet:** Provides a snapshot of the company's assets, liabilities, and equity at a specific point in time.
- Statement of Cash Flows:** Tracks the company's cash inflows and outflows, categorized by operating, investing, and financing activities.

The document also includes a section on budgeting and forecasting. It explains how to create a budget that serves as a financial plan for the company and how to use it to monitor performance and make adjustments as needed. Additionally, it discusses various forecasting techniques and the importance of regularly reviewing and updating the budget.

Finally, the document concludes with a section on tax compliance. It provides an overview of the tax laws that apply to the company and offers practical advice on how to minimize tax liability while remaining compliant. This includes information on deductions, credits, and the timing of tax payments.

Förord

Detta försök till sammanhållande historisk framställning om människornas arbete och dess sociala former har tillkommit som en delrapport från det av Riksbankens Jubileumsfond understödda projektet "Människans arbete" vid Högskolan i Karlstad. Projektets ledare har varit Bengt Rundblad och dess övriga medlemmar, förutom mig själv, Jan Ch Karlsson och Ulla Lindqvist.

Ett stort tack måste förutom till kollegerna i projektet riktas till högre seminariet vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet under ledning av Lars Herlitz, liksom till andra vänner och kolleger inom och utom universitetsvärlden som läst och kommenterat mina förarbeten. Jag vill även tacka personalen vid Göteborgs universitetsbibliotek för all hjälp med litteraturanskaffning. Ett särskilt tack riktas till Elias Cornell, Per Cornell och Susana Sjödin för all det stöd och hjälp de givit mig.

Göteborg i april 1986

Lasse Cornell

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry, no matter how small, should be recorded to ensure the integrity of the financial statements. This includes not only sales and purchases but also expenses and income. The document also highlights the need for regular reconciliation of bank statements and the company's records to identify any discrepancies early on.

In addition, the document provides a detailed breakdown of the accounting cycle, from identifying the accounting entity to preparing financial statements. It explains how each step contributes to the overall accuracy and reliability of the financial data. The document also includes a section on the importance of internal controls, which are designed to prevent errors and fraud within the organization.

The second part of the document focuses on the practical application of these principles. It provides a series of examples and exercises that illustrate how to record and classify transactions in the general ledger. These examples cover a wide range of business activities, from the purchase of inventory to the sale of finished goods. The document also includes a section on the preparation of the trial balance, which is a key step in the accounting process that helps to ensure that the debits and credits are in balance.

Finally, the document discusses the importance of maintaining proper documentation for all transactions. It explains that every transaction should be supported by a valid receipt or invoice, and that these documents should be filed in a systematic manner. This not only helps to ensure the accuracy of the records but also provides a clear audit trail for any future inquiries.

1 Inledning

Vad är arbete?

En vanlig bestämning av arbete i arbetssociologiska handböcker är att det är det samma som lönearbete.¹ Detta sätt att bestämma vad arbete är blir självfallet ohållbart vid ett studium av förkapitalistiska samhällen. Louise A Tilly och Joan W Scott försöker kringgå detta problem genom att använda en bestämning för kapitalistiska samhällen och en annan för förkapitalistiska. När det gäller de förra accepterar de ståndpunkten att arbete är detsamma som lönearbete, men när det gäller de senare säger de att arbete är framställning av bruksvärden.² Inte ens under kapitalismen kan emellertid arbete anses vara detsamma som lönearbete. Det finns inget samhälle där professionaliseringen och monetariseringen gått så långt att all produktframställning faller inom denna sfär, för att inte tala om hushålls- och omsorgsarbete. I förkapitalistiska samhällen är dessutom mycket annat görande än bara framställning av materiella bruksvärden arbete. Tilly och Scott framhåller också själva att mycket av kvinnors arbete utesluts genom ett sådant sätt att bestämma vad arbete är. Inför dessa svårigheter kapitulerar många forskare. Här ligger då en annan, än mer otillfredställande väg nära till hands: den subjektivistiska. Den innebär att forskaren tar fasta på vad människorna i ett visst samhälle själva menade eller menar med arbete. Denna metod att bestämma vad arbete är är framför allt företrädd i den socialantropologiska litteraturen.³ Vidgningen av arbetsbegreppet görs däremot i denna framställning för att bättre kunna beskriva verkligheten och inte för att lösa senkapitalismens växande problem med att skaffa folk ett avlönat arbete genom att försöka höja de lönearbetslösas status och egenvärde genom att definiera dem som arbetande.⁴

Arbete är intimt förknippat med själva den mänskliga existensen. Karel Kosík hävdar att frågan om vad arbete är snarare bör betraktas som en ontologisk fråga än en empirisk sociologisk.⁵ Arbete är den slags företeelse som inte låter

¹ Se t ex R DUBIN, *The world of work*, s 4.

² L A TILLY & J W SCOTT, *Women, work and family*, s 3.

³ Se t ex uppsatssamlingen *Social anthropology of work*.

⁴ Synsättet skiljer sig här, trots den gemensamma strävan att vidga arbetsbegreppet, från t ex S WALLMAN, "Employment, livelihood and the organisation of resources" och C WADEL, *Det skjutte arbeid*.

⁵ K KOSIK, *Det konkretas dialektik*, s 174-175.

sig fånga med någon enkel definition. Detta hindrar oss självfallet inte att försöka bestämma vad arbete är. Ett vanligt sätt att göra detta är att ta till ett hjälpbegrepp. Vanliga exempel på sådana är aktivitet, syfte och behov.⁶ Varje användning av ett hjälpbegrepp, som innebär uppräknig av olika företeelser som anses vara arbete blir emellertid ofullständig och haltande. I en historisk framställning med generaliserande syften är en sådan uppräknig knappast fruktbar om ens möjlig.⁷

En bestämning av vad arbete är måste med nödvändighet vara starkt generell till sin form. Detta eftersom den skall täcka arbetets grundläggande "av alla samhällsformationer oberoende" drag.⁸ En sådan övergripande syn är nödvändig för att framhäva arbetets komplexa men samtidigt grundläggande karaktär. Det bästa av de olika hjälpbegrepp som har använts för att bestämma vad arbete är är förhållandet till naturen: med arbete avses alla medvetet planerade handlingar genom vilka människan med olika hjälpmedel påverkar naturen. Dessa handlingar, som arbetet består av, återverkar i sin tur på människornas inbördes relationer.⁹ Denna bestämning av vad arbete är går tillbaka på Karl Marx. Han skriver att arbete är:¹⁰

ett av alla samhällsformationer oberoende existensvillkor för människan, den eviga naturnödvändigheten att sörja för ämnesomsättningen mellan människan och naturen, alltså den mänskliga tillvaron.

Denna bestämning av vad arbete är är lika lite som någon annan invändningsfri. Det kan exempelvis i vissa sammanhang vara väsentligt att skilja mellan arbete och fritt skapande, men det är inte alltid möjligt. Den yrkesskicklige hantverkaren eller konstnären skapar ett konstverk och en produkt samtidigt. Hans eller hennes handlande är både arbete och fritt skapande samtidigt.¹¹

Kosik menar att den här givna typen av bestämning av arbete är att förfalla till sociologism. Den tar enligt honom inte fasta på arbetet i sig utan endast på arbetsverksamheten. Han vill med arbete mena ett "mänskligt görande i nödvändighetens sfär".¹² Med nödvändighet avser han då både naturnödvändighet och social plikt. Denna bestämning har två starka sidor. För det första förvisar den frågan om vad arbete är från sociologins sfär till filosofiens, d v s frågan om vad arbete är hänger nära samman med frågan om vad en människa är. För det andra, om detta görande begränsas till medvetna och planerade handlingar, betonas den genom att skilja på görande och handlande i allmänhet snarare redskapet än medvetenheten. Kosiks avgränsning mot annat mänskligt görande är emellertid mera problematisk och hänger nära samman med den innebörd han vill ge begrepp som frihet och nödvändighet. Hursomhelst ger emellertid också

⁶ För en utförligare diskussion och kritik av olika försök till en bestämning av vad arbete är inom samhällsvetenskapen se J CH KARLSSON, "The concepts of work in social science".

⁷ Trots detta är denna typ av försök till uppräknigart inte ovanliga i litteraturen. Se t ex S LEWENHAK, *Kvinnoverk*, s 9.

⁸ K MARX, *Kapitalet*, I, s 38.

⁹ Jmfr G FRIEDMANN, "Qu'est-ce que le travail?", s 685.

¹⁰ K MARX, *a a*, I, s 38.

¹¹ C W MILLS, *White collar*, s 222-223.

¹² K KOSIK, *a a*, s 183.

denna typ av bestämning av vad arbete är samhällsvetenskapen uppgiften att bestämma och analysera de specifika historiska och samhälleliga formerna av arbete. Arbetets verksamhet, dess handling och de sociala relationer som det frambringar, är själva föremålet i en framställning av människornas arbete genom historien, i ett empiriskt såväl som ett generaliserande studium.¹³

Olika aspekter på arbete

Människornas arbete är en oerhört komplex företeelse. Det är inte möjligt att söka ett enda arbetsbegrepp. Ett sådant måste bli extremt abstrakt eller begränsat om det skall användas både i en speciell historiskt och geografiskt begränsad enhet, och i generaliserande syfte. Till grund för denna framställning ligger tanken att, för att bestämma arbetets olika former, måste en hel uppsättning begrepp utvecklas, baserade på de sociala relationerna kring arbetet.

Arbetets komplexa karaktär har också medfört att det ligger nära till hands för olika forskare att koncentrera sig på en viss aspekt av arbetets historia. Det går att i den existerande forskningen och litteraturen urskilja flera olika sådana aspekter. För det första finns den teknikhistoriska aspekten. Här gäller det att beskriva produktivkrafternas historia. Varje bra teknikhistorisk framställning måste därför till stor del vara en sådan aspektbeskrivning av arbetets historia. Sociala och ekonomiska relationer kring arbetet måste spela en stor roll i dessa.¹⁴ En andra möjlig aspekt på arbetets historia är den idéhistoriska. Denna utgör självfallet en viktig del av idéhistorien som sådan, men den ger också viktiga bidrag till att förstå de olika samhällens historia just genom arbetets grundläggande karaktär för de sociala relationerna. Det finns här en ganska omfattande forskning och flera bra översiktsverk.¹⁵ En tredje möjlig aspekt kan kanske kallas för den rättssociologiska. Här är det de rättsliga aspekterna på arbetsförhållandena som är det centrala.¹⁶ I detta sammanhang kan inte bara de rättsliga och sedvanemässiga förhållandena, som arbetet utförts under, beskrivas, utan i viss utsträckning kan här också de idéhistoriska frågorna knytas samman med de sociala villkoren. Både den andra och den tredje aspekten är tacksamma eftersom det historiska källmaterialet till stor del behandlar just dessa frågor.

¹³ Jmfr L CORNELL, J CH KARLSSON & U LINDQVIST, "Missing concepts of work".

¹⁴ Jmfr t ex W JONAS, V LINSBAUER & H MARX, *Die Produktivkräfte in der Geschichte*.

¹⁵ Jmfr t ex A TILGHER, *Work*; P JACCARD, *Histoire sociale du travail de l'antiquité à nos jours*; A HELLDÉN, *Arbete*; A HELLDÉN, "Arbete och lyckan"; och J CH KARLSSON, *Arbetets frihet och förnedring*.

¹⁶ Jmfr F VAN DER VEN, *Sozialgeschichte der Arbeit*.

I denna framställning skall huvudvikten läggas vid en fjärde aspekt på arbetets historia, nämligen de sociala relationer som uppstår i arbetet.¹⁷ En viktig uppgift blir då att fastställa användbara generaliserande typologier för de olika former av arbete som framträder i olika samhällen. Denna fjärde aspekt hänger självfallet nära samman med de tre andra och bör inte renodlas alltför mycket, varför framställningens syfte inte enbart är typologiskt. Många framställningar av arbetets historia är starkt Europa- eller västcentrerade och lider mycket av denna snedvridning. Ambitionen är i denna framställning att inta ett globalt perspektiv för att täcka mänsklighetens hela historia.¹⁸

Arbetsprocess och produktion

I den mån arbetets medvetna och planerade handlingar kontinuerligt upprepas kan dessa sägas utgöra en *arbetsprocess*. Produktion är det samma som konkret arbete, så länge som detta leder till framställning av bruksvärden eller produkter. Arbete som åstadkommer bruksvärden sägs därför vara produktivt.¹⁹ I det produktiva arbetet använder människorna en given materiell teknik eller ett komplex av materiella medel som leder till att målet med de handlingar som arbetet består av uppnås, d v s tillverkningen av de givna produkterna. De materiella medel som används i en produktionsteknik kallas för *produktionsmedel*. *Arbetsföremål* är de materiella föremål som förvandlas. De föremål som används för att förvandla arbetsföremålen benämnes *arbetsmedel*. Dessa senare är av två slag: *redskap* och *hjälpåordningar*.²⁰ Karl Marx skriver²¹

Arbetsprocessens enkla beståndsdelar är: 1) den ändamålsenliga verksamheten eller själva arbetet, 2) det föremål som den påverkar och 3) det medel varmed den verkar.

Detta kan ses som den generella beskrivningen av en arbetsprocess. Människornas förmåga att arbeta kallas för deras arbetskraft.

¹⁷ En kombination av denna fjärde aspekt och den andra dominerar framställningen i J CH KARLSSON, *Om arbete*. Tankarna kring denna fjärde aspekt har tidigare utvecklats i L CORNELL & J CH KARLSSON, "Arbetets sociala former".

¹⁸ Redan här bör dock inflikas att någon global jämnvikt inte har kunnat åstadkommas när det gäller exemplifieringen av olika arbetsformer. Europa, medelhavsvärlden och Latinamerika är överrepresenterat, medan Afrika och Asien, särskilt Indien, är underrepresenterat. Förhoppningen är att slutsatserna trots detta är hållbara. Litteraturen kring arbete är oerhört omfattande och kan inte i sin helhet genomgå av en enskild person. Denna typ av framställning kan dock inte skrivas utan att författaren tar ställning till de olika stridsfrågorna, även där det egentligen ligger utanför dennes speciella kompetens.

¹⁹ O LANGE, *Political economy*, I, s 1-7, och II, s 4.

²⁰ O LANGE, *a a*, II, s 6-8.

²¹ K MARX, *Kapitalet*, I, s 154.

En produktionsprocess är enheten av ett system av arbetsprocesser som behövs för att framställa en eller flera produkter och de sociala relationer som uppstår i dessa arbetsprocesser. Medan en arbetsprocess är fysisk till sin karaktär har en produktionsprocess både en fysisk sida och en social form.²² På ett mer allmänt plan kan det finnas skäl att skilja mellan produktion och arbete. Produktion är framställning av produkter, medan arbete även skapar människan själv.²³ Produktion blir då bara en del av allt det görande som arbetet består av.

Det är felaktigt att påstå att arbetet ensamt är källan till all rikedom, om denna får anses bestå av en anhopning av bruksvärden.²⁴ Bruksvärden har skapats av det mänskliga arbetet i samverkan med naturen. Marx citerar William Petty som säger om den materiella rikedomen att "arbetet är dess fader och jorden dess moder".²⁵ Genom det ömsesidiga samspelet mellan människan och naturen skapas i arbetet drivkrafter som leder till kontinuerliga förändringar av samhällets produktivkrafter, vilka i sin tur påverkar ekonomiska och andra sociala relationer. Med produktivkrafter menas både människorna själva, eller deras förmåga att arbeta, vilken ofta betraktas som den viktigaste, och de olika hjälpmedel som de använder sig av. Produktionen är ett socialt fenomen, därför är produktivkrafterna det också, vilket Oskar Lange framhåller. De är endast materiella i den meningen att de pekar ut människornas interaktion med naturen. Det mänskliga samhället utmärks av att dess produktivkrafter ständigt utvecklas genom att människornas erfarenheter och kunskaper utökas.²⁶ Produktivkrafternas tillväxt är inte detsamma som en ökad arbetsproduktivitet, definierad som produktionen per arbetstimme. Redan här bör framhållas att det förstnämnda inte heller nödvändigtvis medför det sistnämnda.

Under vissa betingelser, t ex under kapitalismen, blir arbetskraften en vara, dvs en produkt som utbjuds på en marknad.²⁷ Av detta följer dock inte att arbetskraften allmänt kan betraktas som en produkt eller att det allmänt är berättigt att tala om människoproduktion.²⁸ Rekonstitutionen av arbetskraft måste ges en viss särbehandling från reproduktionen av andra produktivkrafter. Förutom arbete med att framställa olika bruksvärden i form av konsumtionsmedel behövs för arbetskraftens rekonstitution även ett omfattande *omsorgsarbete* för dess fostran, skolning och omvårdnad.

²² Detta innebär att en produktionsprocess i vissa sammanhang, t ex i kapitalistiska samhällen även kan bestå av en ekonomisk process och ha en värdesida. Jmfr A JOHANSSON, "Arbetarna och tjänstemännen i produktionsprocessen", s 299-300.

²³ Marx gjorde i sina ungdomsskrifter denna distinktion. Se B GUSTAFSSON, "Hur arbetet skapar människan — arbetet i marxismens perspektiv", s 58.

²⁴ K MARX, *Kritik av Gotha-programmet*, s 9.

²⁵ W PETTY, "A treatise of taxes and contributions", s 68. Jmfr K MARX, *Kapitalet*, I, s 38.

²⁶ O LANGE, *aa*, I, s 10-11. Påpekas bör att den syn på vad produktivkrafter är som här läggs fram är oförenlig med G A COHEN, *Karl Marx's theory of history*, s 28-62. När människan själv framhålls som den viktigaste produktivkraften avses självfallet henne som *homo faber* och inte som fysiskt föremål, utom i sällsynta extremfall som Nazitysklands tvålfabrikation.

²⁷ Jmfr K MARX, *Kapitalet*, I, s 31-36 och 144-145.

²⁸ Dock kan ett sådant ensidigt synsätt ge värdefulla insikter i befolkningsutvecklingens dynamik. Jmfr G HEINSOHN, R KNIEPER & O STEIGER, *Människoproduktionens historia*.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry, no matter how small, should be recorded to ensure the integrity of the financial data. This includes not only sales and purchases but also expenses and income. The document provides a detailed list of items that should be tracked, such as inventory levels, customer accounts, and supplier payments. It also outlines the procedures for recording these transactions, including the use of specific forms and the assignment of responsibilities to different staff members.

The second part of the document focuses on the analysis of the recorded data. It describes various methods for identifying trends and anomalies in the financial records. This includes comparing current performance with historical data and industry benchmarks. The document also discusses the importance of regular audits to verify the accuracy of the records and to detect any potential fraud or errors. It provides a step-by-step guide for conducting these audits, from the selection of samples to the final reporting of findings.

The final part of the document addresses the overall management of the financial system. It discusses the role of the accounting department in providing timely and accurate information to management for decision-making. It also touches on the importance of maintaining up-to-date financial statements and the need for clear communication between the accounting department and other parts of the organization. The document concludes with a summary of the key points and a call to action for all staff members to adhere to the established procedures.

2 Tidiga kulturer

Kunskap om tidiga kulturer

Under större delen av sin tillvaro har människorna varit samlare och fångstfolk. Ända till för omkring 10 000 år sedan ägnade sig alla åt dessa näringsfång. Sedan sker en stor förändring. Inom en tidsrymd av bara några tusen år går majoriteten av jordens befolkning över till åkerbruk och boskapsskötsel och blir så småningom bönder. Omkring år 1500 fanns det bara ett litet antal folk kvar som levde som samlare eller fångstfolk. De utgjorde då kanske en procent av hela mänskligheten. Idag är deras näringsfång i snabbt försvinnande.¹ Dessa folk är idag starkt marginaliserade och deras samhällen och kultur är liksom andra utomeuropeiska folks starkt omformade av kolonialism och perifer kapitalism.² Inte minst har deras sociala och kulturella liv slagits i spillror eller förstenats. Flera av dessa folk är dessutom inte exempel på "ursprungliga" samlare eller fångstfolk utan vanställda och delvis tillbakabildade åkerbrukarkulturer.³ Detta faktum, att alla existerande samhällen är ett resultat av historisk utveckling och interaktion och att idén om en "etnografisk samtid" bara är en myt, begränsar kunskapen om och möjligheten till en rekonstruktion av de paleolitiska folkens liv och arbete.⁴ Genom forskningens stora framsteg under de senaste decennierna är dock en sådan rekonstruktion på grundval av arkeologiska fakta och etnologiska paralleller mera rimlig och möjlig i dag än tidigare. Att rekonstruktionen måste innehålla ett stort mått av spekulatation är självklart.

¹ För en översikt om nyligen kvarvarande samlare och fångstfolk se G P MURDOCK, "The current status of the world's hunting and gathering peoples", och C S COON, *The hunting peoples*.

² Jmfr E B LEACOCK, "Interpreting the origins of gender inequality".

³ Detta tycks ha varit särskilt vanligt i delar av Sydamerika. Se D W LATHRAP, "The 'hunting' economies of the tropical forest zone of South America".

⁴ Jmfr E B LEACOCK, a a.

Arbetet och människoblivningen

Arbete är grundläggande för allt mänskligt liv. Det är genom att arbeta som människorna blivit människor. Dessa kända teser framkastades av Friedrich Engels i hans berömda uppsats "Arbetets andel i apans förvandling till människa".⁵ Han utvecklade därvid en arbetets teori för kulturens uppkomst.⁶ Det är arbetet som har gjort samarbetet nödvändigt och som därför är grunden för människornas sociala liv. George Thomson har vidareutvecklat dessa tankegångar och har pekat ut samarbetet, redskapen och talet, som de tre grundläggande beståndsdelar som arbetsprocessen kan sägas bestå av. Denna process är utmärkande för människan och dess organisationsenhet är samhället.⁷

Frågan som nu måste ställas är i vad mån denna bild av arbetets avgörande betydelse för människoblivningen stämmer med det paleoantropologiska forskningsläget. Kan arbetsprocessens tre byggstenar — redskapen, samarbetet och språket — knytas till själva människoblivningen? Självfallet är en sådan fråga ytterst svår att besvara. Kunskapen om hur människoblivningen gick till är liten och kommer kanske alltid så förbli, men samtidigt måste framhållas att den paleoantropologiska forskningen har gjort mycket stora framsteg under de senaste decennierna.⁸ Även om det måste bli frågan om ett stort mått av spekulativt finns det idag mycket större förutsättningar än tidigare att på ett allvarligt sätt diskutera de teser som Engels framkastade i sin uppsats 1876 och som Thomson har vidareutvecklat.

Människosläktets historia och förhistoria är mycket längre än vad någon tidigare har kunnat föreställa sig. Människornas och apornas förfäder gick skilda vägar redan för mer än tio miljoner år sedan. Samtidigt har Jane Godalls forskning visat att det finns större likheter mellan människors och apors beteende än vad som tidigare antogs. Människosläktets omedelbara förfäder slutade att leva i träden och började gå upprätt för mycket mer än två miljoner år sedan. Människosläktet, *homo*, skilde ut sig från sina närmaste släktingar *australopithecina* för mer än en och en halv miljon år sedan och troligen ännu tidigare.⁹ Detta oavsett om det kan tvistas om vissa övergångsformer skall anses tillhöra det ena eller det andra släktet.¹⁰ Vad är nu egentligen känt om de tidigaste människornas redskap, samarbete och tal?

Frågan om redskapen är den minst komplicerade eftersom de åtminstone till en viss del finns kvar eller har lämnat spår efter sig i det arkeologiska materialet. Det är här viktigt att peka ut redskapen och inte tala om arbetsmedel i allmänhet. Även om många hjälpanordningar är typiska för människan, t ex den bearbetade jorden, byggnader, inhägnader, vägar, terrasser, kanaler och broar, så är som Tadeus Kotarbinski har framhållit tillverkning och användning av hjälp-

⁵ Denna uppsats som publicerades separat var tänkt som en del av det större verket F ENGELS, *Naturens dialektik*.

⁶ En i positiv anda genomförd granskning av denna teori har gjorts i C WOOLFSON, *The labour theory of culture*. Jmfr även B GUSTAFSSON, "Hur arbetet skapar människan arbetet i marxismens perspektiv", s 57-58.

⁷ G THOMSON, *The human essence*, s 18-19.

⁸ För en allmän översikt se t ex R E LEAKEY & R LEWIN, *People of the lake*.

⁹ A a.

¹⁰ A WALKER & R E LEAKEY, "The hominids of East Turkana".

anordningar också vanliga bland djuren för att underlätta olika aktiviteter, exempelvis fågelbon, myrstackar och bäverdammar.¹¹ Vanligen utgörs dessa hjälpanordningar av någon slags begränsning. Det är här naturligtvis inte frågan om något arbete, d v s inga medvetna planerade handlingar, utan om instinkt. Berömd i detta sammanhang är Marx jämförelse mellan ett bi och en byggmästare.¹² Många djur använder sig mer eller mindre tillfälligt av redskap, men tillverkning av redskap har ansetts särskiljande för människan. Redan Benjamin Franklin karaktäriserade människan som "*a toolmaking animal*", ett synsätt som Marx accepterade.¹³ Modern forskning har emellertid visat att detta synsätt är något förenklat. Även chimpanser kan under vissa förhållanden åtminstone tillfälligtvis tillverka redskap. Moderna forskare vill därför hellre peka ut den springande punkten som anger det kvalitativa språnget genom att säga att människan är ett djur som tillverkar redskap som hon sedan använder för att tillverka andra redskap med, som hon blir ständigt beroende av.¹⁴

Huruvida *australopithecina* använde eller tillverkade redskap annat än i en obetydlig utsträckning är ovisst och omtvistat. Det står emellertid klart att det arkeologiska fyndmaterialet visar att *homo erectus* inte bara använde och tillverkade redskap, utan att hon t o m använde redskap för att tillverka andra. Hon använde sig även av elden. Med denna art spred sig människosläktet från Afrika till Asien och Europa. Mot slutet av denna arts existens finns det även belägg, om än enstaka, för konstnärlig verksamhet och husbygge, t ex hyddorna för säsongbosättning vid Terra Amata.¹⁵ De skiljaktiga kulturerna i arkeologernas redskapsmaterial framträder dock först med *homo sapiens*, och de omfattande konstverken i form av grottmålningar först med den moderna varianten av denna art *homo sapiens sapiens*, men det bör samtidigt framhållas att redan *homo sapiens neandertalensis* begravde sina döda och smyckade gravarna med blommor.¹⁶ Fram till uppkomsten av *homo sapiens sapiens* kan människoutvecklingen sägas ha präglats både av en biologisk och en social vitaliseringsprocess. Under tiden därefter, d v s under de senaste 40 000 åren har denna process i stort sett endast varit ett socialt fenomen. Produktivkrafterna och deras utveckling är därför också som tidigare framhållits sociala till sin karaktär.

När frågan om redskapen diskuteras måste det observeras att enbart en del av dem och vissa typer har bevarats och återfinnes i det arkeologiska materialet eller har där avsatt direkta spår. Det är vidare ingenting som tyder på att just dessa redskap skulle vara de äldsta typerna eller att just de bevarade spelade den största rollen för de första människorna. Tvärtom har Richard B Lee övertygande argumenterat för att det inte var så, utan att det måste ha varit en korg som användes för att transportera insamlad mat till ett läger och för liknande syften, som var det första och viktigaste.¹⁷ Frågan är dock om inte något att samtidigt bära barn med är lika gammalt. Det fanns självfallet även en hel rad andra redskap, som också de var tillverkade av förgängligt material. Stenredskapen spela-

¹¹ O LANGE, *Political economy*, II, s 9.

¹² K MARX, *Kapitalet*, I, s 153-154.

¹³ A a, I, s 155.

¹⁴ Se t ex *Origins and evolution...*, s 328.

¹⁵ R E LEAKEY & R LEWIN, a a, och CHIA LANPO, *The cave home of Peking man*, s 25-37.

¹⁶ R E LEAKEY & R LEWIN, *Origins*, s 125.

¹⁷ R B LEE, *The !Kung San*, s 489-494.

de med andra ord en mycket mindre roll i de första människornas liv än de gör i de arkeologiska samlingarna, där de helt dominerar. Stenredskapens utveckling är emellertid i sig väl dokumenterad och utforskad.¹⁸ En uppenbar fara här är att sådana sysselsättningar som jakt och fiske får en för stor plats i rekonstruktionen av de första människornas liv och arbete på bekostnad av samlandet.¹⁹

Samarbetet framhävs ofta i modern paleoantropologisk forskning som en nyckelfråga i människoblivningen. Vad som är särskiljande för människorna är inte aggression utan samarbete. Aggression i sin mänskliga form, och då även krig, är inte något inneboende i den mänskliga naturen, utan som Guttorm Gjessing har framhållit en produkt av kulturen.²⁰ Människan är inte enbart en biologisk varelse utan också en social.²¹ Ett av de viktigaste sätten, som de tidigaste människorna skilde sig från sina närmaste släktingar bland djuren på, var att samarbeta om att samla in föda och att dela den mellan sig. Därmed var grunden lagd både för ett enkelt samarbete, t ex att en grupp av individer bildar ett jaktlag och samarbetar om att fånga in bytet, och för arbetsdelning. Dessa idéer har på senare tid fått sin klaraste paleoantropologiska formulering genom Glynn Ll Isaacs matfördelningsteori.²²

Huvuddelen av de första människornas kost bestod utan tvivel av vegetabilier som samlades in och som kompletterades med fångst av små djur på land och i vattnet. Denna verksamhet brukar antas i huvudsak ha varit kvinnogöra. De insamlade produkterna togs hem till ett basläger där barn och gamla fanns och fördelades bland gruppens alla medlemmar. En optimal storlek på en sådan grupp kan ha varit omkring 25 personer.²³ Denna verksamhet kompletterades med en viss jakt, troligen inte på storvilt till en början. Tvärtom var det nog mest frågan om asplundring. Detta brukar antas ha varit mansgöra. Det viktiga är att även köttet togs hem till baslägret och fördelades. Det är alltså redan här frågan om både ett enkelt samarbete och arbetsdelning. Nämnas kan att mikroskopiska undersökningar av de äldsta stenredskapen har visat att dessa användes av de första människorna till att skära kött med.²⁴ Mot denna matfördelningsteori kan invändas att antagandena om arbetsdelningen mellan könen egentligen inte bygger på några faktiska kunskaper utan enbart är antaganden utifrån etnologiska paralleller.

Arbetsprocessen är i allmänhet, om än inte alltid, en kollektiv verksamhet som förutsätter ett samordnat deltagande av ett flertal individer. Särskilt påträngande blir detta vid användandet av mera komplicerade redskap och hjälpanordningar.²⁵ Det medel som används för att åstadkomma denna samordning är språket. Detta kan kanske ursprungligen ha bestått mest av gester men det är

¹⁸ För en översikt se t ex *Arkeologi*, s 52-100.

¹⁹ Detta är ett viktigt budskap i uppsatssamlingar som *Man the hunter* och *Woman the gatherer*.

²⁰ G GJESSING, *Krigen og kulturerne*, s 112.

²¹ Sociobiologin saknar därför förklaringsvärde. För en kritik av denna jmf t ex samlingsverket *Sociobiology examined*.

²² G LL ISAAC, "The Foodsharing behavior of protohuman hominids".

²³ Utifrån etnologiska paralleller är det dock troligt att flera sådana grupper samverkade. Kanske träffades någon gång årligen hundratals personer vid någon slags fest.

²⁴ L H KEELEY, "The functions of paleolithic flint tools".

²⁵ O LANGE, *a a*, II, s 27.

osäkert. Det utmärkande för människan är talet. Thomson har framhållit att precis som redskapen är placerade mellan de arbetande och deras material, för att tjäna som medel för att överföra deras verksamhet på materialet, är talet placerat mellan de arbetande själva, som ett medel genom vilket de samordnar sina handlingar.²⁶

Språkets och talets uppkomst är en av de frågor som den paleoantropologiska forskningen har haft svårast att få ett ordentligt grepp om. Isaac har sagt att²⁷

be en arkeolog diskutera språk är som att be en mullvad beskriva livet i trädtopparna.

Han fortsätter emellertid²⁸

om skogens träd har huggits ned och rötterna är det enda som finns kvar då är kanske inte mullvaden en så dålig rådgivare trots allt.

Det finns en rad olika teorier om språkets och talets framväxt. Här är inte platsen att diskutera dem, utan bara att undersöka vilka belägg det kan finnas för en arbetets teori om språkets och talets uppkomst.²⁹

Det mycket nära sambandet mellan den skickliga handen och den intelligenta hjärnan har framhållits och kommenterats av många forskare, tidigast kanske av Charles Bell 1830.³⁰ Senare har ett flertal forskare betonat det nära sambandet mellan de centra i hjärnan som styr handens rörelser respektive talet.³¹ Att det finns en korrelation mellan redskapens och språkets utveckling råder det idag en ganska stor enighet om. En annan tradition inom forskningen från Ludwig Noiré, som utvecklade sina tankegångar samtidigt som Engels men oberoende av honom, till Ashley Montagu har betonat språkets och talets avgörande betydelse för både samarbetet i arbetet och för den nödvändiga kunskapsöverföringen. Främst har de studerat redskapstillverkningen och utvecklingen av de äldsta artefakterna.³² I början av 1970-talet ifrågasatte emellertid Gordon W Hewes tanken på talets tidiga utveckling och lanserade den s k gestteorin. Enligt denna bestod de första människornas språk mest av gester. Denna idé blev snabbt mycket populär men är omstridd. Ett viktigt argument för talets tidiga uppkomst är det faktum att användning av gester skulle ha hindrat händernas frigörelse för arbete. Dessutom är det svårt att förstå hur den nödvändiga kunskapsöverföringen och arbetsdelningen skulle vara möjlig enbart med gester och härmning.³³

²⁶ G THOMSON, *a a*, s 25.

²⁷ G LL ISAAC, "Stages of cultural elaboration in the pleistocene", s 275.

²⁸ A a.

²⁹ För en utförligare diskussion av de här relevanta teorierna se C WOOLFSON, *aa*, s 55-66, och R E LEAKEY & R LEWIN, *Origins*, s 179-205.

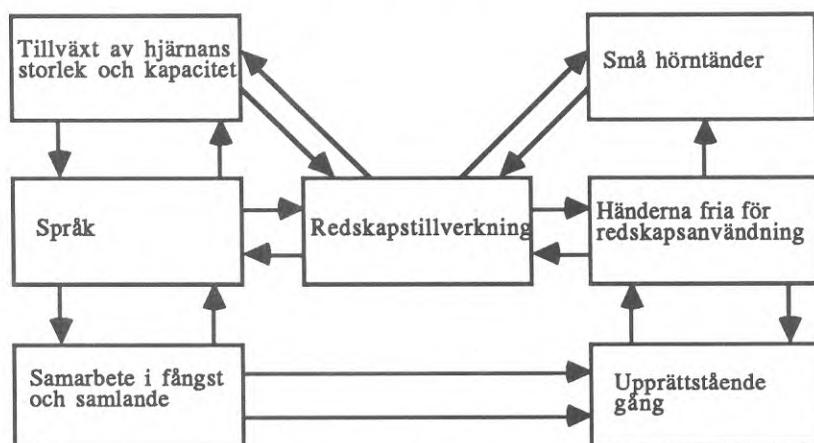
³⁰ A MONTAGU, "Toolmaking, hunting and the origin of language", s 268-270.

³¹ Se t ex G RÉVÉSZ, *Die menschliche Hand*, och G THOMSON, *a a*, s 13.

³² Jmfr C WOOLFSON, *a a*, s 63-66.

³³ G W HEWES, "The current status of the gestural theory of language origin", A MONTAGU, *a a*, samt C WOOLFSON, *a a*, s 55-63.

Figur 1. Sammanfattning av en modern paleoantropologisk syn på människo-blivningen

Källa: R E LEAKEY & R LEWIN, *Origins*, s 73.

Det råder i dag ingen som helst enighet inom den paleoantropologiska forskningen kring frågan om när talet uppkom. Det har funnits en tendens under de senaste decennierna att förlägga detta ganska sent, då till en stor del inspirerat av Hewes teorier. Några forskare, t ex Philip Lieberman har t.o.m hävdad att talet kom först med *homo sapiens sapiens* för omkring 40.000 år sedan. Han bygger sin argumentation på anatomiska studier. Det bör för klarhetens skull påpekas att även han förutsätter att de första människorna hade ett språk som så småningom blev mycket välutvecklat även om det inte bestod av tal.³⁴ Lieberman har dock inte stått oemotsagd. Tvärtom har andra forskare åter rest tanken på att talet uppkom med de första människornas arbete. De är då dels inte överens med Lieberman i hans tolkning av den mänskliga anatomin utveckling och dels argumenterar de utifrån det faktum att de äldsta kända redskapen faktiskt hade en mycket ändamålsenlig utformning. Vanligt är därför att numera åter förlägga talets uppkomst mycket tidigt, kanske till den tid när släktet *homo* först framträdde.³⁵

Även om en arbetets teori för kulturens uppkomst accepteras, är det självfallet så att samarbetet och språket i sin tur av den mänskliga kulturen har gjorts till redskap som inte bara kan reduceras till byggstenar i arbetsprocessen, utan har fått en vidare användning och innebörd i interaktion med varandra och med arbetet. Dock har Thomson, i en tradition från Noiré och Nikolai Y Marr, lagt fram en teori om att språkets syntaktiska uppbyggnad direkt återspeglar sub-

³⁴ P LIEBERMAN, *The biology and evolution of language*, s 323. Jmfr även J JAYNES, "The evolution of language in the late pleistocene".

³⁵ C WOOLFSON, *a a*, s 55-63, J WIND, "Phylogeny of the human vocal tract", och R E LEAKEY & R LEWIN, *Origins*, s 205.

jekt/objekt förhållandet i arbetsprocessen. Vidare har han i samma tradition betonat arbetsångens betydelse för den senare litteraturens och musikens uppbyggnad ända fram till romanen och symfonin.³⁶

Som avslutning ges i *figur 1* en sammanfattning av en modern syn på människoblivningen. Lagg märke till vilken central roll arbetsprocessens byggstenar spelar.

Arbetstid, arbetsproduktivitet och överskott

Produktivkrafterna var föga utvecklade i samlarnas och fångstfolkens samhällen. Människorna var få och det överskott som producerades utöver vad som behövdes för de arbetandes rekonstitution var ytterst begränsat. Detta hindrade emellertid inte att samtliga medlemmar i dessa samhällen blev försörjda. Det fanns inga fattiga bland dem. Vanligtvis hade alla tillräckligt att äta samtidigt som det uppenbarligen fanns mekanismer som begränsade befolkningens tillväxt och som hindrade människorna från att bli fler än vad det ekologiska utrymmet tillät.³⁷ Det fanns perioder av svält och umbäranden, men dessa var inte regel. Marshall Sahlins har gått så långt att han har betecknat denna typ av samhälle som det "ursprungliga överflödssamhället". Han använder då emellertid begreppet överflöd i en mycket speciell betydelse. Det fanns självfallet inte något materiellt överflöd i absolut bemärkelse, men han menar att de behov som fanns var starkt begränsade och att de gott och väl kunde täckas.³⁸

Den tidigare förhärskande ståndpunkten var att samlarna och fångstfolken var tvungna att arbeta oerhört mycket för att kunna upprätthålla livet. Undantagen från denna syn har främst utgjorts av rasistiskt färgade beskrivningar av "lata vildar". På senare tid har det emellertid vuxit fram en delvis rakt motsatt ståndpunkt, som har försökt att påvisa hur förvånansvärt lite samlarna och fångstfolken behövde arbeta.³⁹ Somliga forskare har dock betonat att det fanns ett ständigt hot om hunger i dessa samhällen.

Flera forskare har undersökt hur mycket tid som samlare lägger ned på att utföra olika sysslor. Några av dem, t ex Richard B Lee, har i sina undersökningar gått ett steg längre och gjort försök att mäta den totala arbetstiden för såväl män som kvinnor. Lee fann att hos sanfolken hade både män och kvinnor en förhållandevis kort, om än över tiden ojämnt fördelad, arbetstid. Han fann också att männen arbetade mera än kvinnorna, trots att de senare utförde merparten av samlandet, som också gav den större delen av födan, samtidigt som de utförde huvuddelen av hushållsarbetet. Det bör dock framhållas att männen, förutom jakt också i viss utsträckning både samlade och utförde hushållsarbete. Denna

³⁶ G THOMSON, *a a*. Jmfr C WOOLFSON, *a a*, s 98, n 56.

³⁷ Jmfr R B LEE, *The !Kung San, passim*.

³⁸ M SAHLINS, *Stone age economics*, s 1-39.

³⁹ För en framställning av den äldre uppfattningen jmfr M J HERSKOVITZ, *Economic anthropology*, s 88-108. För den nyare uppfattningen jmfr M SAHLINS, *a a*, s 1-39.

undersökning av sanfolken är naturligtvis bara ett illustrativt exempel, men resultatet tycks i varje fall i sina huvuddrag bekräftas även av andra undersökningar. Det faktum att sanfolken använde järnredskap, som de bytte till sig från kringboende bantufolk, torde dock vara mer besvärande för tolkningen av undersökningens resultat och dess applicerande på paleolitiska samlare än vad Lee är benägen att erkänna.⁴⁰

När Lee skulle bestämma vilka sysslor som var att anse som arbete stötte han på stora problem. Han har försökt att lösa dem genom att använda ett närmast fysikaliskt arbetsbegrepp.⁴¹

Arbete är energi, uttryckt i kalorier, som befolkningen använder för att bevara sig själva inom sitt utrymme.

När det uppstår gränsdragningsproblem om en viss syssla skall betecknas som arbete eller inte hänvisar han till omständigheterna under vilka sysslan utfördes. Vissa sysslor, t ex att titta på orakelskivor och att på kvällen sitta vid lägerelden och lyssna till rapporter om var vilt har syntts till, anser han inte vara arbete eftersom det utfördes under "socialt trevliga omständigheter".⁴²

Orsaken till att svåra gränsdragningsproblem uppstår när det gäller att bestämma samlarnas arbetstid är att arbete hos dem liksom i andra liknande kulturer, är alltför hopvävt med de övriga livsfunktionerna för att egentligen kunna särskiljas och mätas. Motsättningen arbete/fritid har ingen mening. Därmed blir varje mätning av arbetstid och då även av arbetsproduktivitet inte bara praktiskt empiriskt utan också teoretiskt svårbemästrat. Uppskattningar av arbetstid som i fältstudier gjorts på grundval av frågor till de arbetande själva kan enbart anses som tillförlitliga när arbetskraften själv är en vara eller när det är frågan om produktion av kontantgrödor. I andra fall är svaren i allmänhet alltför stereotypa.⁴³ Den här refererade typen av undersökningar, där antropologen själv gjort någon form av tidsstudier, ger emellertid intressanta upplysningar om hur lite tid som trots allt tycks ha använts för det produktiva arbetets centrala sysslor såsom samlande, jakt och fiske hos samlarna och fångstfolken. Om inga krav på exakthet i mätningen ställs tycks dessa undersökningar ge en indikation som stöder tesen hos Sahlins om att arbetsproduktiviteten var högre hos samlarna än den senare kom att bli hos odlarna. Om den senare forskningens resultat får anses bärkraftiga och om de etnologiska parallellerna kan anses hållbara kan den föregivet alltför låga arbetsproduktiviteten inte vara orsak till att det i samlarnas och fångstfolkens samhällen inte producerades något överskott av betydelse. Orsaken får istället sökas i det faktum att produktivkrafterna var föga utvecklade och att en ökad arbetsinsats därför snabbt skulle leda till allt snabbare avtagande avkastning. En kraftigt ökad arbetsinsats skulle även kunna leda till att den ekologiska balansen rubbades. En begränsning av arbetsinsatsen, så fort som födöbehovet var täckt, måste därför anses som ett rationellt beteende och självfallet inget bevis på lättja.⁴⁴

⁴⁰ R B LEE, *a a*, *passim*.

⁴¹ *A a*, s 444.

⁴² *A a*, s 252.

⁴³ Jmfr S ORTIZ, "The estimation of work: labour and value among Paez farmers".

⁴⁴ M SAHLINS, *a a*, s 32-33.

Det fanns en utveckling av produktivkrafterna också i samlarnas samhällen även om den var så långsam att den tekniska utvecklingen skenbart stod stilla. Vid en viss tidpunkt tillät den emellertid människorna att bryta upp från sam-lartillvaron för att antingen bli skördare eller fångstfolk, och därmed inleda den utveckling som skulle förvandla dem till åkerbrukare och boskapskötare och sedan i sin tur till bönder. Frågan om orsakerna till den neolitiska revolutionen är ett komplext problem, som i den mån det inte lämnats oförklarat eller betraktats som ett mysterium, gett upphov till en omfattande litteratur och en mångfald teorier. I huvudsak kan dessa olika teorier sägas resonera efter tre linjer. Det första sättet att resonera är att som orsak ange att en klimatförändring eller ibland också någon eller några andra exogena faktorer tvingade fram denna förändring. Ett klassiskt ofta anfört exempel är här Gordon Childes oas-teori.⁴⁵ Denna teori har två stora svagheter. Dels kan den inte förklara jordbrukets uppkomst överallt eftersom likartade klimatförändringar inte skedde på alla platser i samband med näringsfångets revolutionering. Dels förklarar inte teorin varför jordbruket inte uppkom vid de många tidigare klimatförändringarna av likartat slag i pleistocen tid. En andra resonemangslinje är att ange befolkningstrycket som orsak till den neolitiska revolutionen. Detta gör exempelvis Mark N Cohen.⁴⁶ Mot denna teori kan en rad olika invändningar göras. Även om den skulle accepteras förklarar den ingenting eftersom det då återstår att förklara befolkningsökningen. Dessutom ledde i allmänhet inte den stora befolkningsökning som föregick den neolitiska revolutionen till att näringsutrymmet hotades. Orsaken var att näringsutrymmet också utvidgades dels med en ökad geografisk spridning av människorna, och dels med en teknisk utveckling inom samlar- och fångstfolkskulturens ram. När befolkningstrycket lokalt blev besvärande för försörjningen och migration var omöjlig, varför blev nu odlande eller uppfödande av husdjur svaret och inte som tidigare: barnbegränsning? Slutligen kan frågan ställas varför övergången till åkerbruk skedde i Mellanamerika med dess relativt sett glesa befolkning, och varför övergången i Nildalen, där befolkningstrycket var starkt, kom 3 000 år efter Västasien och endast i interaktion med det senare området.⁴⁷ Kvar står då den tredje förklaringslinjen som är produktivkrafternas tillväxt. Ensamt kan emellertid denna faktor inte förklara varför jordbruket uppkom i ett visst område, men däremot varför det uppkom inom tidsrymden av ett par tusen år på så många platser, men inte på någon plats vid tidigare tillfällen i mänsklighetens historia. Det generella svaret på frågan om den neolitiska revolutionens uppkomst är därför kanske detta: För omkring 10 000 år sedan, eller något mer, hade produktivkrafternas utvecklingsnivå nått så långt att de tekniska och mentala förutsättningarna för odlande och uppfödning fanns, samtidigt som utvecklingen inom samlar- och fångstfolkskulturen själv hade medfört en kraftig befolkningsökning. I detta läge uppstod så en kultur av odlare eller uppfödare som ett svar på klimatförändringar eller andra exogena faktorer på de platser där de nödvändiga ekolo-

⁴⁵ V G CHILDE, *Man makes himself*, s 86. På senare tid har L R Binford lagt fram en helt annorlunda, men också den klimatbaserad, teori. Se L R BINFORD, "Postpleistocene adaptations".

⁴⁶ M N COHEN, *The food crises in prehistory*. En rad liknande teorier har även lagts fram inspirerade av E Boserups forskning, jmf B BENDER, *Farming in prehistory*, s 5-13.

⁴⁷ F A HASSAN, *Demographic archaeology*, s 219 och *passim*.

giska förutsättningarna fanns. På flera håll var det helt andra faktorer än befolkningsökningen eller någon klimatförändring som utlöste övergången. Resonemang efter dessa linjer, om än inte alltid i dessa termer, har medfört att flera forskare, t ex Charles L Redman och Fekri A Hassan, oberoende av varandra har formulerat multikausala teorier för åkerbrukets uppkomst i speciella fall, t ex i Västasien. I dessa teorier förklaras jordbrukets uppkomst som samspelet mellan en rad olika yttre och inre orsaker och förutsättningar.⁴⁸

Åkerbrukarna åstadkom troligen huvudsakligen den ökande avkastningen av jorden genom en ökad årlig arbetsinsats, snarare än genom en stegring av det dagliga arbetets produktivitet. Denna kunde rentav sjunka. Ester Boserup menar att detta sedan kom att präglade utvecklingen i åkerbrukarnas samhällen.⁴⁹ För en liberal ekonom blir detta i sin tur ett bevis på en absolut tillbakagång. Sahlins påstår på denna grund att samlare och fångstfolk hade det bättre än de som levde av jordbruk. De senare kunde dock skapa ett utrymme för demografisk expansion; de fick en längre medellivslängd och de kunde så småningom på basis av allt större överskott som skapades föda en improduktiv grupp.⁵⁰ Detta är ett exempel på det vanliga synsättet där arbetet — som Adam Smith i Adam Fergusons efterföljd gjorde — ensidigt ses som en börda eller uppoffring. Nyckeln till förståelsen av varför stigande totalproduktivitet och växande produktivkraft kan gå hand i hand med en oförändrad eller t o m sjunkande arbetsproduktivitet ligger i insikten om att den odlade jorden är ett arbetsmedel — en hjälpanordning — och inte ett arbetsföremål i jordbruket. Samir Amin skriver i skarpt polemisk ton:⁵¹

I motsats till neoklassisk ekonomisk teori, som idiotiskt sätter likhets-tecken mellan jorden och naturen har agronomerna länge vetat att jordbruksmark är ett arbetsmedel och inget arbetsföremål. Men andra grenar av samhällsvetenskaperna har inte läst agronomerna eftersom de antas vara alltför jordnära och empiristiska. Ekonomer, historiker och antropologer har sålunda trots att de upptäckt vad de i själva verket bara har återupptäckt.

För åkerbrukarna blir en kraftigt ökad arbetsinsats jämfört med samlarnas rationell eftersom den leder till en stor ökning av produktionen *per capita*. Problemet med den avtagande avkastningen uppstår först vid en betydligt högre nivå och kan i viss utsträckning mötas med förbättrade arbetsmedel. Då främst en förbättring av hjälpanordningarna, i huvudsak den odlade jorden, men så småningom även av t ex diken, kanaler, terrasser och inhägnader. Att produktivkrafternas utveckling är detsamma som en stigande arbetsproduktivitet är en utbredd vanföreställning. Detta visar också hur ekonomiska lagar blir perverterade om de rycks ut ur sitt samhälleliga och historiska sammanhang.

Svält och umbäranden försvann inte med framväxten av böndernas samhällen, utan blev kanske på många håll t o m vanligare. Samhället förmådde inte heller försörja alla sina medlemmar längre: det uppkom ett underskikt av fat-

⁴⁸ C L REDMAN, *The rise of civilization*, s 88-140, och F A HASSAN, *aa*, s 209-229. Rörande jordbrukets uppkomst jmfvr även samlingsverket *Origins of agriculture*.

⁴⁹ E BOSERUP, *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*.

⁵⁰ C MEILLASSOUX, "From reproduction to production", s 200, n 11.

⁵¹ S AMIN, *Class and nation*, s 41.

tiga. Samtidigt som bönderna började producera ett överskott uppkom emellertid också möjligheten att gardera sig mot perioder av svält och hungersnöd genom att lägga upp lager. Kampen om överskottet kom sedan att gälla huruvida lagren användes för detta ändamål eller till något annat, t ex till att föda en improduktiv överklass.⁵²

Näringsfångets omvandlingslinjer

Hos de paleolitiska folken var både redskap och hjälpanordningar enkla, vilket dock på intet sätt hindrade att de var ändamålsenliga. Samlandet, jakten och fisket var väl avstämda mot de ekologiska villkoren. Dessutom började människorna mycket tidigt att också sträva efter att anpassa naturen efter sina behov. Jorden var visserligen hos samlarna och fångstfolken i huvudsak ännu ett arbetsföremål, men den kunde även i vissa sammanhang utnyttjas som ett arbetsmedel. De kunde exempelvis genom svedjning öka förutsättningarna för sitt näringsfång. Detta har förekommit hos samlare, t ex hos sanfolken, ända in i vår tid.⁵³ Det finns en äldre uppfattning om att fångsten, d v s jakten och fisket, utgjorde den ekonomiska basen för dessa samhällen. Enbart under vissa alldeles speciella ekologiska omständigheter, som t ex rådde för inuiterna, är detta riktigt. Här tas då samtidigt det första steget på en utvecklingsväg bort från samlartillvaron. Hos de flesta paleolitiska folk kom huvuddelen av födan från samlandet. Detta var också fallet hos majoriteten av dem som nyligen fanns kvar av dessa folk.⁵⁴

En andra utvecklingsväg bort från samlartillvaron var att bli skördare. Paiute i Owen's Valley öster om Sierra Nevada i Californien vandrade om sommaren som samlare. På hösten slog de sig ned vid bifloderna till Owen's River för att övervintra. När våren kom dämde de upp olika bäckar så att de svämmade över. Då växte vildgräset, vars frön de samlade, rikare än annars. De kombinerade sina små dammar med långa diken för att utnyttja smältvattnet bättre. De gjorde emellertid inga försök att så eller odla. Trots detta finns här en början till både konstbevattning och åkerbruk.⁵⁵ Ett förhistoriskt exempel på skördare är den

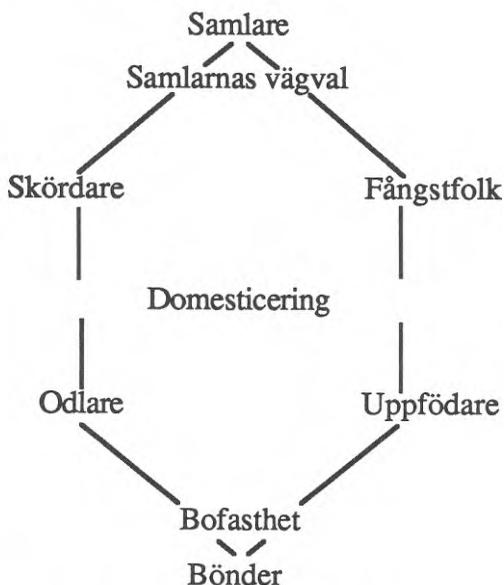
⁵² Det är just förekomsten av livsmedelsförråd som delas ut till bönderna i svåra tider som har fått olika författare att beteckna Tawantinsuyu som en "välfärdsstat". För en diskussion kring dessa förhållanden se J V MURRA, *The economic organisation of the Inka state*, s 121-137. Ett annat exempel finns i historien om Josefs råd till Faraö. Se *Gen* 41. Viktigt är självfallet att här skilja på ideologi och social verklighet.

⁵³ R B LEE, *The !Kung San*, s 147.

⁵⁴ R B LEE, "What hunters do for a living, or, how to make out on scarce resources". Jmfr även G P MURDOCK, *Atlas of world cultures*, och F DAHLBERG, "Introduction". För en allmän introduktion till det etnologiska materialet jmfr C D FORDE, *Habitat, economy and society*.

⁵⁵ J H STEWARD, "Irrigation without agriculture".

Figur 2. Näringsfångets omvandlingslinjer

Källa: E CORNELL, *Bygge av stad och land*, s 15-17.

natufiska kulturen i Palestina, vars lämningar påträffats t ex i Jeriko.⁵⁶ Jorden får hos skördarna alltmer karaktären av arbetsmedel. Betecknande är också att paiutefolket och natufierna i motsats till t ex sanfolket lade upp förråd av livsmedel.

När människorna bryter upp ur samlartillvaron utvecklar de en rad olika samhällstyper. Upprottet sker på en mängd olika sätt, som bildar ett föga utforskat och känt men oerhört komplicerat dialektiskt mönster som bara i sina huvuddrag kan beskrivas. När människorna var samlare levde de i ett allsidigt näringsfång. Därför är samlarnas villkor relativt likartade på olika platser på jorden. Alla de som bytte till nya näringsfång fick högst olikartade villkor. Förändringen kan tänkas ha gått till så att varje folk började upptäcka betingelserna för ett fåtal bestämda arter av djur eller växter. De måste då inrätta sig efter de villkor som dessa arter gav. Trots att knappast några detaljer i denna utvecklingsprocess är kända kan ett enkelt schema ställas upp över de huvud-

⁵⁶ A SHERRAT, "Jordbrukets början i Mindre Asien och Europa", s 105. Detta sätt att tolka odlandets uppkomst rycker undan den empiriska basen åtminstone för allmängiltigheten i E Boserups utvecklingsstadier från svedjebruk till ett allt mer intensivt jordbruk. Jmf E BOSERUP, *Jordbruksutveckling och ekonomisk tillväxt*, och A SHERRAT, "Water, soil and seasonality in early cereal cultivation".

linjer folken följt när de utvecklat sina senare näringsfång ur sina tidigare.⁵⁷ Jmfr figur 2.

Claude Meillassoux menar att det sätt på vilket jorden utnyttjas har stor betydelse för utformningen av samhällets överbyggnad. I samlarnas och fångstfolkenes samhälle, där jorden ännu i huvudsak är ett arbetsföremål, skapas en "momentan" produktion vars resultat är omedelbart tillgängligt och som delas. Så snart produktionens resultat har fördelats finns det inte kvar några förpliktelser som kan knytas till produktionen. Processen ger inget utrymme varken för social hierarki eller centraliserad makt. Den sociala basen är egalitär men instabil. När jorden, som i åkerbruket, i huvudsak får fungera som ett arbetsmedel, för detta enligt Meillassoux med sig en radikal förändring av hela överbyggnaden. Jorden har förvandlats till ett arbetsmedel genom det gemensamma arbete som lagts ned i den. I motsats till förhållandena hos samlarna och fångstfolken hålls gruppen ihop av det gemensamma arbetet fram till dess skörden är bärgad. Dessutom uppstår frågan om att försörja gruppen under den improduktiva delen av året. Tid och kontinuitet blir centrala frågor i ekonomi och samhälle.⁵⁸ Behovet av organisation, ledning och erfarenhet växer. Samhällets äldste får här en nyckelroll och en hävd om släktskap blir den grund som samhället bygger på.⁵⁹ Den absoluta jämlikheten försvinner och det skapas en social rangordning, även om det inte finns några klasser. Denna tendens till dominans måste emellertid noga skiljas från utsugning som ännu inte förekommer. Den "gerontokrati" som växer fram accepteras eftersom samarbetet gör den nödvändig. Förhållandena behöver inte vara idylliska i ett samhälle bara därför att där inte finns några klasser.⁶⁰ Denna förändring går gradvis och har sina rötter redan hos samlarna, men så var det också där som jorden började förvandlas till ett arbetsmedel.

I alla kända samhällen har det funnits en arbetsdelning efter kön och åldersgrupp. Denna brukar missvisande kallas för den naturgivna.⁶¹ Det finns en del generella drag: samlande, hushållsarbete och omsorgsarbete har i allmänhet varit kvinnöga. Jakt och fiske å andra sidan brukar vara mansöga.⁶² Detta brukar förklaras med hänvisning till att kvinnorna var mindre lättörliga eftersom de hade små barn att ta hand om. I sina detaljer finns det dock inget absolut mönster och undantagen är många. All arbetsdelning mellan könen i dessa samhällen kan därför inte anses vara naturgiven.⁶³ Termen "naturgiven" bör

⁵⁷ E CORNELL, *Bygge av stad och land*, s 15-17. Ett liknande schema finns i C L REDMAN, *The rise of civilization*, s 106.

⁵⁸ Hos odlarna liksom i senare bondekulturer uppfattas emellertid tiden inte linjärt och mätbart. Den tanken växer fram först med kapitalismen. Den tidsuppfattning som växte fram med åkerbruket var snarare cyklisk. A Johansen har försökt att karaktärisera detta förhållande med en liknelse från geometrin: Samlarenas tid ser han då som en punkt, de åkerbrukandes som en cirkel samt kapitalismens och industrialismens slutligen som en linje. Se A JOHANSEN, *Tid är makt — tid är pengar*.

⁵⁹ C MEILLASSOUX, "Recherche d'un niveau de détermination dans la société cynégétique".

⁶⁰ S AMIN, *Class and nation*, s 40-41.

⁶¹ Så t ex i F ENGELS, *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, s 202. För en värdering i positiv anda av F Engels arbete jmfr J SOLHEIM, "Engels, familjen og kvinnebevægelsen".

⁶² G P MURDOCK & C PROVOST, "Factors in the division of labour by sex"

⁶³ M J HERSKOVITS, *Economic anthropology*, s 127-142.

överbudtaget inte användas eftersom denna arbetsdelning också den hade kulturella orsaker. Könsuppdelningen får inte heller uppfattas alltför strikt. Hos sanfolken utförde männen en icke obetydlig del av samlaget och hushållsarbetet även om jakten var deras huvudsyssla.⁶⁴ Familjen var hos samlarna ingen ekonomisk enhet. Istället menar Eleanor Leacock att de bägge könen var ekonomiskt oberoende enheter som bytte produkter och tjänster med varandra. Kvinnorna var ekonomiskt viktiga och hade en stark ställning.⁶⁵ Eftersom samlaget var en kvinnoyssla är det inte märkligt att skördandet och senare odlaget också till en början blev det. På många håll var det dock män som röjde ny mark.⁶⁶ Kvinnornas ställning i odlarnas samhällen är mera omstridd än när det gäller samlarnas. Meillassoux kritiserar Claude Lévi-Strauss tes om männens universella dominans när det gäller samlarna men tycks helt acceptera den när det gäller odlarna. Leacock däremot menar att det finns ett överväldigande faktamaterial som motbevisar Lévi-Strauss också när det gäller odlarna.⁶⁷

Hos de folk som specialiserade sig på fångst tog utvecklingen en annan vändning. Kvinnornas betydelse för livsmedelsproduktionen minskade. I uppfödarnas och nomadernas samhällen blev i allmänhet arbetet med djuren en manssyssla. Ofta, men inte alltid, var dock mjölkningen en kvinnoyssla. Allt detta kom att underminera kvinnans ställning. Dessa folk fick en utpräglad patriarkal samhällsform. Det fanns dock en annan viktig skillnad mellan odlarnas och nomadernas samhällen. Hos odlarna var de produktionsmedel som fanns vid sidan om jorden och andra fasta hjälpanordningar ganska enkla, t ex grävkäppar eller hackor samt korgar och krukor. Jorden var det centrala och det spelade liten roll om de olika redskapen var privata. Hos nomaderna däremot var boskapen de centrala produktionsmedlen och dessa var enkla att tillägna sig som privategendom. Detta gav en möjlighet till ackumulation av privategendom och till social stratifiering av en helt annan dimension än åkerbrukarnas tendens till "gerontokrati". Boskap kunde också på ett enkelt vis stjälas. Det blev möjligt att ackumulera rikedom genom stöld. Kriget blev lönsamma.⁶⁸

Få om ens några nomadfolk kan leva i isolering. Det är svårt att försörja sig enbart på animaliska produkter. I stället växer det fram ett produktbyte, ofta i form av gåvor eller stöld, mellan nomaderna och närboende åkerbrukare. Här läggs grunden för stora materiella framsteg genom arbetsdelning. Friedrich Engels kallade arbetsdelningen mellan de åkerbrukande och de boskapsskötande stammarna för den första stora samhälleliga arbetsdelningen. Här läggs emellertid också grunden för den stora konflikten mellan åkerbrukarna och boskapsskötarna om jorden och dess användning, som har fått sin mytiska form i berättelsen om Kain och Abel.⁶⁹

Redan för mer än 10 000 år sedan var folken som levde i den fruktbara halvöarna i Västasien odlare. I Syrien och Palestina odlade natufiernas ättlingar eller efterföljare, vilket det nu var, vete och havre och jagade gaseller. I Jeriko

⁶⁴ R B LEE, *The !Kung San*, s 261-278.

⁶⁵ E B LEACOCK, "Interpreting the origins of gender inequality".

⁶⁶ G P MURDOCK & C PROVOST, a a.

⁶⁷ C MEILLASSOUX, a a, och E B LEACOCK, a a.

⁶⁸ Jmfr F ENGELS, a a. För en modern framställning av den arkeologiska bakgrunden till dessa frågor i Euroasien jmfr A SHERRAT, "Plough and pastoralism".

⁶⁹ Gen 4:1-16.

och på andra platser sker så en viktig förändring. Istället för att jaga gaseller börjar de tämja getter, och så småningom även andra djur som höns, svin och får. Därmed uppkommer det för bönderna utmärkande dubbla näringsfånget, där både växter och djur är centrala arbetsmedel. Detta kom på så vis att innehålla en ny och givande motsättning, som kom att förändra deras livsvillkor mer än något annat sedan människoblivningens tid. Odlingsväxter och tamdjur som förut stått var för sig i människornas hushållning fördes samman och blev på flera sätt till varandras ömsesidiga förutsättning. I Jeriko byggdes vid denna tid stabilare rektangulära hus av soltorkat tegel. Människorna blev slutgiltigt bofasta. Dessa bondbyar som växte fram byggdes om gång på gång på samma plats och bildar till sist konstgjorda kullar. Arkeologerna kallar en sådan fyndplats med ett arabiskt ord för *tell*.⁷⁰

Bondeblivandet är en process som försiggår på många olika sätt och på många olika platser oberoende av varandra. Det sker förutom i den fruktbara halvmånen också t ex i Nildalen, på Andernas slutningar, i Mexico, i Thailand, i Huang Hos dalgång och på Nya Guinea. De olika detaljerna i denna process är mycket varierande beroende på lokala omständigheter, ekologiska faktorer, om det är odlare eller uppfödare som blir bönder och många andra faktorer. Hursomhelst är slutresultatet att det på basis av det dubbla näringsfånget efter hand sker en omfattande tillväxt av produktivkrafterna, både i form av teknisk utveckling och ökad kunskap och skicklighet hos människorna. De konkreta uttryck som denna tillväxt tar sig var beroende av vilka grödor som odlades och vilka djur som hölls som boskap. Den är därför mångfasetterad och kan följaktligen inte heller allmänt knytas till uppfinningen av t ex några särskilda redskap.

Där nötkreaturen införlivades med böndernas tamdjur på många håll i Gamla världen var ett viktigt steg att hackan ersattes med någon form av årder draget av oxar. Det äldsta beviset för årderbruk är minst 6 000 år gammalt.⁷¹ Det fanns emellertid även andra betydelsefulla element i produktivkrafternas utveckling, t ex terrassbruket, konstbevattningen och senare metallbearbetningen. På många håll i Gamla världen är konstbevattningen äldre än årderbruket och i Nya världen där antalet tämjbara djurarter var färre spelade just konstbevattningen en avgörande roll för produktivkrafternas utveckling.⁷² I diskussionen om utvecklingen i Amerika får dock inte bortses ifrån de olika lamadjuren som på Andernas slutningar spelade dels samma roll som fåren i Västasien, dels i begränsad omfattning även samma roll som de olika packdjuren.⁷³ När det gäller att förklara de stora framstegen i utvecklingen av produktivkrafterna i medelhavsområdet och angränsande delar av Euroasien är det dessutom viktigt att se hur grödor och tamdjur samt redskap från geografiskt skilda områden fördes samman

⁷⁰ A SHERRAT, "Jordbrukets början i Mindre Asien och Europa", s 107, och D & J OATES, *The rise of civilization*, s 81.

⁷¹ Se A SHERRAT, "Plough and pastoralism".

⁷² Om jordbrukets utveckling i Amerika jmf t ex J O'SHEA, "Centralamerika — från byar till mäktiga riken", och C MORRIS, "De sydamerikanska Anderna — från byar till mäktiga riken".

⁷³ Jmf när det gäller bondeblivandet i Anderna även W BRAY, "Tidigt jordbruk på de amerikanska kontinenterna", s 370.

och ömsesidigt kunde berika varandra.⁷⁴ Paralleller till detta finns också i Amerika och Ostasien.

Det var den här beskrivna utvecklingen som för första gången i mänsklighetens historia gav möjligheten att producera ett mera betydelsefullt överskott utöver vad som behövdes för de omedelbara producenternas livsuppehälle och reproduktion. Alla tidigare framsteg i produktivkrafternas utveckling hade endast tillåtit de omedelbara producenterna att bli fler. Nu gavs så småningom även möjligheten att försörja en improduktiv grupp. Här skapas den ekonomiska basen för en klass av icke arbetande.

De förändringar som bondebliandet förde med sig gällde självfallet även själva arbetsorganisationen. I varje fall i inledningsskedet gavs en möjlighet till ett mer individualiserat jordbruk. Med husdjuren gjorde också i allmänhet mannen sitt intåg i åkerbruksarbetet. Kanske kan detta uttryckas som att en man nu kunde ersätta flera kvinnor i jordbruket.⁷⁵ De gamla principerna om lika delning av produktionsresultatet försvann. I stället delades detta mellan de omedelbara producenterna och produktionsmedlens ägare. Produktionsmedlen blev i allt högre utsträckning privata också utanför boskapsskötselns sfär, även om äganderätten till jorden i allmänhet förblev gemensam inom ramen för ett kollektiv baserat på en hävd om släktskap. Denna utveckling har kallats för "kvinnornas historiska nederlag". Den innebar en kraftig förändring och försämring av deras ställning såväl ekonomiskt som i samhället i övrigt.⁷⁶

Hos många bönder blev bofastheten inte absolut, även om gården var en fast bas. Åkerbruket kombinerades ofta med boskapsskötsel i form av transhumans, d v s säsongmässig flyttning efter fasta ruter. Ofta var transhumansen ett mansgöra och ibland förblev då hela eller delar av åkerbruket ett kvinnogöra, vilket i många fall gav kvinnorna en friare ställning. På vissa håll, som inom den skandinaviska fäboddriften, var det tvärtom med ett likartat resultat. Den kombination av boskapsskötsel och åkerbruk som blev dominerande i ett visst samhälle fick sedan en stor betydelse för hela samhällsutvecklingen.⁷⁷

Inom ramen för det patriarkala bondehushållet uppstod olika typer av tjänstefolk, knutna till detsamma genom den typ av arbetsformer som närmare skall behandlas i avsnittet "Storhushållets eller huvudgårdens arbete" i nästa kapitel och senare som löneanställda drängar och pigor.

⁷⁴ Jmfr A SHERRAT, "Plough and pastoralism".

⁷⁵ Om övergången från ett kvinnodominerat till ett mansdominerat jordbruksarbete jmfr J GOODY, *Production and reproduction*, s 2340. Jmfr även E BOSERUP, *Kvinna i U-land*, s 11-33. Vid en övergång till ett än mer intensivt jordbruk finns det dock en tendens till ett ökat kvinnoarbete.

⁷⁶ Jmfr F ENGELS, *a a*, s 71.

⁷⁷ Transhumanta bönder bör nog skiljas från nomader. Dels flyttade de efter fasta ruter till bestämda platser, dels flyttade bara delar av familjen eller hushållet. Transhumans har spelat en stor roll i historien och låtit sig förena med många olika former av samhällsorganisation och diverse sociala arbetsformer. Jmfr F BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I, s 76-93. Hos zulufolket var åkerbruket en kvinnosyssla, men allt arbete med boskapen, t o m mjölkningen, var mannsysslor. Se A I RICHARDS, *Hunger and work in a savage tribe*, s 97. Om fäboddriften i Skandinavien se t ex L REINTON, *Säterbruket i Noreg*.

Hantverket

Före uppkomsten av det avancerade krukmakeriet var i stort sett alla hantverk och liknande sysslor bisysslor till jordbruket och de tidigare näringsfången. Det fanns kanske redan tidigare några få människor som arbetade i flintgruvor som huvudsyssla, men dessa var extrema undantag och beklagligtvis finns det så gott som ingen kunskap bevarad om dem. Huruvida en hantverkssyssla var ett kvinnoarbete eller ett mansarbete tycks ha avgjorts av om det hade anknytning till arbetsuppgifter inom jordbruket som var kvinnoysslor eller manssysslor. På de håll där männen övertog det mesta av jordbruksarbetet i samband med införandet av årdret, medförde detta att många kvinnor fick mer tid över till bisysslor. Så t ex gjorde då vävningen stora framsteg.⁷⁸

Krukmakeriet uppfanns som ett svar på behov som uppstod hos odlarna eller troligen rentav hos skördarna, i samband med åkerbruk och matlagning. Det blev en kvinnoyssla eftersom det var en bisyssla till ett kvinnoarbete. När hjulet introducerades i Västasien uppfanns drejskivan. Denna öppnade möjligheten för massfabrikation av krukmakeriets produkter. Här växer en arbetsdelning fram mellan jordbruk och hantverk. Engels kallade denna för den andra stora samhälleliga arbetsdelningen.⁷⁹ Arbetsdelningen mellan jordbruket och hantverket var viktig eftersom den ytterligare ökade möjligheten att producera ett överskott. Denna arbetsdelning innebär också en annan viktig förändring. Heltidsarbetande män eller åtminstone män som huvudsakligen var sysselsatta inom en annan näring än jordbruket tog hand om krukmakeriet.⁸⁰ Den klassiska förklaringen till detta är att idén till drejskivan kommer från införandet av hjulet, som har anknytning till manliga sysslor genom boskapen.⁸¹ Detta förklarar dock inte varför också många andra hantverk blev mansgöra när det blev huvudsysslor. Även annat krukmakeri än det med drejskiva tycks ha blivit ett manligt arbete när det blev frågan om massframställning, t ex genom användande av formar och heltidsarbete av specialister.⁸² Bör detta förklaras med svårigheten att kombinera heltidsarbete med barnomsorg? Varför blev då inte alla heltidshantverk mansarbete? Varför är undantagen så många? Var det speciella historiska omständigheter som var avgörande? Här finns många outredda frågor.

De för koppartillverkningen nödvändiga kunskaperna växte av allt att döma fram ur tekniken kring krukmakeriets avancerade ugnar där tillräckligt höga temperaturer kunde åstadkommas. Hur detta har gått till kan spåras i det arkeologiska materialet från bondekulturerna t ex kring Donau och Huang Ho.⁸³ På de flesta håll tycks koppartillverkningen ha varit äldre än krukmakeriet med

⁷⁸ A SHERRAT, "Plough and pastoralism", s 298.

⁷⁹ F ENGELS, *Familjens, statens och privategendomens ursprung*, s 208.

⁸⁰ V G CHILDE, *Man makes himself*, s 140-141, och G THOMSON, *The first philosophers*, s 48-49.

⁸¹ V G CHILDE, *a a*, s 140-141.

⁸² Här är det ofta viktigt att skilja mellan produktion av bruksföremål för matlagning o d och annat krukmakeri. Tyvärr behandlas i G P MURDOCK, *Atlas of world cultures*, endast den förra typen.

⁸³ C RENFREW, *Before civilization*, s 183-210, och D BAYARD, "Östasien under bronsåldern", s 169..

drejskiva. Samtidigt bör det framhållas att det etnologiska materialet visar att metallbearbetning överallt har varit en manlig syssla.⁸⁴

De omfattande kunskaper som behövdes för framställningen av kopparverktyg gjorde att detta arbete kom att utföras av specialister. Dessutom bestod kopparhanteringen av en hel kedja sinsemellan olikartade och invecklade tekniker som krävde specialister: gruvbrytning, metallreduktion, gjutning och smide. Kunskaperna, som vanns inom kopparhanteringen, spreds inte till samhällets alla medlemmar, inte ens till alla som hade rätt kön, såsom de gamla hantverksysslorna, som spinning, vävning eller enklare krukmakeri, hade gjort tidigare. En kopparsmed var inte bara yrkesskicklig, utan dessutom invigd i ett mysterium. Ofta specialiserade sig särskilda klaner eller hemliga sällskap på olika led i kopparhanteringen. Inom var och en av dessa omgavs yrkeskunnandet med stor hemlighet och bäddades in i religiösa riter.⁸⁵ Denna arbetsorganisation och detta sätt att se på sig själv bildade mönster även för andra hantverkare. Här kan anas föregångarna till senare korporationer och skrän.⁸⁶

Egenarbetets former

Arbetets sociala former måste ses utifrån sina historiskt givna omständigheter. Dessa är beroende av hur merprodukten skapas och fördelas samt sättet att trygga de omedelbara producenternas försörjning. Redan innan överskottet har blivit så stort att det kan försörja en icke arbetande klass sker, som framgår av den här givna framställningen, en viss utveckling av arbetsformen även om det då inte ännu finns något tvångsarbete.

Både ur produktionens och fördelningens synpunkt är det lämpligt att beteckna den äldsta mänskliga sociala arbetsformen, d v s den som fanns hos samlarna, fångstfolken, skördarna och odlarna, som *egenarbete av gemensamhetstyp*.

Hos uppfödarna och nomaderna liksom senare hos bönderna med deras dubbla näringsfång sker en viktig förändring av samhälls och arbetsorganisationen. Här framträder den sociala arbetsform som kan kallas *egenarbete av familjetyp* och som blir så viktig i mänsklighetens fortsatta historia, särskilt i agrara sammanhang. Den produktiva enheten är inte individer eller kollektiv av män eller kvinnor, utan patriarkala storfamiljer eller kärnfamiljer.⁸⁷ Denna enhet har

⁸⁴ G P MURDOCK, *aa*, s 141.

⁸⁵ V G CHILDE, *Människan skapar sig själv*, s 81-83.

⁸⁶ G THOMSON, *The prehistoric Aegean*, s 332.

⁸⁷ Medlemmarna i sådana familjer var oftast biologiska släktingar, men de behövde inte vara det. Somliga forskare som vill betona detta faktum föredrar här i stället termen hushåll. Jmf r t ex M D SAHLINS, *Stone age economics*. Inom alla släktskapssystem är emellertid släktskapen i första hand en social fråga och inte ett biologiskt faktum. Medlemskap i en viss grupp inom varje släktskapssystem vinnes antingen genom födsel eller adoption. Familjen kunde som social och ekonomisk enhet utvidgas till att omfatta ett hushåll även bestående av stora skaror tjänstefolk och klienter.

kommit att visa sig fungera väl även inom samhällen som baserats på utsugning. Alla andra system för tvångsarbete än de som grundats på denna arbetsform har med tiden eroderats i de förkapitalistiska samhällena. Med hantverket framträder det första heltidskroppsarbetet utanför jordbruket. Den arbetsform som där uppkommer blir mer egenartad och annorlunda än egenarbetet av familjetyp som dominerar jordbruket. Hantverkets sociala arbetsform kom att präglas av de korporationer eller skråorganisationer som hantverkarna bildade. Arbetsformen kan därför kallas för *egenarbete av korporationstyp* eller *skråtyp*.

...the first of these is the fact that the...

...the second is the fact that the...

...the third is the fact that the...

...the fourth is the fact that the...

...the fifth is the fact that the...

...the sixth is the fact that the...

...the seventh is the fact that the...

...the eighth is the fact that the...

...the ninth is the fact that the...

...the tenth is the fact that the...

...the eleventh is the fact that the...

...the twelfth is the fact that the...

...the thirteenth is the fact that the...

...the fourteenth is the fact that the...

...the fifteenth is the fact that the...

...the sixteenth is the fact that the...

...the seventeenth is the fact that the...

...the eighteenth is the fact that the...

...the nineteenth is the fact that the...

3 Arbetsdelning och incitament

Om incitament för arbete

Före klassamhällets framväxt, när det endast fanns samarbetsrelationer i arbetet och ännu inga äganderättsrelationer, är det svårt att tala om några särskilda incitament för arbete. Livet självt var i dessa samhällen inte uppsplittrat på olika funktioner som arbete och fritid. Samma skäl gör det omöjligt att mäta den totala arbetstiden. Det är bara möjligt att mäta hur lång tid som läggs ned på olika sysslor. En diskussion om incitament för arbete i sådana samhällen hamnar därför lätt i en freudiansk diskussion om incitament för livet.¹

Med klassamhällets tvångsarbete börjar frågan om incitament för arbete att bli viktig. Det står dock klart att det är svårt att även i de tidiga klassamhällena skilja ut arbetet från andra livsfunktioner. När behovet av ett särskilt ord för arbete uppstår hämtas det från tvångets sfär: det är tvångsarbetet som först subjektivt uppfattas som arbete.² Detta kan exemplifieras från forntidens Babylonien. Det akkadiska ord för arbete som används i skapelsemyten "*Enuma elis*" betyder egentligen offentligt arbete eller tvångsarbete, och ordet för frihet betyder frihet från arbete. Marduk säger följande innan han börjar skapa människan:³

Visst, skapar jag den första människan,
så att hon skall bära bördan
av gudarnas arbete,
så att de skall kunna vila

Denna gamla tanke om arbetet som en börda som lagts på människorna, "du skall arbeta i ditt anletes svett",⁴ präglar fortfarande mångas syn på arbete, men den är ensidig. Det är en vrångföreställning att det inte arbetades i paradiset. Det är bara så att arbetet där inte var någon börda.⁵ Arbetet är inte bara en börda som lagts på människan. Det är ett grundläggande existensvillkor för henne. Det är

¹ A CURLE, "Incentives to work".

² Jmfr A HELLDÉN, *Arbete*, s 11-12.

³ G KOMOROCZY, "Work and strike of gods", s 14-15. Citatet är hämtat från *Enuma elis* VI.7-8.

⁴ *Gen* 3:19.

⁵ *Gen* 2:15. Åtminstone tar en del svenska teologer strid med kyrkofäderna på den punkten.

därmed också en väg till kunskap och befrielse. Arbetet innebär för människan både ära och förbannelse.⁶

Arbete och fritid fortsätter även i de väl etablerade klassamhällena att vara sammanvävda i människornas vardag.⁷ Det är först när arbetskraften blir en vara, d v s när det kapitalistiska lönearbetet tar överhanden, som det klart går att skilja mellan arbete och fritid och dessa begrepp blir varandras motsats. Med fritid menas egentligen bara den tid som blir över när lönearbete fått sitt. Hushållsarbete och även annat arbete utförs av många lönearbetare på fritiden. Fritid och tid ledig från arbete är inte samma sak.

Trots dessa svårigheter är frågan om arbetets incitament en viktig fråga som bör diskuteras när källorna ger en möjlighet därtill. Eftersom de arbetande inte själva har lämnat några vittnesmål efter sig, utom i något ytterst sällsynt fall, måste diskussionen grundas på en spekulation utifrån vad de som organiserade produktionen ansåg och hur de organiserade densamma. Troligen skulle de arbetande ofta inte ens ha förstätt frågeställningen.

I förkapitalistiska samhällen är det utomekonomiskt tvång som dominerar, medan ekonomiskt tvång dominerar i kapitalistiska samhällen. Det är därför viktigt att skilja mellan dessa två typer av tvång. Samtidigt är det emellertid så att tvång inte har varit det enda incitament som drivit människor att arbeta. Det finns olika slag av incitament för arbete. En uppdelning på fyra former är *tvång*, *materiella*, *normativa* (inklusive religiösa drivkrafter) och *inherenta* (drivkrafter och tillfredställelse som uppstår i arbetet självt).⁸ I allmänhet har i ett klassamhälle samtliga dessa incitament funnits närvarande, men olika former av arbetsorganisation har självfallet byggts upp kring olika kombinationer av dem.

I figur 3 ges ett försök att illustrera de relationer som är centrala när det gäller att analysera sambandet mellan ekonomiska, sociala och ideologiska dimensioner för sociala arbetsformer i klassamhällen.⁹ Där kan incitamenten för arbete sägas utgöra en viktig sammanbindande länk. För att uttömmande analysera varje form av arbete gäller att studera de områden som anges i figuren. Det gäller arbetsorganisationens materiella och sociala organisation, med frågor för det första kring produktionens inriktning, t ex för egen konsumtion eller för en marknad; för behov eller för profit. För det andra frågor kring förfogande över arbetets resultat, t ex exploaterande eller ickeexploaterande relationer. För det tredje frågor kring kontrollen över arbetsprocessen. Vidare gäller frågeställningarna samspelet mellan förändringar i arbetsorganisationen och förändringar i de materiella och sociala arbetsförhållandena.

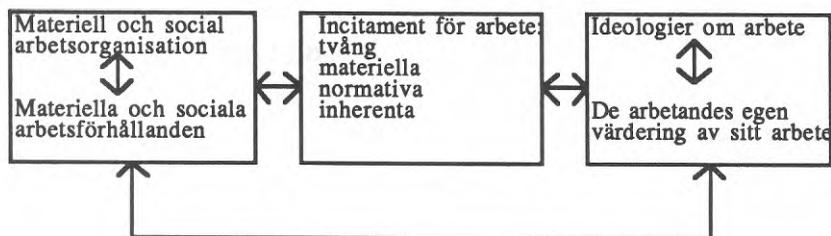
⁶ Jmfr J CH KARLSSON, *Arbetets frihet och förnedring*. Även om A Smith i den skotska upplysningens tradition ser arbetet som en börda har det också en annan sida: det är grunden för allt välstånd. Denna positiva sida betonas mer i den franska upplysningen inte minst hos D Diderot. Se A HELLDÉN, *A a*, s 158-167.

⁷ Jmfr K THOMAS, "Work and leisure in pre-industrial society".

⁸ M FRIBERG, "Är lönen det enda som sporrar oss att arbeta?", II.

⁹ Figuren har utvecklats av Ulla Lindqvist.

Figur 3. Centrala relationer för sociala arbetsformer i klassamhällen.

Handens och hjärnans arbete

Med samhällets uppdelning i klasser uppstår äganderätsrelationer i arbetet, men samtidigt sker även en språngartad utveckling av samarbetsrelationerna, baserad på ökad arbetsdelning. Detta märks tydligt i de första civilisationernas stora byggnadsarbeten. Här skiljs de som planerar och organiserar arbetet i vissa stycken från dem som utför det. Flera forskare vill se ett samband mellan dessa arbeten utförda av mängder av tributärt mobiliserade tvångsarbetare och konstbevattningen.

Såsom redan har framhållits finns det exempel på skördare som genom konstbevattning ökar jordens förmåga att ge avkastning. Otaliga är de åkerbrukare och tidiga bönder som funnit fördelarna med att bygga denna typ av hjälpanordningar för att öka produktionen. Detta gav dessutom på många håll möjligheten att odla upp nya områden. De stora floddalarna blev beboeliga först sedan träskmarkerna dikats ut och flodernas mer eller mindre regelbundna översvämningar hade bringats under kontroll. De äldsta funna lämningarna av konstbevattningsanläggningar finns därför i slättens utkant. För mer än 6 500 år sedan byggde bönderna i Choga Mami nära Mandali, nordost om Bagdad, bevattningskanaler.¹⁰ Byggandet av sådana kanaler längs Eufrat och Tigris, liksom i Nildalen, gjordes genom att en stor arbetsstyrka mobiliserades från flera olika närbelägna byar och organiserades efter en gemensam plan. När kanalerna väl var byggda måste de även underhållas på ett liknande sätt. Detta förde samman de olika bysamfälligheterna i större enheter som motsvarade det genom bevattningsanläggningar reglerade området eller t o m hela floddalen. Detta innebar att mängden odlad mark kunde kontrolleras från ett enda centrum.¹¹

Till en början anlades säkerligen dessa bevattningskanaler med hjälp av den typ av *gemensamhetsarbete* som är vanligt och även nödvändigt i alla bondesamhällen. Skulle anläggningarna bli av någon större omfattning har många forskare menat att en ny arbetsdelning var nödvändig: en delning mellan intel-

¹⁰ D & J OATES, "Early irrigation agriculture in Mesopotamia".

¹¹ G THOMSON, *The first philosophers*, s 71.

lektuellt arbete och kroppsarbete. För första gången i historien skiljs de som organiserar arbete från dem som utför det. Frågan om arbetsdelning uppstår. De som organiserade arbetet längs Eufkrat och Tigris och i Nilens dalgång var prästerna. Dessa rekryterades från de gamla byarnas hövdingar och trollkarlar. Inom prästernas led uppstod de nya intellektuella yrkena: astronomer, matematiker, byggmästare och inte minst skrivare och förmän. Här uppstod särskilda yrkesgrupper som stod utanför kroppsarbetet. Det arbete som dessa utförde var lika nödvändigt som kroppsarbetarnas. Denna nya arbetsdelning inledde en period av stora ekonomiska och kulturella framsteg. Den ekonomiska och intellektuella basen för de första högkulturerna var lagd. Så småningom ledde denna arbetsdelning och ökningen av privategedomen till att samhället delades i två antagonistiska klasser. Arbetets organisatörer, de från den gamla stamadeln rekryterade intellektuella arbetarna, t ex prästerna, etablerade sig som en härskande klass. Denna lade beslag på överskottet som kroppsarbetarna producerade, genom att de organiserade deras arbete. De primära producenter — bönderna — tvingades att betala skatt. Det ursprungligen gemensamma arbetet förvandlades till tvångsarbete. Det uppkom så en arbetsplikt som successivt kunde utvidgas. Av detta skäl tvingades t ex Egyptens bönder att inte bara bygga och underhålla bevattningskanaler, utan även bygga tempel, pyramider och andra gravar, samt utföra de övriga arbeten som behövdes för den teokratiska statens utveckling.¹²

Mot den här refererade bilden av tvångsarbetets sammanhang med konstbevattnings utveckling kan en avgörande invändning göras. De första bevattningskanalerna var i allmänhet mycket små och tycks så ha förblivit under lång tid. Det fanns därför knappast någon teknisk nödvändighet att införa uppdelningen mellan intellektuellt arbete och kroppsarbete så tidigt som den kom.¹³ Det var troligen istället den härskande klassens strävan att utvidga merprodukten som drev fram de större kanalbyggena och som i sin tur förde till skiljandet av hjärnans arbete från handens. Istället för att ställa den av ett funktionalistiskt synsätt influerade frågan: "Vilka tjänster erbjöd eliten samhället?" ställer allt fler forskare frågan: "Trots det faktum att det inte tjänade det gemensamma bästa, vad var det som gjorde att eliter kunde etablera sig och behålla makten?"¹⁴

¹² A a, s 71-72. För mer extrema och renodlade förespråkare för detta synsätt se K A WITTFOGEL, *Oriental despotism, passim*, M D SAHLINS, *Social stratification in polynesia*, s 5, och M D SAHLINS, *Stone age economics*, s 140.

¹³ K W BUTZER, *Early hydraulic civilization in Egypt*, särskilt s 107-111, och R MCC ADAMS, *Land behind Bagdad*.

¹⁴ För en utförlig diskussion av dessa frågor jmf A GILLMAN, "The development of social stratification in Bronze Age Europe" (med motinlägg och diskussion). Redan V G CHILDE resonerade i dessa banor. Se V G CHILDE, *Man makes himself*. Jmf även R MCC ADAMS, *The evolution of urban society*, I M DIAKONOFF, "The rise of the despotic state in ancient Mesopotamia", och T K EARLE, *Economic and social organisation of a complex chiefdom*. Vid sidan om denna kritik kan påpekas att det självfallet är orimligt att som K A Wittfogel och hans efterföljare analysera klasstillhörighet efter personernas ställning i den statliga byråkratin och inte efter deras ställning i produktionsprocessen.

Arbetsledning

När produktionsprocessen blir en "samhällelig kombination" och inte längre består av "isolerat arbete av oberoende producenter" växer behovet fram av en särskild från de omedelbara producenterna skild arbetsledning. Karl Marx skriver:¹⁵

allt arbete, i vilket många individer samarbetar, kräver naturligtvis en kommanderande vilja för sammanhanget och enheten i processen och för funktioner som inte gäller delarbeten utan företagets totala funktion på samma sätt som en orkester behöver en dirigent.

Arbetsledning kännetecknas av att arbetsföremålen inte är de materiella föremål som omvandlas i produktionen utan som Tadeus Kotarbinski har framhållit: de personers aktivitet som omvandlar de materiella föremålen.¹⁶ Marx fortsätter:¹⁷

Detta är ett produktivt arbete som måste utföras inom varje sammansatt produktionsätt.

Oskar Lange har framhållit att arbetsledningens påverkan på arbetsföremålen är indirekt och att deras arbete sålunda är indirekt produktivt.¹⁸

Det som hittills har behandlats är endast en sida av arbetsledningen, nämligen den som ger upphov till det som Lange kallar *samarbetsrelationer* i produktionen. Den andra sidan är det som ger upphov till vad han kallar *äganderättsrelationer* i produktionen.¹⁹ Marx skriver om denna sida av arbetsledningen att det uppkommer:²⁰

sådant arbete med uppsikt och kontroll nödvändigtvis i alla produktionsätt som vilar på motsatsen mellan arbetaren som direkt producent och en ägare till produktionsmedel. Ju större denna motsättning är, desto större roll spelar denna uppsikt över arbetet. Därför når den sitt maximum i slavsystemet.

Historiskt uppkommer den typ av arbetsledning som hänger samman med samarbetsrelationer ur byggandet av omfattande hjälpanordningar, t ex omfattande nyodling och större bevattningsanläggningar. Den andra typen växer fram med den privata äganderätten och klassamhället när samhällets produktivkrafter nått en sådan utveckling att de möjliggör produktion av ett överskott. Redan tidigt var de två sidorna av arbetsledningen nära förbundna med varandra och svåra att skilja åt. Därmed lades grunden för en ideologisk sammanblandning av dessa bägge typer av relationer.

¹⁵ K MARX, *Kapitalet*, III, s 349.

¹⁶ O LANGE, *Political economy*, II, s 29.

¹⁷ K MARX, *a a*, s 349.

¹⁸ O LANGE, *a a*, II, s 29.

¹⁹ *A a*, II, s 39-42.

²⁰ K MARX, *a a*, III, s 349.

the 1990s, the number of people with a mental health problem has increased in the UK (Mental Health Act 1983).

There is a growing awareness of the need to improve the lives of people with mental health problems. The Department of Health (1999) has set out a strategy for mental health care in the UK. The strategy is based on the following principles:

• People with mental health problems should be treated as individuals.

• People with mental health problems should be given the opportunity to participate in decisions about their care.

• People with mental health problems should be given the opportunity to live in their own homes.

• People with mental health problems should be given the opportunity to work and to contribute to society.

• People with mental health problems should be given the opportunity to live a full and active life.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated with respect and dignity.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as equal citizens.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as individuals.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated with respect and dignity.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as equal citizens.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as individuals.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated with respect and dignity.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as equal citizens.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as individuals.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated with respect and dignity.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as equal citizens.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as individuals.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated with respect and dignity.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as equal citizens.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as individuals.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated with respect and dignity.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as equal citizens.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as individuals.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated with respect and dignity.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as equal citizens.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated as individuals.

• People with mental health problems should be given the opportunity to be treated with respect and dignity.

4 Förkapitalistiska klassamhällen

Det tributära tvångsarbetet

De metoder som den härskande klassen kom att använda för att tilltvinga sig huvuddelen av överskottet eller merprodukten var många och skiftande. Ett sätt var skattläggning eller utkrävande av någon form av tribut. Ett annat sätt, som var minst lika vanligt, var att kräva någon form av tvångsarbete. Det bör kallas tvångsarbete, eftersom det ytterst baserades på utomekonomiskt tvång, men det innebär inte att ett fysiskt tvång var det enda incitament som drev bönderna att utföra detta arbete. Det fanns som framhållits även andra drivkrafter. Ett centralt drag i det arbetssystem som växte fram var att basen fortsatte att vara bönder som familjevis arbetade på och levde av ett självhushållningsjordbruk, samtidigt som de tvangs att producera en merprodukt. Denna tribut kunde lämnas i form av produkter och senare i pengar eller i form av arbete. Styrkan i detta system var att frågan om arbetskraftens försörjning i princip var löst genom att bönderna hade egna jordlotter. Inom ramen för den här beskrivna typen av arbetssystem utvecklade sig ett myller av olika sociala arbetsformer. Ur detta myller är det emellertid möjligt att urskilja tre huvudformer: *utskrivning*, *helotskap* och *landboförhållande*. På få ställen förekom någon av dessa arbetsformer renodlad och det finns många exempel på mellanformer, men för analysens skull bör de särskiljas. Landboförhållandet bör ses som en i historiskt-evolutionär mening senare arbetsform än de båda först nämnda.

Utskrivning

De arbetsformer som kan sammanfattas under benämningen *utskrivning* har växt fram ur, eller hävdades ha växt fram ur, kollektiva arbeten som var nödvändiga för stammen eller folket. Utskrivning kunde dock också utsträckas till att omfatta främmande folk genom militär underkuvning. Ett grundläggande drag hos systemet med utskrivning är att det är en plikt som i varje fall i teorin omfattar alla människor, ibland t o m härskaren själv. Detta formulerades ofta

som en skyldighet gentemot gudarna. Det normativa incitamentet var viktigt och då inte bara i form av religiös övertygelse. Det ramades ofta in i festliga former. Både i Peru och Dahomey gick bönderna ut i procession för att utföra dessa arbeten under sång och spel.¹

Även materiella incitament kunde driva bönderna till tvångsarbete eftersom de i allmänhet blev försörjda av staten under arbetsperioden.² Redan Herodotos framhöll att den stora pyramiden byggdes med hjälp av tvångsutskrivna bönder.³ För Egyptens fattiga bönder utgjorde dessa arbeten en möjlighet att få en tryggad försörjning genom ett säsongarbete under den tid då jordbruksarbetet låg nere på Nilens årliga översvämningar. Det var nödvändigheten att få extra arbete, måhända i kombination med ideologisk och religiös övertygelse snarare än Faraos despotiska förtryck som gjorde att detta tvångsarbete mötte ett så ringa motstånd.⁴

Utskrivning kunde drabba en person allt från en eller ett par gånger i livet till årligen, men den enhet som belastades med utskrivningar var i allmänhet inte en individ eller ett familjehushåll utan bygemenskapen kollektivt. Ett system med arbetsplikt för utskrivna bönder och andra personer har funnits hos de flesta folk på tröskeln till civilisationen. Huvudsakligen har det varit frågan om anläggnings- och byggnadsarbeten, men på många håll har det även gällt jordbruksarbeten. Sin kanske mest välutvecklade form fick detta tvångsarbete som *mit'a* i det förkoloniala Peru. John V Murra ger en målande beskrivning av detta i sin avhandling:⁵

Traditionellt utfördes tunga uppgifter såsom jordbruksarbete och husbyggnad med gemensamma ansträngningar. En grupp män (ibland alla i bysamfälligheten) gick i rader över fältet och röjde marken eller skar grödan, medan kvinnorna följde efter och planterade eller bärgade skörden. Jordbruksarbetet, liksom processionen till och från fälten, beledsagades av sånger. En *mit'a*, liksom gemensamma ansträngningar på annat håll kunde genom utvidgning kallas att arbeta på *kurakans* och — under vissa omständigheter — på kungens jord. Jordbruksarbetet på det egna folkets jord och under *corvée* var likadant. Den person åt vilken dagens arbete utfördes förväntades bestå

¹ J V MURRA, *The economic organization of the Inka state*, s 153-186, och *passim*, och K POLANYI, *Dahomey and the slave trade*, s 62-65. Jmfr även M J HERSKOVITS, *Dahomey*, I.

² Det faktum att de blev försörjda under arbetsperioden är belagt från flera olika håll i ex Peru, Dahomey och Egypten. Se J V MURRA, *aa*, K POLANYI, *aa*, och A R DAVID, *The Egyptian kingdoms*, s 102-108. Trots detta påstås i E BOSERUP, *Population and technological change*, s 81, med stöd av K A WITTFOGEL, *Oriental despotism*, s 39, motsatsen: att de arbetande själva hade med sig mat, vilket uppenbarligen är felaktigt. Detta hänger kanske i E Boserups fall samman med att hon inte förstått att utskrivning inte bara användes till byggnads- och anläggningsarbeten utan också till jordbruksarbeten. K A Wittfogel i sin tur stöder sig endast på ett enstaka uttalande av en spansk 1500-talskrönikör från Peru.

³ *Hdt* 2.124.

⁴ A R DAVID, *aa*. Orsaken till att den i huvudsak felaktiga föreställningen om ett omfattande slavarbete vid Egyptens pyramider har fått en så stor spridning är kanske att israeliterna under fångenskapen i Egypten betecknades som trälar i Bibeln. Josef var utan tvivel en slav, trots den upphöjda ställning han åtnjöt, men de tvångsarbeten som israeliterna fick utföra i Egypten (enligt *Ex* 1:11) skilde sig knappast från andra fattiga egyptiers.

⁵ J V MURRA, *aa*, s 30-31.

med utsädet eller plantorna, att utspisa arbetarna och förse dem med majsöl; detta gällde såväl kronan och kyrkan, som medlemmar i bysamfälligheten eller *kurakan*.

Helotskap

Allt eftersom möjligheterna att producera ett överskott växte blev det inte bara möjligt att låta krigsfångar leva, utan i allt högre utsträckning lönsamt att låta dem arbeta åt sig. De kunde då göras till slavar, men sådana fanns det bara ett begränsat behov av. Det fanns andra och enklare sätt att tvinga av fångarna en merprodukt. Hade de familj gavs de en bit jord, antingen sådan som de tidigare hade brukat eller på en plats dit de tvångsförflyttats, som de kunde försörja sig själva och sina familjer på. Samtidigt tvangs de att arbeta åt sina nya herrar, ofta i större utsträckning och mera regelbundet än de utskrivna bönderna. De fick ingen personlig frihet, utan räknades rent juridiskt till slavar. De var statsegendom och kallades ofta för "kungens slavar". Denna arbetsform kunde även uppkomma genom att kraven på de utskrivna bönderna drevs extremt långt. Tvångsarbetet avsåg här främst jordbruksarbete, men även andra arbetsuppgifter förekom. Arbetet utfördes i allmänhet på marker tillhöriga en huvudgård eller ett storhushåll som ägdes av konungen eller någon gud. De arbetande kunde dock också mer eller mindre permanent lånas ut till privata storgodsägare. Denna form av tvångsarbete kan med en term hämtad från Sparta kallas för *helotskap*. I korthet kan sägas att grunden för denna arbetsform var arbetsplikt till följd av personlig ofrihet. Tvånget dominerar här som incitament. Samtidigt var motståndet mot tvångsarbetet starkt. Heloterna gjorde ofta uppror precis som senare tiders landbor.⁶

Hur olika typer av tvångsarbetare ofta blandades för utförandet av en och samma uppgift framgår av följande exempel. När kung Salomo skulle bygga Jerusalems tempel hade han i huvudsak två grupper av tvångsarbetare till sitt förfogande. För det första var det de tvångsutskrivna israelitiska bönderna, och för det andra de av israeliterna underkuvade kanaaniterna och edomiterna. Dessa senare benämndes med en term som bör översättas med "Salomos slavar".⁷

Helotskap förekom vidare på flera olika håll i det klassiska Grekland, förutom i Sparta, under olika benämningar.⁸ Där var det regel att heloterna lånades ut mer eller mindre permanent till privata jordägare, som även höll dem med jordlotter. Det fanns därför många likheter mellan denna form av helotskap och

⁶ Om förhållandena i Sparta jmf P OLIVA, "On the problem of the Helots" och P OLIVA, *Sparta and her social problems*. Om motsvarande fenomen i Västasien jmf I MENDELSON, *Slavery in ancient Near East*, s 96-97, och I M DIAKONOFF, "The structure of Near Eastern society before the middle of 2nd millenium B. C."

⁷ 1 Kon 5:13 och 9:21. Jmf även 2 Krön 8:7-9. Se också I MENDELSON, *a a*, s 96-97.

⁸ Jmf M I FINLEY, "Was Greek civilization based on slave labour?", s 55, och M I FINLEY, *Ancient Slavery and modern ideology*, s 70.

livegenskap. Den stora principiella skillnaden gäller emellertid förhållandet till jorden. En livegen följer jorden vid försäljning av denna och hans arbete bör ses som någon form av betalning för bruksrätten till densamma. En helots arbetsplikt är i varje fall i teorin inte knuten till jorden, utan snarare till hans ofria ställning. En landbo kan vara livegen eller fri, men en helot är alltid ofri. En landbo var bara undantagsvis juridiskt sett en slav, men en helot var det alltid. Trots detta kunde skillnaden i vissa fall bli rent teoretisk. På det klassiska Kreta var en av alla de benämningar som användes för denna grupp av människor *klarotai*, d v s de som var bundna till sin (jord)lott, *klaros*. Detta gör att Ronald F Willets betraktar den ofria befolkningen på det aristokratiska Kreta som livegen. Pavel Oliva insisterar däremot att de bör betraktas som heloter.⁹

När det gäller arbetsformer och arbetsorganisation i forntiden är materialet ytterst magert i källorna till många samhällens historia. Detta har öppnat vägen för de mest skiftande tolkningar, mycket beroende av forskarens egen ideologiska ståndpunkt. Samma grupp av personer har beskrivits som slavar, heloter eller fria bönder. Ett typiskt svårlöst exempel kan hämtas från Shangstaten i Kina. Det mesta av jordbruksarbetet utfördes där av *zhòngrén*. De hade arbetsplikt hos sina herrar, men var även bönder med egna jordlotter. Arbetsplikten de hade utgjordes av ett mycket omfattande kollektivt jordbruksarbete. De kunde även tas ut till krigstjänst. Kinesiska marxistiska historiker har velat beskriva dessa som slavar. Andra historiker har beskrivit dem som fria bönder, må vara underkastade arbetsplikt. Någon frihet hade de dock inte, även om de tillhörde samma folk som sina herrar.¹⁰ Även Spartas heloter utförde i begränsad omfattning krigstjänst.¹¹ Kanske ligger lösningen i att anse *zhòngrén*, som en slags heloter. Det fanns i Shangriket även krigsfångar som arbetade i jordbruket, *qiang*. Till sin ställning påminner dessa mera om egentliga slavar, fast de spelade en mer begränsad roll. All jord i Shangriket ägdes av kungen.¹²

Landboarbete

Centralt för *landboförhållandet*, som inte alls behöver omfatta *livegenskapens* ofrihet, är att bonden, landbon, får ett stycke jord att bruka i utbyte mot att han presterar en ränta, avrad eller skatt i produkter, pengar eller arbete. Det arbete som krävdes bestod inte bara av produktiva sysslor, utan också av olika personliga tjänster åt godsägaren och dennes familj. Dessa tjänsters omfattning hade även ofta en ganska obestämd omfattning. Särskilt när *landboförhållandet*

⁹ R F WILLETS, *Aristocratic society in ancient Crete*, särskilt s 46-51, och P OLIVA, "On the problem of the Helots".

¹⁰ CHANG KWANG-CHIH, *Shang civilization*, s 226-227. *Zhòngrén* betyder ordagrant "alla människor".

¹¹ G GLOTZ, *Le travail dans la Grèce ancienne*, s 113-114.

¹² CHANG KWANG-CHIH, *a a*, s 227-230. *Qiang* var egentligen namnet på ett folk som Shangkungarna förde krig emot och tog krigsfångar ifrån.

förenas med livegenskap förekom någon form av ideologi om ömsesidighet: godsägaren skall skydda landbon mot yttre fiender. Den ränta som en landbo presterar baserar sig på utomekonomiskt tvång. En landbo måste därför skarpt skiljas från en arrendator i kapitalistisk mening. Det bör även framhållas att en vanlig slav, som tilläts bilda familj, och som av sin ägare "sattes på jord" fick en ställning liknande landbons. Detta kan illustreras med exempel från Mesopotamien och från Rom. I det senare fallet benämndes de *servi casati*. I Romariket var det dock kanske lika ofta frågan om fria som gav upp sin frihet och gav sig under någon godsägare och blev *koloner* för att trygga sin försörjning.¹³ Även i Nordens äldre medeltid kan dessa bägge sätt att rekrytera landbor spåras.¹⁴ Landborna var inte en homogen grupp utan bestod av flera olika skikt med varierande storlek på gårdarna och varierande grad av ofrihet. Trots detta förenades de ofta i uppror när de ansåg sina hävdvunna rättigheter för grovt kränkta.

Kanske kan landbosystemet anses vila på tre byggstenar. Den första skulle då vara egenarbetet på de jordlotter som landborna själva disponerade och som säkrade deras försörjning, den andra landbornas tributplikt, i arbete, produkter eller pengar, varigenom de berövades merprodukten, och den tredje slutligen byggemenskapen som landbönderna var organiserade i med alla dess sociala institutioner som var oundgängliga för detta samhälles sociala stabilitet. Inom eller utom denna byggemenskaps ram kompletterades i variande utsträckning också böndernas egenarbete med olika former av *gemensamhetsarbete*, t ex vid husbygge och underhåll av andra hjälpanordningar. Vissa var här ofta kollektiva som t ex de som avsåg hägnadssystemen. Det fanns här en flytande gräns mellan detta gemensamhetsarbete och tvångsarbete, t ex vid vägbygge.

Även om det skedde en övergång till landbosystem i Kina redan med övergången till de krigande staternas period omkring 500 f v t¹⁵ var det i medeltidens Europa som landbosystemet och livegenskapen fick sin klassiska utformning. Här fanns en klar utveckling från arbetsränta till produkt och penningränta.¹⁶ Witold Kula menar att så länge huvuddelen av räntan betalades i form av arbete hade landbosystemet en långsiktig svaghet genom att ränteägarna, vare sig de nu var kung, kyrka eller godsägare, tenderade till att anse att arbetskraftens kostnad var lika med noll. Detta medförde att ur samhällsekonomisk synpunkt orimligt arbetsintensiva operationer kunde anses lönsamma ur herrarnas synvinkel.¹⁷ En bieffekt var att särskilt om en ränteägars landbor var spridda över stora områden kunde vägarna fyllas med bönder på väg till dagsverken eftersom det ansågs billigare att engagera sina egna landbor än att hyra in daglönare på orten.¹⁸ I någon utsträckning kan detta anses vidhäfta varje tributärt utsningsssystem med tvångsarbete, men vid äldre former, som vanligen

¹³ I MENDELSON, *Slavery in ancient Near East*, s 96-97, och F W WALBANK, *Det västromerska rikets fall*, s 82-87 och 127-129.

¹⁴ T LINDKVIST, *Landborna i Norden under äldre medeltid*, s 147-149.

¹⁵ GOU MOROU, "Frågan om periodisering av Kinas antika historia".

¹⁶ Om landbosystemet och feodalismen i Europa jmf t ex G DUBY, *Krigare och bönder*, och R HILTON, *Bond men made free*, s 25-62.

¹⁷ W KULA, *An economic theory of the feudal system*, s 28-44.

¹⁸ I A WITTENDORF, *Alvej og kongevej*, ges danska exempel på detta, se särskilt s 100-163.

vid utskrivning, skulle de arbetande åtminstone försörjas med mat under arbetet, medan en landbo på dagsverke själv svarar för sin försörjning. Det här påpekade förhållandena försvinner i den mån arbetsränta ersätts med produkt eller penningränta. Lars Magnusson har därför kritiserat Kula och pekat på att godsägarna hade ett val att göra i vilken form de skulle ta ut räntan. Han har även framhåvt hur godsägare i 1700-talets Sverige verkligen resonerade efter en alternativkostnadsprincip och därmed insåg värdet av landbornas arbetsinsats i utebliven produkt eller penningränta.¹⁹

I samband med livegenskapens införande i Danmark och Östeuropa kom kraven på arbetsränta där åter i centrum, ofta i form av en oreglerad hoveriskyldighet, med de församlingar för landborna som det förde med sig. Produktiviteten var emellertid av allt att döma lägre i sätesgårdarnas jordbruk än i böndernas eget så länge som huvuddelen av arbetet på sätesgårdarna utfördes av arbetspliktiga bönder och inte statare eller andra lönearbetare då också jordbrukstekniken åtminstone delvis blev en annan. Det dominerande i den klassiska typen av landbosystem var därför inte förvånande böndernas småskaliga produktion och inte stordriften på sätesgårdarna.²⁰ Guy Bois har framhållit hur rotad den småskaliga produktionen var i jordbruksteknikens tillstånd och utveckling, men också att de sociala institutionerna verkade bevarande på småskaligheten.²¹ Landbornas gårdsbruk kan ses som detta ekonomiska systems celler.

En stor del av arbetet på sätesgårdarna hade dock hela tiden utförts dels av folk tillhöriga denna gårdens eget hushåll, dels av *daglönare*. De sistnämnda hade lite eller ingen jord, men var heller inte fria lönearbetare i modern mening. Dessa grupper spelade en stor roll i det feodala Europas arbetsorganisation. På många håll var dessa nästan jordlösa daglönare outhärlig arbetskraft även för landborna att ta till, som komplement till det fåtaliga tjänstefolket, t ex vid skördetid.²² Detta var också fallet i många tidigare förkapitalistiska klassamhällen. Ofta var varken den permanenta eller den tributärt mobiliserade arbetsstyrkan tillräcklig för alla de arbetsuppgifter som skulle klaras av, t ex vid skörd. Långt före historiens gryning uppkommer i skilda samhällen stora grupper av, om inte helt så i varje fall nästan, jordlösa daglönare.²³

¹⁹ L MAGNUSSON, "Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders konservation...", s 126-127.

²⁰ Förutom tidigare i detta avsnitt anförd litteratur jmf J LINDEGREN, *Utskrivning och utsugning*, särskilt s 18, n 20. I P ANDERSSON, *Övergångar från antiken till feodalismen* påstås att produktiviteten vid storgodsdrift var större än i bondejordbruk både i Sverige och i Västeuropa i allmänhet. För Normandies del motsägs dock det i G BOIS, *Crise du feodalisme*, s 352. Även när det gäller Sverige motsägs P Anderson av senare forskning. Jmf M REVERA, *Gods och gård 1650-1680*, s 11-24, och L MAGNUSSON, *A a*, s 144. När det gäller England stöder sig P Andersson på M M POSTAN, *The medieval economy and society*, s 124. Den senare talar dock inte om feodal storgodsdrift utan om storgodsdrift med lönearbetare.

²¹ G BOIS, *a a*, s 352-353.

²² C LIS & H SOLY, *Fattigdom och kapitalism i det förindustriella Europa*, s 29-36.

²³ Daglönare fanns t ex hos judarna, jmf *Dt* 24:14-15, och hos hettiterna, jmf H KLENGEL, "The economy of the Hittite household (É)", s 8.

Storhushållets eller huvudgårdens arbete

Vid sidan om den arbetsstyrka som sysselsattes i tributära arbetsformer och som utförde huvuddelen av allt arbete, och vid sidan om de tillfälliga, men ofta viktiga, daglönarna, fanns det i alla förkapitalistiska klassamhällen också en till storhushållet eller sätesgården knuten permanent och därstädes boende arbetsstyrka. Denna kunde bestå av olika grupper med skilda grader av ofrihet och vars arbete i varierande utsträckning var ett tvångsarbete: *löneanställda tjänare*, hantverkare och andra specialister, liksom *husslavar* och *skuldrälar*. De bägge sistnämnda grupperna utförde precis samma slags arbetsuppgifter som den förstnämnda. I denna permanenta arbetsstyrka kunde det även finnas andra grupper som t ex *ordensarbetare* liksom grupper vars ställning är mer svårbestämbar.²⁴ De olika kategorierna här är allt för många och deras ställning och bindning alltför skiftande för att en enkel eller tillnärmelsevis täckande klassificering på ett fåtal huvudgrupper skall kunna göras.

Allt eftersom den ekonomiska differentieringen mellan stamadel och fattiga bönder fortskred blev det allt vanligare att de senare blev ruinerade och tvangs att skuldsätta sig. Hur detta har gått till är lätt att föreställa sig. Frågan som måste ställas är emellertid varför de rika ville låna ut till de fattiga som inte kunde betala tillbaks. Svaret på denna fråga måste sökas i att de ökande möjligheterna att producera ett allt större överskott gjorde de rika allt mer intresserade av att få tag på arbetskraft. Ett sätt att göra detta var att acceptera hustrur och barn och i många fall även den fattige bonden själv som trälår såsom betalning för skulden. Ibland kunde skulderna betalas av genom en tidsbegränsad träldom, men ofta var tidsgränsen, om den ens fanns, fiktiv, och träldomen avsåg hela livet och i många fall även kanske kommande generationer. Från antikens Västasien och från det arkaiska Grekland liksom från det äldsta Rom är källorna särskilt rikhaltiga, men detta sätt att rekrytera tvångsarbetare har funnits hos många folk från de äldsta klassamhällena fram till 1900-talet och in i vår tid. I modern tid finns det särskilt många exempel från Indien och angränsande länder.²⁵

När det gäller den antika medelhavsvärlden har Moses Finley försökt att sammanfatta den hittillsvarande forskningen.²⁶ Några exempel från Västasien visar att det var just arbetskraften som långivarna var ute efter snarare än profit mot skyhöga räntor. Nio lertavlor från ett litet familjearkiv i Nippur avslöjar hur små barn, de flesta flickor, under stadens belägring på 600-talet f v t säljs för symboliska summor. Två av lertavlorna har följande formulering:²⁷

²⁴ Med ordensarbete avses här så vitt skilda kategorier som arbetande lekbröder vid kloster i medeltidens Europa och *aqlla*, de vävande soljungfrurna i det förkoloniala Peru. Den manliga motsvarigheten till *aqlla*, *yana*, är exempel på en nästan oklassificerbar grupp. De antas ofta vara inkans slavar, men ingen hållbar bestämning av slaveri passar in på dem, även om de utan tvivel var tvångsarbetare. Möjligen kan de ses som något som kunde utvecklat sig till slaveri. För en diskussion om deras ställning se J V MURRA, *Formaciones económicas y políticas del mundo andino*, s 225-242.

²⁵ För exempel jmftr t ex D & A THORNER, *Land and labour in India*, s 21-38.

²⁶ M I FINLEY, "Debt-bondage and the problem of slavery". Flera av de slutsatser han drar har dock redan framhållits av A MENDELSON, *Slavery in the ancient Near East*.

²⁷ A L OPPENHEIM, "'Siege documents' from Nippur".

Ta mitt barn/.../och håll henne levande/.../så att jag kan äta.

På andra inskriptioner tar sig transaktionen formen av ett lån, där barnet (eller den vuxne) ges till långgivaren antingen som säkerhet eller ränta eller istället för bådadera. I avtal från Nuzi av den senare typen finns det antingen ingen tidsgräns alls fastställd eller en mycket lång tid, upp till femtio år i vissa fall. Isaac Mendelsohn påpekar att det måste antas att mycket få sådana panter någonsin återlämnades, eftersom arbetsplikten var det viktigaste innehållet i transaktionen och inte lånet i sig.²⁸ Ibland kunde en skuldsituation skapas för att en beroendeställning skulle uppstå. I ett dokument från Nuzi stipuleras det att en man skall lämna sin son, som var en yrkesskicklig vävare, som säkerhet för ett lån på tre koppartalenter. Lånets löptid är femtio år. Om mannen bryter kontraktet skall han betala tillbaka de tre koppartalenterna och återfå sin son, men han är då skyldig att lämna en annan vävare istället. Det står helt klart i dokumentet att det egentligen inte är frågan om något lån. Vad långgivaren är intresserad av är inte de tre koppartalenterna utan vävarens arbetskraft. De tre talenterna får i praktiken ses som en förskottslön även om det inte var så i teorin. Det fanns naturligtvis även andra orsaker till att hålla sig med skuldträlarna, liksom med husslavar eller tjänare, än att utnyttja deras arbetskraft. I Babylonien såldes vid olika tidpunkter unga flickor som konkubiner. Ibland tog sig köpekontraktet skenbart formen av ett äktenskapskontrakt med mycket speciella bestämmelser.²⁹ Arbetskraftsaspekten var emellertid den viktigaste när skuldträlarna införskaffades.

Långgivarens rätt att ta låntagaren som slav om denne inte kunde betala sin skuld erkändes av sumerisk lag, Hammurapis lagar och även av assyrisk lag.³⁰ Bruket fanns även hos judarna i Palestina både före och efter den babyloniska fångenskapen.³¹ I många lagar fanns det en tidsgräns för skuldslaveri. I det historiska källmaterialet finns det emellertid inget stöd för att treårsgränsen i Hammurapis lag tillämpades. Dessutom varför skulle i så fall den fjärde kungen efter Hammurapi ha proklamerat amnesti för just dessa skuldträlarna? Det finns inte heller några skäl att anse den sexårsgräns som fanns i judisk lag för något annat än en social ambition.³² Under antiken kom skuldslaveriet endast att avskaffas i Rom och i delar av Grekland. Trots att det sålunda var vanligt och mycket långlivat var det ingenstans det vanligaste sättet att skaffa fram ofri arbetskraft. Under vissa perioder när speciella kritiska omständigheter var för handen spelade skuldträlarna en större roll i Västasien än under andra tider. Igor M Diakonoff nämner särskilt första hälften av det andra årtusendet f v t, men också då var det en tillfällig lösning på arbetskraftsproblemet.³³

²⁸ I MENDELSON, *a a*, s 31-32.

²⁹ *A a*, s 8-9.

³⁰ *A a*, s 25.

³¹ Jmfr 2 Kon 4:1, Amos 2-6, Neh 5:1-5, Job 22:6 och Jes 50:1.

³² *Hammurapi* § 117. Se J BOTTERO, "Desordre économique et annulation dettes en Mésopotamie à l'époque paléo-babylonienne". Om judarna jmfr *Ex* 21:2-3. Denna bestämmelse upprepas sedan med ytterligare argument i *Dt* 15:12 och 15:18. Jmfr även *Jer* 34:8-16.

³³ M I DIAKONOFF, "The structure of Near Eastern society before the middle of the 2nd millennium B. C.", s 95-96.

Även hos aztekerna i Mexico förekom det en ökning av skuldslavet i krislägen, t ex vid hungersnöd. Hos detta folk förekom det även en speciell form av partiellt skuldslavet, som innebar att någon åtog sig att utföra vissa sysslor, t ex att så eller skörda, ståda eller bära in ved, för resten av livet, men behöll sin frihet i övrigt. Det förekom även att fyra eller fem familjer slog sig ihop om att ställa en slav till förfogande under ett antal år. Därefter byttes denne ut mot någon annan medlem av dessa familjer. Vid varje byte förekom en ny betalning från långivarens sida. Denna form kallades *ueuetlatlacolli*, vilket kan översättas med "det gamla slaveriet". Genom alla dessa tilläggsbetalningar växte skulden och förevigade därmed trälldomen. Av detta skäl avskaffades skuldslavet hos aztekerna i samband med hungersnöden 1505.³⁴

Ur modern synvinkel kan det kanske te sig naturligare om de ruinerade fattiga bönderna eller hantverkarna hade sålt sin arbetskraft istället för sig själva. Flera forskare anser emellertid ett sådant synsätt vara en anakronism. Det faktum att olika slag av tvångsarbete vanligen tillgreps här, och inte lönearbete, har av dessa motiverats med att idén att sälja sin arbetskraft till skillnad från sig själv är ett relativt sent inslag i den mänskliga civilisationen.³⁵ Skuldslavet skulle då ofta kunna ses som en ofri och förtäckt form av löneanställning. Parallellt förekom också t ex i det klassiska Grekland även löneanställning, men då i en äldre form där personen för en viss tid sålde sig själv. Eftersom detta innebar att han också gav upp en del av sin frihet ansågs det ovärdigt en fri man i det antika Aten.³⁶ Av liknande skäl opererar den romerska rätten med en annan äldre form av lönearbete där arbetaren behåller sin frihet genom att definieras som uppdragstagare. Denna form förbinds då vanligen med styckelön i motsats till den förra som förbinds med t ex månads eller årslön.³⁷ När det gäller daglönerna är det självfallet lätt att upprätthålla fiktionen att de är uppdragstagare.

Det finns en omfattande diskussion om daglönarnas ställning kontra den till storhushållet eller sätesgården permanent knutna arbetsstyrkan. Denna diskussion kan exemplifieras utifrån det homeriska Grekland. Det spelar för resone-mangent ingen roll om det rör sig om en konkret historisk verklighet eller i gränslandet mellan myt och litterärt skapande. Enligt en mycket spridd skola placerades de jordlösa daglönerna t o m under slavarna på en social rangskala. Detta eftersom de förra i motsats till de senare inte tillhörde någons *oikos*, hushåll.³⁸ En jordlös *thes*, d v s daglönare eller dräng, var den lägsta sociala ställning som Akilleus kunde tänka sig. När Odysseus möter honom i underjorden säger han följande ord:³⁹

Hellre jag ute på landet som dräng ville slita för daglön
under en främling, som ingenting ärvt och som hade det fattigt,
än gå härnere som drott över hädansomnade alla.

³⁴ J SOUSTELLE, *Dagligt liv hos aztekerna i det gamla Mexico*, s 98-99.

³⁵ I MENDELSON, *a a*, s 154 och B LASKER, *Human bondage in southeast Asia*, s 114.

³⁶ Jmfr M M AUSTIN & P VIDAL-NAQUET, *Économie et sociétés en Grèce ancienne*, s 23.

³⁷ Jmfr F VAN DER VEN, *Sozialgeschichte der Arbeit*, I, s 96-108.

³⁸ M I FINLEY, *The ancient economy*, s 66.

³⁹ *Od* 11.489-491.

Invändningen mot detta synsätt ligger i framhållandet av den sociala differentieringen bland husslavarna. Visst råder det ett idylliskt patriarkaliskt förhållande mellan Odysseus och hans trogna svinaherde Eumaios, och visst har den senare en mycket bättre ställning än många fria.⁴⁰ Det bör emellertid framhållas att denna svinaherde var en slags förman, som Odysseus gav både hustru och en bit jord. En formell frigivning var okänd i den homeriska världen.⁴¹ Eumaios kan därför inte stå som mönster för den typiska husslaven i jämförelse med en *thes*. Att bedöma folks placering på en social rangskala utifrån om de tillhörde någons *oikos* eller ej var en bedömning ur de härskandes synvinkel. Det bör framhållas att det finns en rad passager i Odysseen där det tränger igenom att slaveri var det värsta öde som kunde drabba en man. Så säger t ex Eumaios själv:⁴²

Hälften av heder och kraft vittblickande Zeus ju berövar
mannen, så snart som träldomens dag över honom är kommen.

Och på raderna dessförinnan framhåller han:⁴³

Trälarna, vet man, så snart de ej mer av herrarna manas,
mista all villighet strax att förrätta sitt skyldiga göra.

Storhushåll, hantverk och handel

Bronstillverkningen var en dyrbar process som var omöjlig att utföra utan omfattande ekonomiska resurser. Metallråvaran, både koppar och tenn, måste oftast importeras fjärran ifrån. I de kungliga eller gudomliga tempelhushållen samlades emellertid stora ekonomiska överskott som kunde användas. Därför kom bronsmederna att knytas till dessa hushåll och i huvudsak arbeta åt dem.⁴⁴ Detta förde i längden med sig att det inte blev frågan om något egenarbete, utan dessa hantverkare blev *lönearbetare* eller *tvångsarbetare*, t ex husslavar eller skuldträlarna. Både de kungliga och de gudomliga hushållen, liksom också den stora massan av bönder, rekryterade för tvångsarbete, får ett växande behov av andra produkter än livsmedel. För att täcka alla dessa mycket skiftande behov av kläder, redskap och även av lyxföremål knyts allt fler personer till de stora hushållen för att utföra specialiserade arbetsuppgifter. En mindre del av dessa produkter kunde de också byta till sig utifrån eller få genom komplicerade mönster av gåvor och gengåvor, å andra sidan måste också bytesmedlen och gåvorna till-

⁴⁰ *Od* 14, *passim*. Jmf M M AUSTIN & P VIDAL-NAQUET, *a a*, s 59-61 och J A LENCMAN, *Die Sklaverei im mykenischen und homerischen Griechenland*, s 291-301.

⁴¹ M M AUSTIN & P VIDAL-NAQUET, *a a*, s 59-61.

⁴² *Od* 17.322-323.

⁴³ *Od* 17.320-321.

⁴⁴ G THOMSON, *The prehistoric Aegean*, s 23.

verkas. Arméerna spelade en stor roll här, även om de kanske ofta var självförsörjande eller t o m kunde ge överskott genom plundring. Det växer fram en omfattande palats- eller tempelekonomi.

Den by där det kungliga hovet håller till eller där templet ligger blir nu förvuxen. Runt omkring växer en ny bebyggelse fram. Dit koncentreras såväl det nya intellektuella yrkesfolket med sin organiserande och konstruerande verksamhet som de nya hantverkarnas verkstäder. Därmed växer den nya bondbyn ut och blir en stad. Ovanpå den gamla bondbyn i Jeriko byggs den nya staden.⁴⁵ I motsats till både åkerbruket och boskapsskötseln blir de intellektuella yrkena och hantverksyrkena till stor del stadsyrken. Hela samhället kommer att präglas av en motsättning mellan stad och land, och dessas ömsesidiga beroende av varandra.

De olika högkultureernas tempel och palatsekonomier fick så småningom behov av allt fler produkter som de själva inte kunde framställa. Särskilt viktigt blev detta i och med bronsframställningens genombrott. Dessa ekonomiers sätt att anskaffa sina produkter hade under äldsta tid säkerligen endast i liten omfattning med handel att göra. De äldre samhällsformernas ömsesidiga utväxlande av gåvor och gengåvor utvecklades ytterligare. Röveri, plundring och stöld var ett annat sätt som var vida spritt. Kanske återspeglas detta däri att Hermes fortfarande var tjuvarnas gud och ännu inte handelns. Det faktum att arkeologerna kan konstatera att vissa produkter spridits långt ifrån sina tillverkningsorter behövs sålunda inte alls indicera någon handel i ordets egentliga bemärkelse.⁴⁶ Den ökande efterfrågan på utifrån kommande produkter gör dock att dessa metoder inte blir tillräckliga för att täcka den helt. Handel i egentlig mening, d v s byte av produkter eller köp och försäljning på en *marknad* uppstår. Några produkter blir varor, d v s de produceras inte för omedelbar konsumtion av tillverkarna själva eller andra bestämda personer, utan för att bytas på en marknad, om än detta sker i en mycket begränsad skala. Rövade och stulna produkter bjuds också ut på marknaden som varor. Bland dessa blir slavarna viktiga.⁴⁷ Dessa slavar blir privategendom. De brukar betecknas som *lösöresslavar*. Deras existens är en förutsättning för uppkomsten av ett *masslaveri*.

Det växer nu även fram ett nytt skikt utanför det produktiva arbetets sfär. Dessa *köpmän* blir handelns förmedlare. Den arbetsdelning som blir följden av att köpmännen gör sin entré kallade Friedrich Engels för den tredje stora samhälleliga arbetsdelningen.⁴⁸ Det finns naturligtvis inga vattentäta skott mellan köpmän, hälare, tjuvar och rövare. Köpmännen står för något nytt och främmande. De syftar inte till att tillfredsställa ett storhushålls växande behov, utan de strävar efter obegränsad vinst. De står delvis utanför samhället. I de framväxande städerna är de främmande element. De har ingen särskild plats att hålla till på, utan de får bjuda ut sina varor var helst de kan. Även om handeln är av

⁴⁵ E CORNELL, *Bygge av stad och land*, s 35-43.

⁴⁶ Jmfr t ex K POLANYI, "Marketless trade in Hamurabi's time", och A L OPPENHEIM, "A bird's-eye view of Mesopotamian economic history".

⁴⁷ V G CHILDE, *Människan skapar sig själv*, s 164-200.

⁴⁸ F ENGELS, *Familjens, statens och privategendomens uppkomst*, s 211.

mycket blygsam omfattning finns det en tendens att köpmännens betydelse blir allt större.⁴⁹

I städerna blir hantverkarnas skrän viktiga sammanslutningar, men samtidigt sker en klassdelning inom hantverket självt. Egenarbetet av korporationstyp förutsatte nästan alltid att det där vid sidan om mästaren fanns biträden som inte alla var blivande mästare. Många av dem var ofta ofria arbetare, t ex husslavar eller skuldtrålar, eller löneanställda gesäller. Föreställningen att alla lärlingar blev gesäller, som i sin tur blev mästare är en idealisering.⁵⁰

Det var emellertid inte bara hantverkarna som organiserade sig i skrän utan ofta också intellektuella och konstnärliga yrkesutövare. Redan i kungatidens Rom skall det ha funnits åtta skrän: bronsmedernas, krukmakarnas, guldsmedernas, timmermännens, färgarnas, läderarbetarnas, garvarnas och flöjtspelarnas.⁵¹

Massslaveri

Frågan om slaveriet är ett omfattande och komplicerat problem.⁵² För det första måste en skiljelinje dras mellan slaveri och ofrihet i en mer allmän betydelse. Om alla ofria i historien kallas för slavar töms begreppet "slav" på sitt innehåll. Han eller hon som är slav är inte bara ofri, utan också någons egendom. Ågaren kan dock vara samhället eller staten lika gärna som en enskild person. Slaveriet föregår historiskt den privata egendomen. För det andra har slaveri förekommit i många olika klassamhällen och kan inte knytas till ett särskilt produktionsätt eller någon särskild samhällsformation. För det tredje är det viktigt att framhålla att det har funnits många andra orsaker till att hålla slavar än att sätta dem i produktivt arbete. De kan t ex användas som lyxvara, sexualobjekt, utsmyckning, värdesymbol eller rentav förvaras för framtida religiösa offer. Om dessa improduktiva användningar dominerar är det emellertid bara fråga om "*esclavage, mais pas esclavagisme*".⁵³ Det är därför inte tillräckligt att undersöka om det har funnits slaveri i ett visst samhälle eller ej. Frågan om slavarnas användning måste också ställas. För det fjärde har det överallt där det funnits kvinnliga husslavar varit en stark sammanblandning av deras användning i produktivt arbete och som sexualobjekt. För det femte har det i allmänhet varit frå-

⁴⁹ För exempel från Mesopotamien jmf V G CHILDE, *a a*, s 153, och från det förkoloniala Mexico se J SOUSTELLE, *Daäligt liv hos aztekerna i det gamla Mexico*, s 81-88. Jmf även E CORNELL, *a a*, s 36. Berättelsen om hur Jesus drev ut månglarna ur templet (*Mark* 11:15-17) kan också ses i detta ljus.

⁵⁰ Jmf B GEREMEK, *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe-XVe siècles*, s 143-144.

⁵¹ P KRARUP, *Romersk politik i oldtiden*, s 33.

⁵² Ett klassiskt försök att reda ut detta problem är H J NIEBOER, *Slavery as an industrial system*. Under de senaste årtiondena har det vuxit fram en omfattande och delvis svåröverskådlig litteratur om slaveriet. Ett intressant försök till allmän genomgång av problemet är O PATTERSON, *Slavery and social death*.

⁵³ P DOCKÉS, *La libération médiévale*, s 17.

ga om husslavar eller skuldtrålar även i de fall när slavarerna verkligen har använts till produktivt arbete, både i jordbruk och hantverk.⁵⁴ Därför har även i dessa fall slaveriet, särskilt inom jordbruket, varit av begränsad betydelse, eftersom huvuddelen av merprodukten skapades av utskrivna bönder, heloter och landbor. Det faktum att det förekommer ett lösöresslaveri innebär inte automatiskt att det förekommer ett masslaveri. Lösöresslavar kan användas både i husslaveri och masslaveri.

Det är enbart i ett fåtal samhällen som det går att tala om ett masslaveri i egentlig mening och där huvuddelen av merprodukten verkligen skapades av slavarerna, eller som Karl Marx uttryckte det där "slaveriet på allvar hade fått herraväldet över produktionen".⁵⁵ Slaveri är den mest öppna och grövsta form av utugning som historien känner, men det kan inte bevisas att det är den äldsta. Utskrivning är troligen lika gammal. Av det här framförda följer att slaveri egentligen inte är någon arbetsform, men väl ett viktigt element i flera. Masslaveriet är en av dessa former.

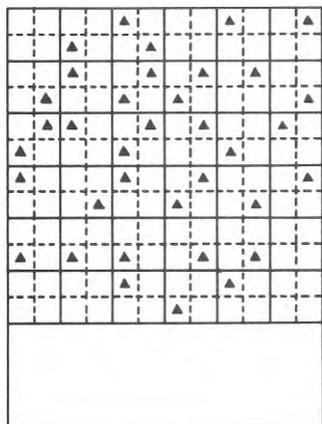
Masslaveriet kräver alldeles speciella förhållanden för att bli framgångsrikt i konkurrens med tributära arbetsformer eller lönearbete. Det förutsätter en viss utveckling av varuproduktionen. Denna behöver inte ha en dominerande ställning inom ekonomin, men den måste vara utvecklad inom vissa sektorer. I masslaveriet är det slaven själv som är en vara och inte hans arbetskraft. Det måste finnas en marknad där slavar köps och säljs och som är tillräckligt utvecklad för att täcka efterfrågan. Tillfälliga krig och slavräder kan inte längre vara en ersättning. Dessutom reproducerar sig lösöresslavar hållna i masslaveri i allmänhet dåligt varför nya ständigt måste köpas. Det krävs även en marknad där slavproduktionens produkter kan finna avsättning. Detta kan ge upphov till men förutsätter i och för sig inte långväga handel. Marknaden kan mycket väl vara lokal. George Thomson vill förklara varför masslaveriet, eller det "mogna slaveriet", för att använda hans egen terminologi, fick en så stor utbredning i det klassiska Grekland genom att peka på den stora betydelse som införandet av pengar hade för utvecklandet av varuproduktionen.⁵⁶ I Grekland förekom masslaveri mest inom gruvor och hantverksdrift i stor skala. Det senare kallades *ergasteria*. Hur vanligt det var är mycket omstritt. I Rom förekom masslaveriet dessutom inom jordbruket på storgodsens av villatyp. (Jmfr figur 4.) I både

⁵⁴ Här bortses från sådana som enbart i juridisk mening har varit slavar, t ex heloter och vissa livegna.

⁵⁵ K MARX, *Kapitalet*, I, s 291, n 24.

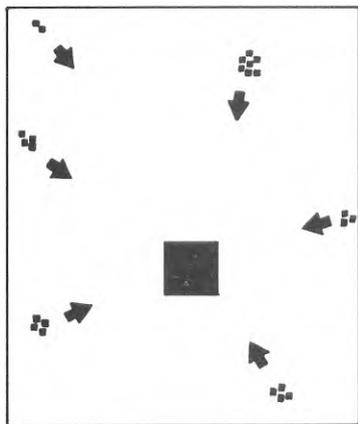
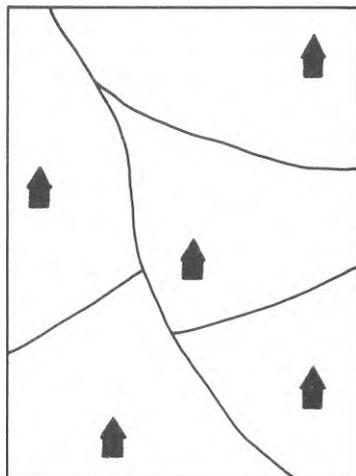
⁵⁶ G THOMSON, *The first philosophers*, s 207. M I Finley, och senare K Hopkins, accepterar inte denna förklaring, utan pekar för Roms del på krigens, fördelningen av bytet och den internt låsta situationen. Av allt att döma driver de emellertid här det substantivistiska argumentet allt för långt i reaktion mot t ex M I Rostovtzeffs alltför formalistiska och modernistiska tolkning av de antika samhällenas ekonomi. Se M I FINLEY, *The ancient economy*, och K HOPKINS, *Conquerors and slaves*. Utan tvivel påbörjades en kvalitativ ny utveckling i de joniska stadsstaterna som sedan kulminerade i hellenismen och Rom. Även K Polanyi såg i hellenismen en ny utveckling i Västasien, symboliserad bl a genom anläggandet av ett salutorg i Jerusalem. Jmfr K POLANYI, "Marketless trade in Hamurabi's time".

Figur 4. Tre produktionssystem i det romerska Italien

1. Familjesmåbruk:
200 till 100-talet f v t. Jorden odlas av ägarna (småbönderna) på familjebasis. En del av jorden är allmänning. I stort självushåll utanför marknaden.

2. *Villa rustica* (masslaveri):
Århundradet f v t till första hälften av första århundradet v t. Jorden ägs av ett fåtal personer (godsägare) som inte är fastboende på platsen. Jorden odlas intensivt av lösöresslavar och annan beroende arbetskraft, som styrs av en förvaltare (*villicus*).

3. Latifundium (storgods):
Andra hälften av 100-talet v t och framåt. Jorden ägs av frånvarande storgodsägare eller kejsaren. Den odlas extensivt familjevis av koloner eller servi casati. Produktion till böndernas eget behov och till betalning av skatter och räntor till ägarna.

Källa: A CARANDINI & S SETTIS, *Schiavi e padroni nell'Etruria romana*, tillägg, s 2.

Grekland och Rom var det dessutom vanligt att använda lösöresslavar som hus-slavar både inom jordbruk och hantverk i mindre skala.⁵⁷

Två italienska forskare, Andrea Carandini och Salvatore Settis, har försökt att sammanfatta arbetsprocessen i masslaveriet vid en romersk villa i Etrurien på följande vis:⁵⁸

1. Slavarna användes som arbetsdjur: det var nödvändigt att föda dem, även om de var inaktiva (annars förstördes de och förlorade i värde).
2. Några överuppsyningsmän (*monitores*) tvingade dem att arbeta, som en ox tvingades till att plöja.
3. Slavarna bodde i en villaanläggning, som soldater i en kasern: de bodde inhysta utanför huvudbyggnaden (huvudkvarteret) men var samtidigt alltid inestängda av villans murar och kunde aldrig komma ut utan tillåtelse av faktorn-kaptenen (*vilicus*).
4. Villan var därför en byggnad som var helt nödvändig för att hysa slavarna, förhindra deras flykt och säkra deras påtvingna samverkan i arbetet.

Masslaveriets förhållande till och inverkan på den tekniska utvecklingen är en mycket omstridd fråga. Var det teknikens ofullkomliga utveckling som gjorde slaveriet möjligt som Nikolai Bucharin påstod eller var det slaveriet som förhindrade teknikens utveckling som Georg Lukács ansåg? I en starkt polemisk bok har Franz Kiechle försökt rycka undan grunden för hela denna debatt och påstår att användande av slavar på intet sätt förhindrade teknisk utveckling. Inte heller Moses I Finley har lätt att finna belägg för att slaveriet allmänt skulle ha hindrat den tekniska utvecklingen och pekar på bl a den archimediska skruven, som romarna införde i de mest ökända spanska gruvorna. Lösningen ligger nog i att masslaveriet, åtminstone under sin uppgångsfas, liksom varje annat socialt system, befördrade vissa tekniska framsteg och förhindrade andra. Ganska uppenbart befördrade inte masslaveriet sådan teknisk utveckling som krävde intresse, omsorg och noggrannhet.⁵⁹

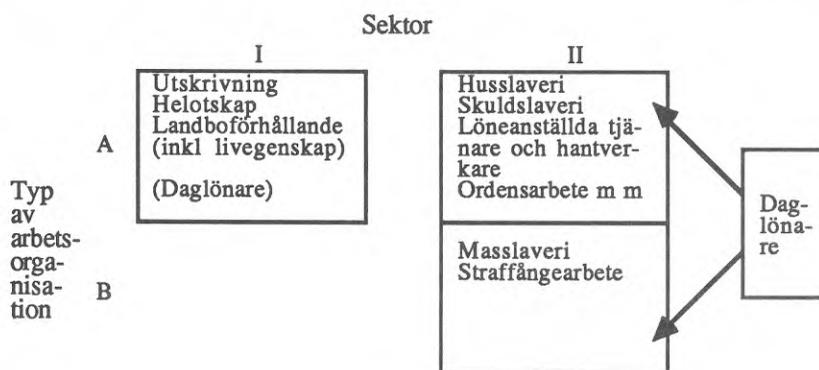
Trots den mer omfattande varuproduktionen och det väl utvecklade systemet med stora jordegendomar med dess villor eroderades även det romerska masslaveriet och ersattes med tributära arbetsformer. I staden utrustades slavarna allt mer med *peculium*, ett kapital slavägaren ställde till slavens disposition, och fick arbeta åt sig själva mot att slavägaren fick en viss avkastning på detta kapital. På landet "sattes slavarna på jord" eller ersattes med fria som blev koloner. Villorna förvandlades till latifundier. Slavsystemet hade varit förutsättningen för demokratin och friheten i Aten. Nu underminerade den det romerska samhället inifrån och indirekt även utifrån genom att slavhandeln på sikt förstörde de omgivande folkens samhällsformationer.

⁵⁷ Litteraturen om slaveriet i Grekland och Rom är mycket omfattande och växande. Två historiografiska översikter kan nämnas: N BROCKMEYER, *Antike Sklaverei*, och H TVARNØ, *Det romerske slaveri*.

⁵⁸ A CARANDINI & S SETTIS, *Schiavi e padroni nell'Etruria romana*, tillägg, s 38.

⁵⁹ Ur ett vetenskapsteoretiskt perspektiv diskuteras denna debatt i J ELSTER, *Nytt perspektiv på økonomisk historie*, s 25-30. Jmför även H TVARNØ, *a a*, s 30, och F KIECHLE, *Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich*, samt M I FINLEY, "Technical innovation and economic progress in ancient world".

Figur 5. Försök till en typologi över sociala arbetsformer i förkapitalistiska klassamhällen

Sammanfattning av förkapitalistiska arbetsformer

I de klasslösa samhällena dominerar *egenarbete av gemensamhetstyp*. I samband med övergången till klassamhällen avlöses denna arbetsform av *egenarbete av familjetyp*. Det är denna arbetsform som sätter sin prägel på böndernas samhällen. I samband med att hantverket skiljs från jordbruket uppstår där ytterligare en typ av egenarbete som kan kallas *egenarbete av korporationstyp* eller möjligen rentav *skråtyp*.

Med klassamhällena uppkommer tvångsarbetet. Därvid framträder ett myller av olika arbetsformer. För att åstadkomma en typologisering och klassificering av dessa kan ekonomin i ett sådant samhälle delas i två räjonger eller sektorer (se figur 5): en storhushållssektor eller huvudgårdssektor (sektor I) och en subsistenssektor (sektor II). Vidare kan två olika typer av arbetsorganisation urskiljas. I typ A sker huvuddelen av produktionen i sektor II samtidigt som bönderna i denna sektor mobiliseras för tvångsarbete i sektor I. Detta tvångsarbete kan kombineras med eller ersättas av en avgift, ränta eller skatt i form av produkter eller senare i pengar. Det utmärkande är alltså egenarbete av familjetyp i kombination med någon form av tvångsarbete. I typ B sker all produktion inom sektor I. Typiska exempel utgörs här av masslaveriet i Grekland och Rom. I både typ A och B kompletteras arbetsstyrkan i sektor I i allmänhet med daglönare som kan hämtas antingen från sektor II eller utifrån. Ickejordbruksprodukter framställs till en stor del inom sektor I, men även i begränsad utsträckning inom sektor II. I många fall framställs sådana produkter av hantverkare som är oberoende av både sektor I och II. Genom historien har arbetsorganisationer av typ A visat sig vara livskraftiga och seglivade medan de av typ B relativt snabbt eroderats.

5 Lönearbete och kapitalism

Vad är lönearbete?

Med lönearbete menas en social arbetsform där arbetskraften säljs på en marknad. I denna mening är, som framhållits i föregående kapitel, lönearbetet mycket gammalt och förlorar sig bortom historiens gryning. I äldre tid var det emellertid svårt att inse att arbetskraften var en säljbar vara till skillnad från personen. Därför doldes denna arbetsform ofta bakom andra arrangemang såsom skuldslaveri eller uppdragstagande. När löneanställning börjar dominera både bland tjänstefolket i jordbruket och bland hantverkets gesäller har denna en äldre form med många drag av ofrihet, som närmare skall diskuteras längre fram.¹ När det gäller daglönerna bör det framhållas att deras arbete oftast utgjorde ett komplement både ur arbetsköparens synvinkel, t ex att ta till vid skörd, och ur den arbetandes synvinkel, vars huvudsakliga försörjningskälla då ofta kunde vara en liten jordlott.

Mycket ofta avsåg lönearbetet i äldre tid improduktiva sysslor, som t ex personliga tjänster och den stora expansionen av denna arbetsform i forntiden kan knytas till uppkomsten av stora arméer av legosoldater, men det är felaktigt att lönearbetet *uppstod* med dessa stora legoarméer. Än viktigare är dock att även i de fall lönearbetet avsåg produktiva sysslor, som t ex daglönarnas skördearbete, innebar deras lönearbete inte något kapitalförhållande, d v s det var inte något led i en mervärdeskapande process, utom undantagsvis, som t ex när det gällde löneanställda gesäller. Under kapitalismen däremot blir denna speciella form av lönearbete — som innefattar ett kapitalförhållande — det dominerande.

Kapitalismens lönearbete

En vanlig bestämning av lönearbete under kapitalismen är att det är en relation där arbetare helt äger sin arbetskraft, men inte alls några produktionsmedel.

¹ Jmfr avnittet "äldre lönearbete" i nästa kapitel.

Detta är emellertid en mycket grov begreppsbestämning som måste modifieras något. Många lönearbetare äger en del av de produktionsmedel de använder, t ex snickare och skogsarbetare äger oftast sina verktyg, men detta är knappast till fördel för dem. De har ingen möjlighet att utnyttja produktionsmedlen ifråga utan att ta anställning hos en kapitalist, utom i vissa speciella fall där de kan etablera sig som småföretagare. Detta förhållande existerar dessutom bara när det är till fördel för kapitalisten att inte äga samtliga produktionsmedel. I dessa fall kan det också vara till fördel för kapitalisten att omdefiniera lönearbetaren till uppdragstagare eller småföretagare på entreprenad.²

Det är i huvudsak riktigt att proletariatet formades genom att de omedelbara producenterna berövades sina produktionsmedel, men detta är inte den mest väsentliga delen av lönearbetet under kapitalismen. Det är istället det förhållandet att lönearbetaren måste sälja sin arbetskraft för att få sitt livsuppehälle. Lönearbetare är med Karl Marx uttryck³

en grupp säljare, som ingenting har att sälja, utom sin arbetskraft, sina arbetande armar och hjärnor.

Påpekas bör att ett sådant betraktelsesätt också finns inom ickemarxistisk arbetssociologi, även om betoningen där inte ligger på att arbetaren måste sälja sin arbetskraft utan på det faktum att han gör det. Så säger t ex Robert Dubin att arbete, och med det avser han lönearbete, är en⁴

fortlöpande sysselsättning i produktionen av varor och tjänster mot lön.

Vad innebär det då att lönearbetaren måste sälja sin arbetskraft? Arbetaren skulle ju kunna bli småföretagare eller etablera sig som butiksinnehavare. Rentav skulle han eller hon kunna leva på understöd. Det är möjligt att hävda att lönearbetaren skulle kunna undslippa tvånget på detta sätt. Gerald A Cohen menar att en sådan individuell frihet existerar, men att arbetaren är underkastad en kollektiv ofrihet i egenskap av medlem av arbetarklassen och att det är denna ofrihet som utgör tvånget.⁵

Såsom en bestämning av arbetarklassen är ståndpunkten att denna omfattar alla lönearbetare ohållbar. Det finns många lönearbetare som inte kan sägas tillhöra arbetarklassen ens i vid mening. Då inte bara en liten grupp löneanställda företagsledare. I klassanalyser måste därför även andra kvalificerande variabler införas och begreppen lönearbetare och arbetare skiljas åt. För argumenteringen här är emellertid sådana preciseringar inte nödvändiga. Cohens resonemang kan då sammanfattas i två teser:⁶

² Jmfr G A COHEN, *Karl Marx's theory of history*, s 70. Ägandet kan i vissa fall också avse en produkt och kallas då med en engelsk term för "franchising". Se t ex AD, 1980, 24.

³ K MARX, "Lön, pris och profit", s 559.

⁴ R DUBIN, *The world of work*, s 4.

⁵ G A COHEN, *a a*, s 243. Jmfr även G A COHEN, "The structure of proletarian unfreedom".

⁶ Jmfr L CORNELL & J CH KARLSSON, "Arbetets sociala former", s 406.

- Det finns fler vägar att lämna lönearbetarklassen än det finns arbetare som försöker lämna den. Därför är arbetarna som individer fria att bli något annat än lönearbetare.
- Det finns mycket få vägar att lämna lönearbetarklassen och den omfattar många arbetare. Därför är lönearbetarna som kollektiv ofria att bli något annat.

Det kapitalistiska lönearbetet skiljer sig från alla äldre arbetsformer genom att de arbetande inte berövas merprodukten till följd av utomekonomiskt tvång. Merprodukten tar istället formen av ett mervärde som tillfaller kapitalisten genom det ekonomiska systemets funktionssätt, som ett resultat av det enkla faktum att vad arbetaren säljer är sin arbetskraft, sin förmåga att arbeta, och inte resultatet av sitt arbete. Arbetet självt är ouplösligt förbundet med arbetaren själv och kan aldrig förvandlas till en säljbar vara skild från arbetaren själv. Marx skriver⁷

Det som alltså karakteriserar den kapitalistiska epoken är att arbetskraften för arbetaren själv antar formen av en vara som tillhör honom, och att hans arbete därför blir lönearbete. Å andra sidan generaliseras först från denna tidpunkt arbetsprodukternas varuform.

Under kapitalismen sätts det produktiva arbetet i centrum. Kapitalismen kännetecknas av tillverkning av varor med hjälp av andra varor. Adam Smiths distinktion mellan kapital och reventy är central.⁸ För en enskild kapitalist är det profiten som är det centrala, och inte om han låter den av honom inköpta arbetskraften tillverka varor eller utföra tjänster, men för det kapitalistiska ekonomiska systemet som helhet gäller att det har en god förmåga att producera varor, men är mycket sämre på att utföra tjänster. Längre fram skall diskuteras hur tjänster ersätts med varor.⁹

⁷ K MARX, *Kapitalet*, I, s 147, n 14.

⁸ Samtidigt som J A Schumpeter kritiserar A Smiths distinktion mellan produktivt och icke-produktivt arbete påpekar han i en fotnot att detta kan sägas vara embryot till K Marx mervärdesteori och skriver "Tolkad på detta sätt är denna distinktion inte irrelevant. Men Smith får själv ta på sig skulden om denna mening av detsamma, som framgår helt klart av första stycket i kapitel 3, [av A SMITH, *En undersökning av folkens västånd: dess natur och orsaker*, II, s 153-154. *LC anm.*] inte framträder ur alla irrelevanta frågor som han associerar med den. Från en annan men beslätad synpunkt går skillnaden mellan arbete som producerar och inte producerar någonting som måste säljas för att fullborda transaktionen: när en personlig tjänare har sålt sina tjänster till en arbetsgivare och har fått sin betalning *ur den senares inkomst*, finns det inget ytterligare steg i processen; om samme man får sysselsättning i en skofabrik, betalas han av kapital och den process varav hans arbete är en del är inte fullbordad förrän skorna har fått en köpare." J A SCHUMPETER, *History of economic analysis*, s 192, n 22. Marx i sin tur använde begreppet "produktivt arbete" i minst två olika betydelser. Flera författare har tagit fasta på hans uttalanden om att produktivt arbete är under kapitalismen mervärdeskapande arbete. Ofta blandar de dessutom samman mervärdeskapande med vad som ger en enskild kapitalist profit. Jmfr t ex I GOUGH, "Marx's theory of productive and unproductive labour". I denna bok följs däremot konsekvent traditionen från Smith via Marx och Oskar Lange: produktivt arbete är, som redan framhållits i kapitel 1, framställning av produkter.

⁹ Jmfr kapitel 10.

Lönearbetets incitament

Utmärkande för kapitalismen och dess lönearbete är att de materiella drivkrafterna renodlas. Detta hindrar emellertid inte att även andra incitament, som tvång, normativa och inherent, fortsätter att spela en roll, även om den har en tendens att minska. Särskilt i den tidiga kapitalismen spelade både tvånget och de normativa incitamenten en stor roll när det gällde att disciplinera arbetarna till manufakturernas och senare till fabriksindustrins nya krav på regelbundenhet och flit. När det gäller hantverksyrken och tjänstemannayrken, särskilt då dem som hör till sfären av intellektuella yrken, spelar alltså de inherent incitamenten en stor roll. Den allt längre gående arbetsdelningen, mekaniseringen och automationen och den därav följande fragmenteringen av arbetet har dock under 1900-talet successivt minskat betydelsen av dessa incitament också inom de intellektuellas sfär. Resultatet blir en ökande alienation inför arbetet. Grunden för alienationen eller främlingskapet är att arbetskraften har reducerats till en vara och förtingligats. Människornas arbete upplevs inte som en väg till befrielse eller något gott i sig, utan enbart som en förbannelse eller något nödvändigt ont eller kanske rentav meningslöst eller likgiltigt. Syftet med arbetet reduceras till att skapa förutsättningar för materiell konsumtion. Den ekonomiska människan gör sin entré på den historiska scenen. Av kapitalismens apologeter utnämns hon rentav till idealtypen för mänskligt beteende, utanför tid och rum. I den utvecklade kapitalismen vidareutvecklas denna tanke och hon blir en konsumtionsvara. Idealet blir att arbetet syftar till att skapa de materiella förutsättningarna för ett gott hem. Arbete och liv skjivs åt. Hemmafruarnas renässans blir emellertid kortvarig. Istället blir fritiden den konsumtionsvara som skall vara bevekelsen för arbetets slit.¹⁰

Självfallet har renodlingen av de materiella drivkrafterna varit en viktig faktor som frigjort och ökat arbetets produktivkraft. Det är mycket svårt att förstå hur kapitalismen skulle ha klarat av den ökande motsättningen mellan samarbets- och äganderättsrelationerna i produktionen utan denna renodling. Den kapitalistiska arbetsdelningen och formerna för mekaniseringen och automationen minskar i sig de inherent drivkrafternas betydelse. Normativa drivkrafter kan, utom i mycket speciella fall, inte bli annat än kompletterande faktorer. Det finns de som menar att tvånget är det effektivaste incitament som finns, men detta är knappast riktigt. Tvång föder motstånd. Det leder till yttre underkastelse och till olika försök att kringgå påbuden så fort tillfälle ges. Tvånget är vidare totalt odugligt som incitament när det gäller att få människor att utföra uppgifter som kräver initiativ, intresse och omsorg eller ansvar. Tvånget kan inte spela en central roll för att frigöra arbetets produktivkraft.¹¹

När fritiden redan har blivit en konsumtionsvara, och därmed också ett problem, samt arbetsdelningen drivits till det yttersta, blir en ytterligare renodling av de materiella incitamenten ett trubbigt medel att få arbetarna att acceptera en ökning av arbetsintensiteten. Om dessutom ökad utsugning skapar en dynamik som förhindrar att det skapas ett ekonomiskt utrymme för denna ytterligare ren-

¹⁰ Jmfr C W MILLS, *White collar*, s 215-238.

¹¹ Om tvång jmfr M FRIBERG, "År lönen det enda som sporrar oss att arbeta?", II, s 24-25.

odling råkar arbetsorganisationen i kris och arbetets organisatörer, kapitalisterna, måste söka efter andra incitament.¹²

Kapitalism och arbetslöshet

När det moderna proletariatet har formats genom att de omedelbara producenterna skilts från sina produktionsmedel blir de hänvisade till att sälja sin arbetskraft för sin försörjning — de blir lönearbetare. I detta läge uppstår självfallet även den situationen att deras arbetskraft förblir osåld. De kallas då för *arbetslösa* eller ibland *lönearbetslösa*. Enligt ett neoklassiskt ekonomiskt synsätt med dess harmonilära finns det bara frivillig arbetslöshet eftersom enligt lagen om tillgång och efterfrågan blir arbetskraften precis som varje annan vara såld bara dess pris sätts tillräckligt lågt, d v s om lönen sänks. Jean Baptiste Say formulerade detta med frasen "Varje utbud skapar sin egen efterfrågan". John M Keynes opponerade sig däremot mot detta synsätt och påvisade att efterfrågan automatiskt inte behövde bli tillräckligt stor.¹³

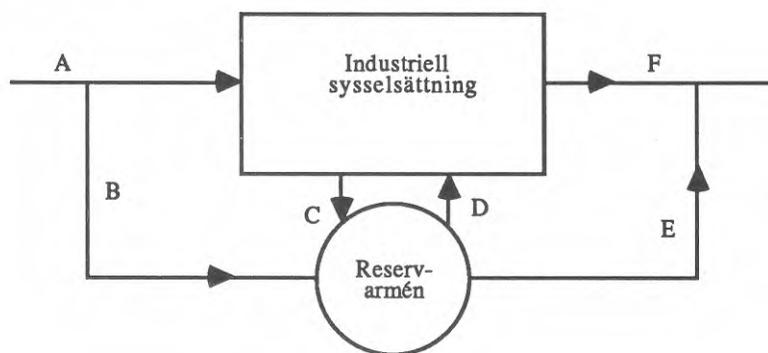
Långt tidigare hade emellertid Karl Marx påvisat att kapitalismen för sitt funktions sätt var beroende av en armé av arbetslösa. Det är den ekonomiska instabiliteten, det industriella kretsloppets periodiska svängningar som nödvändiggör denna reservarmé. Eftersom arbetarna är tvungna att sälja sin arbetskraft, existerar ur ett samhällsligt perspektiv ingen frivillig arbetslöshet. Marx identifierar fyra olika skikt inom reservarmén. För det första ett flytande skikt som utgörs av arbetare som i regel har anställning, men som i samband med de ekonomiska svängningarna tillfälligtvis har avskedats. För det andra ett latent skikt, som t ex kan bestå av en överbefolkning i jordbruksdistrikten eller av hemmafruar. För det tredje finns det ett stagnerande skikt, med oregelbunden sysselsättning och för det fjärde ett bottenlager som "befolkar pauperismens område".¹⁴ I figur 6 ges en grafisk framställning av sammanhanget mellan arbetskraften och reservarmén såsom Marx såg den industriella processen. I olika skeden av kapitalismens utveckling har betydelsen av och storleken på reservarmén varierat. Dess storlek har förutom ekonomins cykliska utveckling och längre svängningar också varit beroende av befolkningsutvecklingen. Däremot har farhågorna för en teknologisk arbetslöshet ännu inte besannats.

¹² Jmfr avsnittet "Neofordism" i nästa kapitel.

¹³ För en kortfattad framställning av olika syn på arbetslöshet se H WALLENTIN, *Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet*, s 6-15, där också olika sätt att mäta arbetslöshetens storlek diskuteras.

¹⁴ K MARX, *Kapitalet*, I, s 555-569. Jmfr även P M SWEEZY, *Teorin för kapitalismens utveckling*, s 92-96, och H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 330-341. K Marx uttrycks sätt är något oklart. Det är även möjligt att tolka honom så att det finns tre skikt, med ett bottenlager inom vart och ett. (Den svenska övers av H Bravermans bok, i motsats till originalupplagan, är här när det gäller att återge Marx citat direkt missvisande.)

Figur 6. Den industriella processen

A: Nya arbetare; B: som inte får arbete; C: avskedade;
D: återanställda; E & F: pensionerade.

Källa: P M SWEEZY, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, s 95.

Statistiker och ekonomer har skapat en rad operationella begrepp för att beskriva sysselsättningen. I statistiskt beskrivande syfte kan i ett industrikapitalistiskt land befolkningen delas upp i sådana som tillhör arbetskraften och sådana som anses stå utanför den. De som anses tillhöra arbetskraften är de som vill eller kan sälja sin arbetskraft på marknaden. Dit räknas alltså inte barn, gamla eller långvarigt sjuka, liksom inte heller rentier eller lyxhustrur. Dit bör inte heller räknas t ex hemarbetande kvinnor med små barn, hur mycket arbete de än utför utanför marknaden. Däremot räknas sådana som utför egenarbete med varor eller tjänster för försäljning på marknaden dit. De exakta bestämningarna av dessa olika kategorier och gränsdragningar av olika slag är en traditionell, kulturell och social fråga och varierar mellan olika platser i tid och rum. De som anses tillhöra arbetskraften, kallas förvärvsarbetande, och består dels av sysselsatta i lönearbete eller egenarbete (för marknaden), dels av arbetslösa. De sysselsatta kan vara *i arbete* eller *tillfälligt frånvarande*, t ex p g a sjukdom, semester eller annan traditionellt eller legalt accepterad orsak. De som är *i arbete* kan vara heltidsarbetande eller deltidarbetande. Om de deltidarbetande helt och hållet tillhör arbetskraften är de *partiellt arbetslösa* eller *undersysselsatta*.¹⁵

¹⁵ Jmf A NILSSON & S PAULSON, "Arbetsmarknadens utveckling i Sverige", som också diskuterar relationerna mellan dessa och andra teoretiska begrepp och olika begrepp i de tillgängliga datakällorna.

6 Från hantverk till automation

Äldre lönearbete

Under kapitalismen är lönearbetets kärna, som tidigare har framhållits, att lönearbetaren måste sälja sin arbetskraft för att klara sin försörjning. Före kapitalismens genombrott är detta mera oklart. Lönearbetet är mycket gammalt: det förlorar sig bortom historiens gryning både som fast arbete och som daglönearbete. Somliga lönearbetare kunde ha relativt goda villkor redan under antiken. Ett exempel är de som utförde de kvalificerade arbetena vid byggandet av kungagravarna i Egypten. De arbetade i arbetslag om sextio man under ledning av en förman och en skrivare, de hade egna familjer, de bodde i särskilda "städer", de fick lön in natura och de hade tre lediga dagar i månaden samt åtta timmars arbetsdag.¹ Men vad var det de sålde? Sin arbetskraft eller sig själva? Det har framhållits att idén att sälja sin egen arbetskraft istället för sig själv är relativt sen i den mänskliga civilisationens historia. Skuldslaveri kunde därför ses som en förtäckt och ofri form av lönearbete. Ett annat sätt var att definiera lönearbetaren som uppdragstagare istället för anställd.²

Svårigheten att betrakta arbetskraften som en säljbar vara till skillnad från person kan även spåras i anställningsvillkoren hos de fast anställda lönearbetarna i förkapitalistiska samhällen. Bronislaw Geremek har påvisat detta hos löneanställda hantverksgesäller i medeltidens Paris. Sådana faktorer som förbud att lämna arbetslokalen under arbetstid och förbud att arbeta åt sig själv eller någon annan på fritiden var mycket viktiga. I själva verket var gesällerna under anställningstiden, som var tidsbegränsad, knutna till hantverksmästaren dygnet runt.³ Ett annat exempel kan hämtas från murarna i medeltidens England. De var lönearbetare och bodde i egna hus. De var förhållandevis väl betalda och deras familjer hade dessutom ofta sidoinkomst av jordbruk. Samtidigt kan dock liknande bindande bestämmelser spåras för dem som för de löneanställda hantverkarna i Paris. De engelska murarna fick t ex inte heller arbeta åt andra. De hade ofta mycket långa anställningskontrakt, ibland t o m livstidskontrakt.⁴ Murarens ställning var dock där ganska speciell. Biträden, grovarbetare och

¹ J CERNY, "Egypt from the death of Ramses III to the end of the twentyfirst dynasty".

² Jmfr avsnittet "Storhushållets eller huvudgårdens arbete" i kapitel 4.

³ B GEREMEK, *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe-XVe siècles*, s 145.

⁴ D KNOOP & G P JONES, *The mediæval mason*, s 94-108.

många andra vid större byggen var anställda på daglönebasis.⁵ Lönearbetarna i den italienska textilindustrin, såsom yllestamparna i Firenze, arbetade under något friare och modernare villkor, men där fanns samtidigt ordensarbete i klostrens regi och i Venezia och Genova slavarbete om än i begränsad omfattning.⁶

Vad krävdes då för att arbetskraften skulle bli en säljbar vara? Det viktigaste var nog en ny uppfattning om tiden och en förmåga att mäta den.⁷

Lönearbete och arbetstid

I manufakturen renodlas det kapitalistiska lönearbetet. Den stora omvälvningen kommer alltså kort efter den tid då de skråhantverkare som Geremek har undersökt levde och verkade. Mellan detta skråhantverk och manufakturen ligger en hel omvälvning av tidsuppfattningen. Jacques Le Goff har framhållit att "köpmännens tid" bröt mot "kyrkans tid". Tiden är inte längre något som har givits av gud utan blir hos 1400-tals arkitekten och humanisten Leon Battista Alberti till privategendom. Mot kyrkans förbud mot *usura* ställdes köpmännens krav på *inter esse*. Tiden är given av gud. Genom att sälja den gör köpmannen sig skyldig till ocker eftersom han säljer något som inte är hans. Köpmannen uppfattade emellertid tiden som något mätbart. Han gjorde inte bara kreditaffärer, där tidsfaktorn påverkade hans profitmöjligheter, utan sysselsatte nästan alltid även arbetskraft, om de nu var i manufaktur eller på förlag.

När det gällde arbetstiden kom den stora omvälvningen inom Västeuropas textilmanufaktur på 1300-talet. I Firenze började den rentav i slutet av 1200-talet. Fram till dess hade arbetsdagen varit den enhet som arbetstiden hade mätts med. Nu sker en förändring. Därför införs klockor överallt i de viktigaste produktionsområdena. Därmed kan arbetstiden regleras. Denna reglering har två sidor. För det första är det ett arbetarkrav: kanske inte främst för att bekämpa tyranniska herrar utan mera för att göra de arbetande till fria lönearbetare, som har en fritid som de råar över och kan arbeta åt vem de vill på, och som tillåter dem att förlänga sin arbetstid i samförstånd med kapitalisten för att öka sin förtjänst. För det andra är regleringen viktig för kapitalisten: med denna är grunden lagd för tidsdisciplin i arbetet och ökad arbetsintensitet. Här börjar en utveckling som kulminerar under det tjugonde århundradets industrikapitalism i taylorism och fordism. För den italienske humanisten under renässansen blir, som Le Goff har framhållit, klockan, den första automatiska maskinen, ett av människans viktigaste redskap. Timmen, istället för som tidigare dagen, blir den enhet som arbetstiden mäts med. Alberti uttrycker den nya andan med orden "slösa

⁵ L F SALZMAN, *Building in England down to 1540*, s 48.

⁶ Jmfr A DOREN, *Die florentiner Wollentuchsindustrie vom vierzehnten bis zum sechzehnten Jahrhunderts*, s 210-327, och M F MAZZOUI, *The Italian cotton industry in the later middle ages 1100-1600*, s 112-113.

⁷ M I FINLEY, "Debt-bondage and the problem of slavery", s 154.

aldrig bort en timme". Textilindustrin hade redan under 1300-talet kommit att präglas av kampen om den reglerade arbetstiden.⁸

I textilindustrin var det den renodlade fria kapitalistiska lönearbetets framväxt som utsugningsform och som social arbetsform som pressade fram en reglering av arbetstiden och en ny tidsdisciplin. Men under industrikapitalismen tillkommer en andra faktor som tvingar fram ändrade arbetsvanor: industritekniken i sig kräver en ny och regelbunden arbetsrytm. Den nya tidsuppfattningen skärps: Benjamin Franklin säger att "tid är pengar". Nya och bättre klockor måste tillverkas och tiden räkas i slutet av 1800-talet i minuter och sekunder.⁹ Under industrikapitalismen måste tiden användas. Den blir en konsumtionsfråga och den blir ett varuförhållande. Det dras en klar skiljelinje mellan arbete och fritid. Även den nya fritiden som uppstår måste användas. Den blir ett problem.

Allt detta kan dock först genomföras sedan industrin har frigjort sig helt från jordbruket och den naturbundna arbetsrytm som detta gav. Arbetet måste kunna utföras som en kontinuerlig och i tiden likformig process. Arbetarna måste sluta att vara halvproletärer som försvinner hem till skörden och som inte säkert kommer varje dag. Nu börjar arbetarna i mindre utvecklade länder att betecknas som lata och apologeter börjar rekommendera andra mera uppgiftsorienterade lönesystem för att disciplinera även dem. Och disciplinen är nödvändig eftersom den inte bara är ett resultat av lönearbetet som utsugningsform utan också av teknikens krav.¹⁰

Arbetets produktivitet ökas genom mekanisering och automation. Arbetstiden blir allt mindre porös och arbetets intensitet ökar. Detta både möjliggör och nödvändiggör en förkortning av arbetstiden per dag. Den nya fritiden som uppstår fylls dock till största delen av arbete i andra former och av arbetsanknuten verksamhet, exempelvis hushållsarbete och resor. Ökningen av tid ledig från arbete blir mycket liten. Den totala genomsnittliga veckoarbetstiden (inberäknat alla former av arbete) minskar med högst ett fåtal timmar från 1850 till 1950. Frågan är om arbetstiden var kortare för en yrkesarbetare i staden vid mitten av 1900-talet än under 1200-talet i Europa.¹¹ I antikens Rom lär den endast ha varit sex timmar för motsvarande grupp.¹²

⁸ J LE GOFF, "Au moyen age: temps de l'Eglise et temps du marchand", s 29-52.

⁹ Om klocktillverkningens och tidmätningens historia se D S LANDES, *Revolution in time*. I ett relativt spekulativt hållet inledande kapitel ger han en starkt eurocentrisk bild av klocktillverkningens tidiga historia och i polemik mot J Needham ifrågasätter han den kinesiska utvecklingen. Hans argument är emellertid föga övertygande.

¹⁰ E P THOMPSON, "Tid, arbetsdisciplin och industrikapitalism".

¹¹ S DE GRAZIA, *Of time, work, and leisure*, s 86, och S PARKER, *The future of work and leisure*, s 25-32 och 37.

¹² Som belägg för detta anförs i K D WHITE, *Roman farming*, s 362-363, följande rader hämtade från *Mart* IV.8.4:

den sjätte timman bringar vila efter slitet
den sjunde ett slut [på dagen]

Det bör dock påpekas att varje dag i Rom innehöll 12 timmar och att timmarnas längd sålunda varierade med årstiden. På landsbygden var arbetstiden från soluppgång till solnedgång, d v s 12 timmar både för fria och slavar. Jmfr *Col* XI.1.17-18. Bägge dessa uppgifter avser bruttoarbetstid och inkluderar raster och även en kort siesta.

Handelskapitalismens expansion: lönearbete och mera ofritt arbete

Den allmänna tendensen under industrikapitalismen är lönearbetets utvidgning. Nu när bara ett och ett halvt decennium återstår av 1900-talet omfattar lönearbetet mer än 90 procent av allt förvärvsarbete både i Sverige och i Förenta Staterna. Dessa frågor skall tas upp till en noggrannare granskning i ett senare avsnitt. Klart framträder dock ett par faktorer. Lönearbetet förutsätter obetalt hushålls- och omsorgsarbete. Samtidigt finns det en klar tendens till monetarisering och församhälleligande av denna typ av arbete. Det blir då förvärvsarbete i lönearbetets form. En annan väl så viktig fråga är jordbrukets minskande andel av sysselsättningen. I motsats till förhållandet inom industri och servicenäringar har lönearbetet haft svårt att slå igenom inom jordbruket också i de högst utvecklade kapitalistiska länderna. Samtidigt har jordbruket blivit allt mer beroende av en ökning av experter och produktion inom andra sektorer av ekonomin, men denna ökning har avsett lönearbete.¹³

Under handelskapitalismens inledande expansionsfas var emellertid utvecklingen något annorlunda. I detta systems centrum skedde förvisso en kraftig expansion av lönearbetet och dessutom en allmän tendens till friare arbetsformer. Livegenskapen minskade i betydelse, t ex i England och Frankrike, och försvann på många håll helt och hållet.¹⁴ Den expanderande manufakturindustrin och gruvbrytningen kunde dock inte täcka sitt behov av arbetskraft bara genom detta, samtidigt som de fattigas antal tillväxte allt snabbare. Därför växte det fram arbetshus under 1600-talet och än mer under 1700-talet överallt i Väst-europa. I dessa togs verkliga eller förment lösdrivande personer — kriminella och andra — in och sattes i arbete åt manufakturerna.¹⁵ Vid samma tid växte i Östeuropa fram det som exempelvis flera rumänska forskare vill kalla för den andra livegenskapen.¹⁶ Flera forskare vill se den kapitalistiska expansionen som den yttersta orsaken också till detta fenomen, även om det tog sig feodala former. Henri H Stahl skriver:¹⁷

Vid första anblicken kan detta kanske verka motsägelsefullt, eftersom det innebär att samma orsak, kapitalismen, kunde ha två motsatta effekter: avskaffandet av livegenskapen i väst, och dess uppkomst i öst. Inte desto mindre, dessa är fakta: ett och samma sociala fenomen, kapitalismens ankomst, kan ta former och ha effekter som är mycket olika beroende på de lokala och historiska omständigheter i vilket det sker.

¹³ Jmfr H L BROWNING & J SINGELMAN, "The transformation of the US labour force", s 500.

¹⁴ Jmfr R HILTON, *The decline of serfdom in medieval England*, och C LIS & H SOLY, *Fattigdom och kapitalism i det förindustriella Europa*, s 88-98.

¹⁵ C LIS & H SOLY, *aa*, s 156-171. Jmfr även R FORBERGER, *Die Manufaktur in Sachsen von Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*, s 214-226. Om barnarbete vid svenska manufakturer i detta sammanhang jmfr G UTTERSTRÖM, *Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen*.

¹⁶ H H STAHL, *Traditional Romanian village communities*, s 2.

¹⁷ *A a*, s 2.

I vissa delar av Europa, inte minst i Tyskland öster om Elbe, skedde under 1700- och 1800-talen en stor expansion av det som brukar kallas *Gutsherrschaft*. De feodala landbönderna ersattes då med olika former av mer eller mindre beroende lönearbetare, som t ex *statare*. Det utmärkande för statare är att hela familjen anställs och att de bor i godsets kaserner samt att lönen utbetalas i form av en stat bestående av produkter snarare än pengar. Statarna är till skillnad från torparna i princip jordlösa. De är också anställda för en viss tid, vanligen ett år. Daglönare och säsongarbetare spelade ofta en stor roll här liksom på så många andra håll. Denna utveckling har ibland kallats för "den preussiska vägen"¹⁸ Lönearbete var dock här ingen nödvändighet: även dagsverkspliktiga *torpare*, *stattorpare*, *instleute*, *husmænd* och andra liknande grupper utnyttjades allt mer. Detta medförde en kraftig tillväxt av jordbrukets underklasser.¹⁹

Från hantverk till storindustri

När Karl Marx i "Kapitalet" skall beskriva utvecklingen från hantverk till storindustri tar han först upp arbetsdelningen i *manufakturen*. Han påvisar att en manufaktur kunde uppstå på två sätt: dels kunde hantverkare från flera olika hantverk, som utför olika delmoment i tillverkningen av samma produkt, samlas i en verkstad under ledning av en kapitalist, dels kunde hantverkare, som utförde samma arbetsuppgifter, samlas av en kapitalist i en gemensam verkstad. I det senare fallet sker en uppdelning av deras arbete på delmoment med specialisering.²⁰

Emil Sommarin ger följande exempel. I en hästkosmedja lönade det sig inte att låta varje smed smida först en sko och sedan en annan., varje smed för sig. Istället sattes en smed att endast klippa järnstängerna i bitar av lämplig längd för hästskor av en viss storlek. En annan fick glödga bitarna, en tredje valsa dem och en fjärde kröka dem o s v. På detta sätt uppnådde arbetarna tillsammans ett ökat arbetsresultat. Arbetet blev för varje arbetare i betydande grad förenklat eftersom han lärde sig att utföra sitt specialarbete med stor snabbhet och en nästan mekanisk precision.²¹

Det bör emellertid framhållas att i t ex textilindustrin kunde redan i ett förlagssystem stora produktivitetsvinster göras jämfört med hantverket. Per Ny-

¹⁸ Uttrycket först hos V I LENIN. Se V I LENIN, "Agrar och bondefrågan i revolutionen 1905-1907", s 199. Om utvecklingen i Tyskland jmf J FLEMMING, "Die Landarbeit in der Zeit der Industrialisierung", och F WUNDERLICH, *Farm labor in Germany 1810-1945*, s 330. Litteraturen om "den preussiska vägen" är mycket omfattande. Se L MAGNUSSON, *Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation...*, s 10-27, samt där anförd litteratur.

¹⁹ L MAGNUSSON, "Arbetsprocess och feodalism".

²⁰ K MARX, *Kapitalet*, I, s 412-423.

²¹ E SOMMARIN, *Teoretisk nationalekonomi*, s 67. Sättet att resonera går tillbaka på A Smith och hans berömda exempel med nåltillverkning.

ström framhåller att den enhetliga ledningen av en produktionsprocess från början till slut medförde att processen rationellt kunde sönderdelas i ett allt större antal operationer och deloperationer. På detta vis kunde sålunda arbetsdelningen öka och tillverkningen förfinas. I textilindustrin gällde detta framför allt de förberedande procedurerna före spinningen liksom beredningen av råtyget efter vävningen.²² Ett utmärkt exempel på detta är den florentinska ylleindustrin.²³ Denna långtgående arbetsdelning skapade även de nödvändiga förutsättningarna för en begynnande mekanisering. En viss mekanisering kom också till stånd inom den italienska bomullsindustrin redan under senmedeltiden.²⁴

Det fanns även manufakturindustri på andra håll, oberoende av den europeiska, t ex i Kina. I varje fall när det gäller textilindustrin koncentrerades dock de kinesiska manufakturerna till lyxproduktion snarare än till massproduktion. Manufakturerna var där vanliga vid sidenframställning men tycks helt ha saknats när det gäller bomull. Inte heller utvecklades något förlagssystem utan de kinesiska bomullsväverskornas knytning till köpmän och grossister tyckes enbart ha skett genom marknaden.²⁵

Manufakturen hade emellertid sin begränsning. Produktionen fortsatte att vara hantverksmässig och maskiner infördes endast undantagsvis. Främst kanske där massfabrikation var förbunden med en stor kraftförbrukning. Marx pekar på papperstillverkningen med dess papperskvarnar att mala lump och gruvindustrin med dess krosskvarnar för malmen. "Manufakturperiodens specifika maskineri är och förblir den av många delarbetare sammansatte totalarbetaren själv." Marx ser Adam Smith som manufakturperiodens sammanfattande politiske ekonom och vill därmed förklara varför Smith ger maskinen en så underordnad roll vid sidan om arbetsdelningen.²⁶ Marx skriver:²⁷

Produktionssättets omvälvning har i manufakturen arbetskraften, i storindustrin däremot arbetsmedlet som utgångspunkt.

Han menar vidare att det är från arbetsmaskinen som 1700-talets industriella revolution utgår. Det utgör sedan i den fortsatta historien utgångspunkten när hantverksdrift eller manufakturdrift omvandlas till maskindrift.²⁸

Arbetsdelningen inom manufakturen är som framhållits en nödvändig förutsättning för att en omfattande mekanisering skall bli möjlig. Sommarin framhåller att maskinuppfinding befordras genom arbetsförenklingen, eftersom det

²² P NYSTRÖM, *Stadsindustrins arbetare före 1800-talet*, s 16.

²³ Se A DOREN, *Die Florentiner Wollentuchindustrie vom vierzehnten bis zum sechzehnten Jahrhundert*.

²⁴ Om dessa tekniska framsteg se M F MAZZAOUI, *The Italian cotton industry in the later middle ages 1100-1600*, s 73-86.

²⁵ K & J CHAO, *The development of cotton textile production in China*. De vill förklara frånvaron av ett förlagssystem i den kinesiska bomullsindustrin med väverskornas extrema självexploatering vilken möjliggjordes genom att deras inkomst bara var ett komplement till inkomsterna från männens jordbruksarbete i kombination med att det var möjligt för dem att ständigt få korta krediter. Marknadens enorma omfattning möjliggjorde också enligt dessa forskare att ett jämviktsläge uppnåddes på en tekniskt sett låg nivå.

²⁶ K MARX, *a a*, I, s 303.

²⁷ *A a*, I, s 322.

²⁸ *A a*, I, s 324.

är lätt att konstruera en maskin som utför ett enkelt arbetsmoment, t ex en mekaniskt driven sax för att klippa av järnstänger. Med införandet av maskiner inträder alltid en viss arbetsförskjutning när maskiner ersätter vissa arbetare, samtidigt som den tar andra i anspråk för maskinens tillverkning. Med införandet av maskiner förvandlas manufakturverken till fabriker.²⁹ Det är dock i allmänhet inte de som arbetar med redskapen och maskinerna som konstruerar nya. I sin tur bär de första maskinerna tydliga spår av de redskap som var deras förebilder. Mekaniken införs inte för att underlätta arbetarnas arbete, utan för att möjliggöra en ökning av arbetets produktivkraft och av arbetsintensiteten, dvs för att öka den möjliga merprodukten.³⁰

Övergången från manufaktur till en mekaniserad fabriksindustri är också för Marx en övergång från arbetarnas formella underordnande under kapitalet till deras reella. Marx hävdar i motsats till de klassiska ekonomerna att detta och inte arbetsdelningen var manufakturens huvudsida:³¹

Akkumulationen och koncentrationen av verktyg och arbetare gick före utvecklingen av arbetsdelningen i verkstadens inre. En manufaktur bestod vida mer i förenandet av många arbetare och många hantverk i en och samma lokal, i en sal under ett kapitals kommando, än i arbetenas upplösning och en speciell arbetares anpassning till en mycket enkel uppgift.

Genom införandet av maskiner och senare av hela maskinsystem frigörs produktionsprocessen från bundenheten till den mänskliga arbetskraftens begränsningar. Därmed är inte produktionen av absolut mervärde huvudfrågan, utan av relativt mervärde. Marx skriver om den ångmaskindrivna fabriken:³²

Maskindriften är i sin högst utvecklade gestalt ett förgrenat system av arbetsmaskiner, vilkas drivkraft överföres från en central kraftmaskin med hjälp av en transmissionsmekanism. Istället för enskilda, fristående maskiner har vi här ett mekaniskt vidunder, som fyller hela fabriksbyggnader, vars demoniska kraft först döljes under jättelemmarnas högtidligt avmätta rörelser för att sedan få utlopp i de otaliga arbetsmaskinernas vanvetliga virveldans.

I sin förlängning är därmed arbetarnas reella underordnande under kapitalet ett faktum.³³ I de elektriskt drivna fabrikerna, bortsett från dem med löpande band, tog sig dock detta inte så dramatiska yttre former.

Produktionsprocessen är både en teknisk fråga och ett socialt förhållande. Produktionens organisation bestäms både av samarbets- och äganderättsrelationer. Utvecklingslinjen från hantverk över manufaktur till fabriksindustri har sitt ekonomiskt-teoretiska förklaringsvärde, men som en generell utgångspunkt för

²⁹ E SOMMARIN, *a a*, s 7.

³⁰ K MARX, *a a*, I, s 293-442.

³¹ K MARX, *Filosofins elände*, s 146.

³² K MARX, *Kapitalet*, I, s 331.

³³ Om den liberala arbetsdelningstraditionen och om Marx diskussion om övergången från formellt till reellt underordnande av arbetarna under kapitalet jmf B BERGLUND, *Industriarbetarklassens formering*, s 18-25.

Tabell 1. Ett förslag till typologi över industriella driftsystem eller produktionsformer

1. *Husflit* (egna arbetsmedel och arbetsföremål)
 - a. *hemslöjd* (för eget bruk)
 - b. *näringslöjd* (för avsalu)
2. *Ortsmästerskap* (egna arbetsmedel och kundens arbetsföremål)
 - a. arbete i kundens hem, t ex kringvandrande yrkesmän, såsom byskräddare och andra
 - b. arbete hos ortsmästaren, t ex mjölnare
3. *Huvudgårdsarbete* (ägarens arbetsföremål och oftast också ägarens arbetsmedel): lönearbete, ofritt eller ordensarbete
4. *Hantverk* (egna arbetsmedel och arbetsföremål): löneanställda biträden och ofta även löneanställda gesäller
5. *Förlagssystem* (förläggaren står för arbetsföremål)
 - a. *egenligt förlag* (arbetaren står för arbetsmedel)
 - b. *hemindustri* (förläggaren står för arbetsmedel)
6. Manufaktur (endast eller huvudsakligen manuellt arbete samlat i en arbetslokal)
 - a. "*kapitalistisk manufaktur*" (lönearbetare)
 - b. "*feodal manufaktur*" (livegna eller andra ofria)
 - c. *arbetshus* (intagna fattiga, barn eller kriminella)
 - d. *ergasteria* (slavar)
 - e. *kontraktssystem* (varje arbetare formellt egenarbetare på kontrakt)
7. *Bruk och gruvor* (samma som pkt 6 men med kemisk eller mekanisk process i centrum)
8. *Maskininstallation* (samma som pkt 6 men huvudmomentet mekaniserat, t ex sågverk)
9. *Fabrik* (ett utvecklat maskinsystem — en "maskinofaktur"): oftast löneanställda, ibland kontraktssystem.

en empirisk beskrivning av övergången från hantverk till fabriksindustri är denna utvecklingslinje otillräcklig.³⁴

Viktigt är här att peka på upplösningen av arbetsdelningen mellan stad och land. *Hemslöjd, näringslöjd, förlagssystem och hemindustri* spelade ofta en större roll för det som numera brukar kallas för "protoindustri" än manufakturen.³⁵ Till detta kan läggas att i vissa skeden av industrialismens utveckling har ett förlagssystem med hemarbete varit mer lönsamt för kapitalisterna än lönearbete på fabrik, för att kringgå arbetsledningens problem eller av andra skäl.³⁶ Då har ofta ett litet jordbruk varit en viktig binäring. Små familjejordbruk har dessutom kunnat förenas med och utgöra bas för omfattande arbetsvandringar. Dessa former av periodiskt lönearbete, inom eller utom jordbruket, kom att ut-

³⁴ Jmfr L SCHÖN, *Från hantverk till fabriksindustri*, s 9.

³⁵ Jmfr P KRIEDTE, H MEDICK & J SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, och C LIS & H SOLY, *Fattigdom och kapitalism i det förindustriella Europa*, s 188-204. För en diskussion av termen "protoindustri" se t ex M ISACSON & L MAGNUSSON, *Vägen till fabriken*, s 54-62.

³⁶ D S LANDES, *The unbound Prometheus*, s 118-119.

göra grunden för det säsongarbete som arbetsorganisationen inom flera tidiga industrigrenar byggde på.³⁷

Till en viss del, men inte helt, kan detta självfallet ses som övergångsformer, och att det fanns ett virrvarr av övergångsformer var Marx medveten om. Rörande konfektionsindustrin framhöll han att omvälvningen i den samhälleliga produktionsmetoden, detta ofrånkomliga resultat av produktionsmedlens omdaning, fullbordades i ett brokigt virrvarr av övergångsformer. De olika formerna växlade med i vilken utsträckning och hur länge symaskinen hade använts iden ena eller andra industrigrenen, men även med sådana faktorer som arbetarnas tidigare arbets och livsvillkor, med manufakturens, hantverkets eller hemindustrins övervikt och med hyrorna på arbetslokaler. Samtidigt framhåller han emellertid att övergångsformernas mångfald inte kan dölja tendensen till utveckling i riktning mot egentlig fabriksdrift.³⁸ Det som utmärker den utvecklade kapitalismen är också det faktum att lönearbetet har blivit den helt dominerande sociala arbetsformen långt utanför fabriksystemets domäner.

För att analysera de många sociala arbetsformerna och deras varianter i samband med industrikapitalismens genombrott och förstadierna till detta, bör var och en av de olika produktionsformerna eller "industriella driftsystemen" behandlas. Uppställningen med nio huvudformer i *tabell 1* bygger på ett antal förslag till typologier från olika forskare.³⁹ Endast punkt 6-9 i tabellen är att anse som industri. För punkterna 13, 5 och 7-8 gäller att sammanhanget med jordbruket är av central betydelse för både arbetskraftsförsörjningen och arbetsformerna.

Flera av dessa huvudformer kan delas upp ytterligare i underavdelningar. Sålunda kan näringsslöjd och hantverk delas upp efter om produktionen sker på beställning, för försäljning till en känd kundkrets eller för marknaden. Inom ramen för näringsslöjd och förlagssystem kan även löneanställda förekomma, t ex som biträden. Denna uppställning får absolut inte ses som en historisk sekvens. Förlagssystemet var från början yllehanteringsens företagsform i Firenze. Det hade inte utvecklat sig ur något fritt hantverk.⁴⁰ Vidare är det omstritt om antikens grekiska *ergasteria* var en manufaktur eller en speciell form av hantverk i stor skala med lösöresslavar.⁴¹ Skillnaden mellan manufakturer som använde lönearbetare och de som använde livegna var troligen mindre än vad de konventionella beteckningarna "kapitalistisk" respektive "feodal" kan ge intryck av.⁴² Uppställningen syftar endast till att påvisa produktionsformernas mångfald och att systematisera dem. Det ligger ingen motsättning i att t ex hant-

³⁷ C LIS & H SOLY, *a a*, s 236-238. Jmfr även L CORNELL, *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890*, s 300-308.

³⁸ K MARX, *Kapitalet*, I, s 412-413.

³⁹ Jmfr E SOMMARIN, *a a*, s 7, L SCHÖN, *a a*, s 910, G UTTERSTRÖM, *Jordbrukets arbetare*, I, s 4, J KUCZYNSKI, *Arbetarklassens uppkomst*, och R FORBERGER, *Die Manufaktur in Sachsen vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*, s 214-218.

⁴⁰ A DOREN, *a a*, s 22-23.

⁴¹ O LANGE, *Political economy*, II, s 31-32. Hursomhelst var denna produktionsform sällsynt. Det vanliga var både i antikens Grekland och Rom småskaligt hantverk med en mästare, några fria gesäller och lärlingar, samt några slavar, både som gesäller och biträden. Om hantverket i Grekland och Rom se A BURFORD, *Craftsmen in Greek and Roman society*.

⁴² Jmfr T ESPER, "The incomes of Russian serf ironworkers in the nineteenth century".

verket kunde fortsätta att expandera långt efter fabriksindustrins genombrott. Den sociala verkligheten var långt mer sammansatt än vad som framgår av uppställningen. Det fanns en mängd övergångsformer. En viktig sådan var det som har kallats för *Kaufsystem*, där näringsslöjdarna eller hantverkarna visserligen behåller sitt oberoende, i motsats till inom förlagssystemet, men ändå utsätts för en omfattande utsugning från köpmannakapitalets sida genom handeln.⁴³

Mekanisering

Med mekanisering menas att enkla redskap ersätts med maskiner. En *maskin* är en samling av specialiserade redskap som sätts i rörelse med hjälp av ett av dem. En maskin innehåller också speciella redskap med vars hjälp *operatören* kan hålla kontroll över och styra maskinens verksamhet. Ett modernt exempel är en bil, som startas med hjälp av en startmotor och som styrs med hjälp av en ratt, gaspedal, bromsar och andra redskap.⁴⁴ En maskin har alltid en enhetlig kraftkälla, men denna kan i och för sig vara en människa. Att ett djur eller någon annan utommänsklig kraftkälla används, som t ex vatten och vind, är inte nog för att göra ett redskap till en maskin. En plog blir ingen maskin för att den dras av oxar.⁴⁵

Ett utvecklat maskineri består av tre delar, som i sin tur kan vara maskiner: *motorn*, *transmissionsanordningen* och *verktygs- eller arbetsmaskinen*. Motorns uppgift är att alstra drivkraften. Transmissionsanordningen skall överföra drivkraften till arbetsmaskinen. Med arbetsmaskinen skall slutligen arbetsföremålen bearbetas.⁴⁶

Inom ett fåtal sektorer har maskiner använts mycket länge. Så t ex uppfanns mekaniska pumpanordningar för användning i gruvor redan under antiken och väderkvarnar kom i bruk under medeltiden. Många maskiner som uppfanns under antiken, som t ex ångmaskinen, som brukar tillskrivas Heron från Alexandria omkring år 100 f v t, kom aldrig till användning i produktionen då, utan förblev leksak eller instrument för illusionsnummer och tempelunder.⁴⁷ Det var först under industrialismens genombrott från 1700-talet och framåt som mekaniseringen blev ett allmänt fenomen. Det utmärkande för industrialismens tidevarv är den ökande mekanisering som blir möjlig genom övergång från trämekanik till metallmekanik och tillverkning av utbytbara delar.⁴⁸

⁴³ P KRIEDTE, H MEDICK & J SCHLUMBOHM, *a a*, s 98-101.

⁴⁴ O LANGE, *Political economy*, II, s 12-13.

⁴⁵ K MARX, *Kapitalet*, I, s 322-323.

⁴⁶ O LANGE, *a a*, s 12-15, och K MARX, *a a*, I, s 323.

⁴⁷ Se t ex W JONAS, V LINSBAUER & H MARX, *Die Produktivkräfte in der Geschichte*, I, s 128-129.

⁴⁸ För översikter om den tekniska omvandlingen under industrialismens genombrott från olika utgångspunkter se t ex D S LANDES, *The unbound Prometheus*, och S GIDEON, *Mechanisation takes command*.

De krav som ställdes på de nya maskinoperatörerna var inte de samma som ställdes på hantverkarna. Hantverksskicklighet kräver manuell skicklighet och förmåga att självständigt utföra arbete. Denna skicklighet kunde inte förvävas annat än genom en lång lärlingstid. Av den moderna maskinoperatören krävs däremot förmåga att överblicka instrument, uppmärksamhet, ansvarskänsla, snabbhet i reaktionerna och uthållighet. Detta är en typ av skicklighet som kan vinnas med hjälp av en kortare tids inskolning på en viss maskin. Med den begynnande mekaniseringen av industrin uppkom därför gruppen av operatörer, men samtidigt uppstod även nya manuella arbetsuppgifter i mekaniseringens följd, som för andra grupper ställde nya krav på yrkesskicklighet.⁴⁹ Av detta följer att arbetarna kan delas in i kompetensgrupper. Med *yrkesarbetare* brukar menas arbetare som efter avslutad utbildning utför arbete som kräver utbildning. Vanligen räknas då endast yrkesutbildning som är mera omfattande, t ex minst fyra år. Med *grovarbetare* menas de arbetare som utför ett arbete som endast kräver fysisk styrka men inte yrkesutbildning. Med tillärda arbetare menas då de som inte har fått någon egentlig yrkesutbildning, utan bara en kort instruktion.⁵⁰

Mot detta kan framhållas att eftersom alla arbetsuppgifter kräver någon form av instruktion för att kunna utföras och vissa grovarbeten en ganska omfattande erfarenhet, kan det meningsfulla i termen tillärda arbetare starkt ifrågasättas. Ofta har indelningen i tillärda arbetare och grovarbetare fått avgöras av frågan huruvida de har handskats med maskiner eller ej. En kusk utför enligt de amerikanska folkräkningarna ett grovarbete medan en lastbilschaufför utför ett tillärt arbete.⁵¹

Detta sätt att indela arbetarna leder fram till den statistiska fiktionen att antalet grovarbetare sjunker medan antalet utbildade arbetare ökar i antal, bara för att den tekniska nivån i produktionen höjs. Några har dragit den orimliga slutsatsen att kunskapsnivån hos arbetarna har stigit, när verkligheten mycket väl kan vara den att arbetarnas yrkeskunskaper minskat till följd av att de förvandlats från hantverkare till maskinoperatörer. I ett förslag till en ny officiell socioekonomisk indelning av svenska folket används inte begreppet "tillärda arbetare" utan istället enbart *facklärda* och *icke facklärda*. Intressant är att gränsen då har sänkts till att kräva två års yrkesutbildning för en facklärdd arbetare⁵². Den gängse engelskspråkiga terminologin "skilled workers", "semiskilled workers" och "unskilled workers" måste ses som missvisande eftersom de kan leda till att vad som är kvalitativa skillnader förväxlas med kvantiteter på en skala. I en mekaniserad fabriksindustri kan det dock finnas fog för att skilja maskinoperatörerna från de traditionella grovarbetarna. Dessa maskinoperatörer brukar då i detta sammanhang ofta betecknas som tempoarbetare. Utanför denna ram har indelningen knappast någon relevans för att t ex förklara lönesättningen.⁵³

⁴⁹ M ISACSON & L MAGNUSSON, *Vägen till fabriker*, s 25-30.

⁵⁰ U OLSSON, *Lönepolitik och lönestruktur*, s 53.

⁵¹ H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 359-378.

⁵² L-G ANDERSSON, R ERIKSSON & R WÄRNERID, "Att beskriva den sociala strukturen". Detta synsätt finns även åtminstone delvis i de svenska arbetsmarknadsavtalen, där A-arbetare är yrkesarbetare inom den egna branschens yrken, B-arbetare är tempo- och grovarbetare samt C-arbetare är yrkesarbetare i andra branschens yrken än de som avtalet avser.

⁵³ Jmfr L CORNELL, *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890*, s 169-172.

Vad som här har givits är de allmänna dragen i arbetets omvandling under inflytande av mekaniseringen. Utvecklingen i de olika branscherna hade sina egna särdrag. Detta gäller inte minst de branscher där huvudmomentet mekaniserades ganska tidigt, men där den totala genommekaniseringen av hela arbetsprocessen är en sen företeelse, t ex maskininstallationer som sent förvandlats till processindustrier. Ett sådant exempel är sågverksindustrin. I denna bransch framträdde inga maskinoperatörer trots att själva sågningsarbetet mekaniserades genom införandet av vattensågar och senare ångsågar. I centrum för arbetet fortsatte att stå en mycket yrkesskicklig försågare som till sin hjälp hade en hjälpsågare, som med tiden ofta blev försågare. Det ickemekaniserade hanteringsarbetet kring sågen krävde ofta stor fysisk styrka, och även ett visst minimum av yrkeskunskap. De som bar ut och staplade bräder, ofta kallade stabbläggare, var inga grovarbetare i vanlig mening. De uppfattade sig själva som en egen väl definierad yrkesgrupp med egna kulturella traditioner. Under industrialismens genombrott i Sverige kunde i vissa fall stabbläggarnas löner t o m vara högre än försågarnas. Överhuvudtaget var där lönenivån för de vuxna manliga arbetarna ganska homogen. Det mindre krävande grovarbetet, t ex hantering av olika former av avfall som knubb och strö utfördes i vissa fall av kvinnor och än oftare av minderåriga mot betydligt sämre betalning.⁵⁴ Dessa principer revolutionerades i den svenska sågverksindustrin först under 1960-talet när arbetsprocessen genommekaniseras och delvis automatiseras. Då först blir försågarna en slags maskinoperatörer. De bör då också klassificeras som icke facklärdare.⁵⁵

Automation

Införandet av någon form av mekanik som ersätter människans direkta inblandning i hanteringen och styrningen av en arbetsprocess eller en maskin kallas *automation*. Moderna exempel är termostaten, autopiloten i ett flygplan och industriroboten. I och med införandet av mer avancerad automation tillkommer en fjärde del i det utvecklade maskineriet nämligen *servomekanismen*. Till skillnad från resten av maskineriet har servomekanismen ofta en egen kraftkälla. Servomekanismen är beroende av att det finns en inbyggd *feedback*, d v s en sluten kedja av orsak och verkan där den sista länken har en bakåtverkande effekt på en eller flera tidigare länkar. Att i förväg ge servomekanismen instruktioner om hur den skall reagera under olika villkor kallas att programmera den.⁵⁶

I diskussionen kring automationen har kraven på vad som skall anses vara en fungerande automat ständigt ökat sedan industrialismens genombrott. Vad som under 1800-talet ansågs vara långtgående automation anses idag bara vara den yttersta konsekvensen av mekanisering. Det blir därför anakronistiskt att grunda

⁵⁴ A a, *passim*.

⁵⁵ "Socio-ekonomisk indelning (SEI)", bil 3, s 40.

⁵⁶ O LANGE, *Political economy*, II, s 17-20.

en diskussion av dessa frågor direkt på olika utsagor av Karl Marx.⁵⁷ Regler-teorin och senare cybernetiken har emellertid systematiserat denna typ av problem och givit en stringent terminologi. Det av Oskar Lange givna och här använda sättet att se på automationen ger därför en användbar begreppsbestämning.

Det mekaniska urverket, som under medeltiden spreds av araberna, kanske från det bysantinska riket till Kina och senare till Västeuropa, var antagligen det första exemplet på automation i teknologins historia. Redan under den industriella revolutionen i England under 1700-talet fanns det viktiga inslag av automation i t ex ångmaskinens funktionssätt. Det var emellertid först under 1900-talet som automationen fick någon större omfattning inom industrin. Främst har det dessutom varit frågan om automater av första eller andra ordningen, dvs fixerade, såsom repeterverk och kombinationsmaskiner, eller återkopplande, såsom maskiner med stoppfunktion, regulatorer och styrmekanismer. Genom de stora framstegen inom mikroelektroniken och datatekniken under de senaste decennierna har nya och omfattande möjligheter till automation öppnat sig. Nu blir automater av tredje ordningen, dvs programmerbara, med eller utan minnesfunktion, möjliga utan oöverstigliga investeringskostnader. Här är kanske industrirobotarna och kontorsautomationen som är av störst betydelse. Med deras hjälp kan arbetsmoment mekaniseras och automatiseras i en tidigare omöjlig omfattning.⁵⁸

Allt för många har tenderat att se industrin som en enhetlig odifferentierad sektor. De många empiriska sociologiska undersökningarna har visat att detta är ohållbart. Uppenbarligen måste processindustrin särbehandlas. Här har automationen redan gått mycket långt och de icke facklärdas arbetarnas betydelse minskat. Arbetsrotation och de olika arbetarnas kunskap om och överblick av produktionsprocessen har i många fall fått stor betydelse för produktionens effektivitet. Det kan vidare vara förnuftigt att dela den resterande tillverkningsindustrin i tre delar när frågan om automation och framtida arbetsorganisation diskuteras. För det första finns det en del som omfattar massproduktion. Moderna exempel kan här utgöras av personbilsmontering, montering av hushållsmaskiner och andra konsumtionsvaror. För det andra finns det en del som omfattar kundanpassad produktion, där varje produkt skraddarsys för en kund, t ex flygplansmontering, bygge av fartyg och oljeriggar. För det tredje finns det som kan kallas för satsvis produktion, där serierna med andra ord är korta. Exempel kan här vara maskinverktyg, datorer och kringutrustning för datorer. Automationens möjligheter i var och en av dessa delar av industriproduktionen är mycket olika. Inom massproduktionen kan automatisering med hjälp av mikroelektronik och datorer fortfarande ha mycket stor betydelse för att kunna reducera kostnaderna för kontrollsystemen, men det krävs mycket stora serier innan någon större del av operatörerna kan ersättas med industrirobotar. Skälen till detta är både tekniska och ekonomiska. I en kundanpassad produktion krävs mer eller mindre hantverksmässiga insatser av högt kvalificerade yrkearbetare.

⁵⁷ Såsom t ex görs i J H MENDNER, *Teknologisk utveckling i den kapitalistiska produktionsprocessen*. Jmfr T BJÖRKMAN & K LUNDQVIST, *Från MAX till PIA*, s 148-168.

⁵⁸ De allmänna frågorna kring orsakerna och effekterna av teknisk utveckling faller till stor del utanför ramarna för denna framställning. För en diskussion kring dessa frågor se t ex B BERNER, *Teknikens värld*, särskilt s 11-114.

Det torde därför vara svårt att radikalt förändra produktionen här förrän helt nya billiga, flexibla och sofistikerade robotar har utvecklats. Detta eftersom produktionen i dessa näringsgrenar är svår att formalisera. Det är möjligt att det är inom den satsvisa produktionen som mikroelektroniken, åtminstone på kort sikt, har sina största möjligheter, men då gäller det att effektivisera konstruktionsarbete och planering snarare än själva produktionen i sig.⁵⁹

Under kapitalismen är det dock lönsamheten som avgör vad som automatiseras. På senare tid har det inte främst varit tunga och monotona arbetsmoment som förvunnit, som tidigare förutspåts, utan automatiseringen har ofta gällt intellektuellt krävande arbetsmoment som t ex konstruktionsarbete.⁶⁰ Detta innebär att tempoarbetarnas andel av de industrianställda troligen inte kommer att minska lika snabbt som skulle kunna förmodas. I framtiden hotar och hägrar visserligen den genomautomatiserade produktionen men vägen dit är lång.

⁵⁹ PANG ENG FONG, "Employment, skills, and technology".

⁶⁰ Jmfr T BJÖRKMAN & K LUNDQVIST, *a a*, s 148-168. Ett typiskt exempel på den tidigare optimistiska ståndpunkten är R RICHTA, "Civilisation vid vägskäl".

7 Industrikapitalismen

Arbetsdelning, storindustri och företagsledning

I en manufaktur med en långtgående arbetsdelning, och i ännu högre grad senare i den mekaniserade fabriksindustrin, uppstår helt nya krav på både företagsledning och övervakning. Ägaren och kapitalisten måste på ett helt annat sätt än tidigare lägga sig i själva arbetsprocessen. I och för sig är behovet av någon form av företagsledning ett mycket äldre problem. Det uppstod redan under forntiden. Vid de stora åkerbruksimperiernas väg och bevattningsanläggningsbyggen krävdes både en gemensam ledning och en planering av arbeten, som ofta kanske omfattade betydligt fler arbetande personer än det var frågan om under fabriksindustrins första tid. De stora imperiernas arméer var också av stor betydelse för utvecklingen av arbetsledningens metoder och olika lönesystem. Under industrikapitalismen fick emellertid frågan om arbetsledning en helt ny dimension och omfattning. Detta av två skäl. För det första ställde konkurrensen, som skapats ur det framväxande kapitalistiska ekonomiska systemet, helt nya krav på produktionens effektivitet för att mervärdet skulle kunna realiseras och profiten uppstå. För att bevara och utöka profiterna måste kapitalisterna se till att arbetsproduktiviteten ökas. På kort sikt sker det genom ökning av arbetsintensiteten och på lång sikt genom ökad arbetsdelning och mekanisering och senare automation. För det andra måste kapitalisterna själva, eller senare genom ombud, blanda sig i frågan om arbetsprocessen och hur i detalj arbetet utförs för att mekaniseringen skall bli möjlig och dessutom ge ett för dem framgångsrikt resultat.¹

Detta problem var inte alltid lätt att lösa för kapitalisterna. Detta är orsaken till att förlagssystem ofta länge framgångsrikt kunde konkurrera med manufakturen. Därför tillgreps i många fall olika typer av kontraktssystem, ibland organiserade i en hel hierarki, istället för lönearbete i egentlig bemärkelse, främst vid vissa typer av speciella anläggningar som t ex gruvor och flottningsleder,

¹ H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 56-69, och S POLLARD, *The genesis of modern management*. Ännu under 1800-talet uppstod stora problem vid större byggnadsarbeten, som t ex byggandet av kristallpalatset vid Londonutställningen 1851. Särskilt om problemen att sköta löneutbetalningen och att betala rätt lön till rätt man jmf P BERLYN & C FOWLER, *The Crystal Palace*.

men även vid andra större industriella anläggningar.² Detta kunde vara, som Sidney Pollard har påpekat, att se som olika sätt att försöka undvika och kringgå arbetsledningens problem. Kostnaderna för arbetsledningen måste vägas mot vinsten av att samla arbetarna i en manufaktur eller senare att mekanisera produktionen.³

Dessa metoder för att undvika arbetsledningens problem var emellertid inte någon långsiktig lösning. Om en företagare ville öka sin produktion måste han finna något sätt att få ut mer arbete av den redan engagerade arbetskraften. I denna strävan stötte han, som David S Landes påpekar, på svårigheter på systemets egna inre motsättningar. Så t ex var en hemarbetande vävare eller annan hantverkare herre över sin egen arbetstid och denne brukade därför påbörja och avsluta arbetet när det passade honom själv. Han behövde inte arbeta disciplinerat och regelbundet, utan han kunde ta ledigt kanske ofta på måndagen och i gengäld arbeta nästan dygnet runt mot slutet av veckan. Många förläggare fann att om de ökade ersättningen till arbetarna sjönk produktionen.⁴

Det faktum att arbetarna samlades i en gemensam lokal, "under ett enda kapitalis kommando" som Karl Marx uttryckte saken,⁵ medförde en rad olika fördelar för kapitalisten. Det blev möjligt att reglera arbetarnas arbetstid. Genom att organisera om arbetsprocessen och genomföra en ökad arbetsdelning och mekanisering kunde deras arbetsintensitet och arbetsproduktivitet ökas. Mekaniseringen medförde sedan i sin tur att denna nya produktionsform och arbetsorganisation inte bara blev socialt utan också tekniskt nödvändig. I den tidiga fabriksindustrin åstadkoms den nödvändiga disciplinen till en stor del med hjälp av rena tvångsåtgärder. Ett klassiskt exempel på en lista över förseelser och böter ges i *tabell 2*. Likheten mellan de tidiga fabriker och den tidens arbetshus och fångelser var påfallande. I längden var emellertid denna typ av incitament ohållbara. Istället renodlades de materiella incitamenten.

Sammanförandet av arbetarna i manufakturer och senare i fabriker enade emellertid också arbetarna själva. Ur alla de arbetande klasserna växte det fram en mer enhetlig arbetarklass, som sakta blev medveten om sin egen roll och som kunde formulera sina egna mål.⁶ Klasskampen, som tidigare ofta varit dold, kom upp till ytan. Verkstadsgolvet blev en arena för klasskamp. De olika förändringarna i arbetsorganisationen och produktionen kunde inte genomföras utan starkt motstånd från arbetarnas sida. Detta motstånd tog sig många olika uttryck — inte bara i maskinkrossning och kamp för att bevara skrämmässiga privilegier som inte längre motsvarade tidens verklighet.⁷ För att åstadkomma förändringar i produktionen och övervinna detta motstånd måste kapitalisten

² För amerikanska exempel på det sistnämnda jmf D CLAWSON, *Bureacracy and the labor process*, s 71-125.

³ S POLLARD, *aa*, s 38.

⁴ D S LANDES, *The unbound Prometheus*, s 58-59.

⁵ K MARX, *Filosofins elände*, s 146.

⁶ J KUCZYNSKI, *Arbetarklassens uppkomst*, s 81-135.

⁷ Om arbetarklassens framväxt och klasskampen i England under den industriella revolutionen se J L & B HAMMOND, *The town labourer, 1760-1832*, J L & B HAMMOND, *The skilled labourer, 1760-1832*, J L & B HAMMOND, *The village labourer, 1760-1832*, E P THOMPSON, *The making of the English working class*, och J FOSTER, *Class struggle and the industrial revolution*.

Tabell 2. Förseelser och böter vid ett spinneri i Tyldesley nära Manchester i början av 1820-talet.

	sh d
Varje spinnare som påträffas med sitt fönster öppet	1 0
Varje spinnare som påträffas smutsig på arbetet	1 0
Varje spinnare som påträffas med att tvätta sig	1 0
Varje spinnare som lämnar sin oljekanna någon annanstans än på dess plats	1 0
Varje spinnare som reparerar spindelbanden med sin gaslampa tänd	2 0
Varje spinnare som spinner vid gasljus för länge på morgonen	2 0
Varje spinnare som hörs vissla	1 0
Varje spinnare som har garnändar på sträckverksvikterna	0 6
Varje spinnare som har garnändar på spindelbanden	1 0
Varje spinnare som kommer fem minuter efter sista ringningen	1 0
Varje spinnare som påträffas på längre utflykt än till förspinnnsalen för att hämta förspinning	1 0
Varje spinnare som blir sjuk och som inte kan skaffa någon annan spinnare som kan godtas, måste per dag betala för ånga	6 0
Varje spinnare som påträffas i någon annans spinnområde	1 0

Källa: J L & B HAMMOND, *The town labourer*, s 19-20. (Övers. efter J CH KARLSSON, *Arbetets frihet och förnedring*, s 97-98.)

sträva efter att upprätta ett samförstånd i produktionen. För att uppnå detta är inte enbart materiella incitament tillräckliga, utan han måste försöka utnyttja även andra former av incitament. Edward P Thompson påpekar särskilt religionens betydelse, vid sidan om det rena tvånget i den tidiga engelska fabriksindustrin. Detta var också ett incitament som redan Andrew Ure rekommenderade.⁸ Det som emellertid är särskilt utmärkande för kapitalismens lönearbete, är att det är ett arbete som utförs för att de arbetande skall uppnå andra syften, t ex ett rikare materiellt liv, än dem som uppnås genom arbetet självt. Nödvändigheten av att uppnå detta samförstånd och dess betydelse har emellertid starkt överdrivits.⁹ Samförståndets karaktär måste stå klart. Det baseras inte på ett jämlikt och förtroendefullt samarbete mellan arbetare och kapitalister, utan på det faktum att makten är samlad hos kapitalet och att arbetaren saknar den. Detta samförstånd har därför jämförts med det samarbete som brottslingar är villiga till sedan de gripits av polisen.¹⁰

För att behålla sitt herravälde över produktionen måste industrikapitalismens företagare använda sig av någon form av social kontroll. Så länge som arbetsstyrkan är liten kan det vara fullt tillräckligt med den egna personliga övervakningen. Han har då fortfarande kvar förmågan att själv utverka ett för hans syften önskvärt arbetsbeteende hos arbetarna. Det hela underlättas kanske ofta av

⁸ E P THOMPSON, *aa*, s 350-374. Jmfr även A URE, *The Philosophy of manufactures*.

⁹ Det har vuxit fram en strukturalistiskt påverkad arbetssociologisk skola som särskilt betonar detta samförstånd och hur det växer fram. Se t ex M BURAWOY, *Manufacturing consent*, och P THOMPSON, *The nature of work*, s 153-179.

¹⁰ D HARVEY, *The limits to capital*, s 118, n 20.

en ideologi om en patriarkalisk vianda. Detta har Richard Edwards kallat för enkel kontroll. Mot slutet av 1800-talet hade dock industrierna på många håll blivit så stora och komplicerade anläggningar att denna form för social kontroll inte längre var tillräcklig. I detta läge var det nödvändigt att utforma nya metoder för ledning och värdering av produktionen, liksom för att upprätthålla olika typer av kontroll. För det första det som han kallar för byråkratisk kontroll, d v s när denna kontroll är inlindad i produktionsprocessens sociala sida. För det andra det som han kallar för teknisk kontroll, d v s när denna kontroll är inlindad i produktionsprocessens tekniska sida.¹¹

Uppkomsten av ett omfattande behov av arbetsledning inom industrin och de ökande kraven på byråkratisk kontroll fick stora konsekvenser för personalens sammansättning. Vid sidan om kapitalisten, och delvis ersättande honom, växte det fram en anställd professionell företagsledning och under denna en hel stab av arbetsledare och tekniker. Dessa skulle både organisera effektivast möjliga utslagning av arbetarna och tekniskt leda produktionen. För att betjäna denna stab, t ex med förbättrad bokföring, underlag för nya lönesystem och tekniska beräkningar, behövdes en allt större kontorspersonal. Även om dessa kom att kallas för tjänstemän, kom de i ökad utsträckning att bestå av relativt okvalificerad arbetskraft.

Genom införandet av skrivmaskiner och räknemaskiner mekaniserades kontorsyrket. Det förvandlades sedan snabbt från ett mansyrke till ett kvinnoyrke. Här gavs en möjlighet för unga kvinnor ur sociala skikt som tidigare inte haft avlönade anställningar att få ett socialt respektabelt förvärvsarbete tills de gifte sig. Även sekreteraryrket förvandlades från ett lärlingsjobb för framtida företagsledare och högre statstjänstemän till ett kvinnoyrke. Genom att massan av kvinnor identifierar sig med sekreterarna snarare än med arbetarna fördröjs utvecklingen av deras klassmedvetande. Det faktum att kontoristyrket blivit ett kvinnoyrke döljer dess proletarisering.¹² Här, på de snabbt växande kontoren, uppstår sedan ett behov av mer komplicerade former av arbetsledning och social kontroll. När industrin blev genommekaniserad och även i allt högre grad automatiserad med avseende på själva produktionen, blev förvaltningspersonalens andel av hela industrins arbetsstyrka allt större. Då växte även på kontoren behovet av teknisk rationalisering. Även om en stor del av kontorens arbete också var produktivt, om än indirekt, så ökade dessutom behovet av improduktiva uppgifter för att vidmakthålla och utvidga produktionen.¹³ Kontorsautomationen blir därför i varje fall på kort sikt minst lika viktig som automationen av själva produktionen. I många fall t o m viktigare. Dessutom medför den snabba tekniska omvandlingen av industrin under 1900-talet att det blir nödvändigt att organisera stora avdelningar för teknisk utveckling och forskningslaboratorier skilda från själva produktionen. Slutligen leder detta till att själva yrkesstrukturen förändras. De traditionella kroppsarbetarnas antal inom industrin minskar, först i relativa tal och sedan även absolut sett, men detta är ett fenomen som hör till de allra senaste decenniernas utveckling. Tyvärr blandas dessa frågor ofta samman med frågan om den tertiära sektorn — sevice-sektorns — tillväxt. De

¹¹ R EDWARDS, *Contested terrain*.

¹² M W DAVIES, *Woman's place is at the typewriter*. Allmänt om arbetsdelningen mellan män och kvinnor under industrialismen se nästa kapitel.

¹³ Jmfr H BRAVERMAN, *a a*, s 255-308.

tas till intäkt för de åtminstone delvis missvisande benämningarna "postindustriellt samhälle", "tjänste-" eller "informationsamhälle".¹⁴

Monopolkapitalismens viktigaste svar på behovet av byråkratisk kontroll är utan tvekan som Harry Braverman så kraftigt framhåller förbunden med Fredrik W Taylors namn och kan därför kallas för *taylorism*. Fröet till de tankar han omsatte i praktiken hade emellertid redan framkastats långt tidigare, t ex av Charles Babbage i början av 1830-talet.¹⁵ Systemet kunde dock endast få ett bestående värde om det kombinerades med avancerad teknik, social kontroll och produktion för masskonsumtion. Denna tanke är nära förbunden med biltillverkaren Henry Fords namn och har därför ofta kallats för *fordism*.¹⁶

Den tidiga industrikapitalismen och arbetets degradering

Det har i denna framställning framhållits att arbetstidens reglering i medeltidens europeiska textilindustri påbörjade den process av arbetets omvandling som under det tjugonde århundradet kulminerar i *taylorism* och *fordism*. Genom arbetets uppdelning i olika delmoment i manufakturen tas för första gången alla de viktiga stegen för att degradera de gamla yrkesarbetarna, som hade allsidiga yrkeskunskaper nog till att var och en framställa en hel produkt, till maskinoperatörer (tempoarbetare), som i motsats till de förra hantverkarna snabbt kunde läras upp och som inte ägde någon monopoliserbar kunskap eller färdighet.

Det avgörande steget i detta sammanhang togs dock först i och med mekaniseringen av de engelska bomullsspinnerierna under 1700-talet. Där framträder då barn och kvinnor som de första maskinoperatörerna. De blir tempoarbetare. Arbetet som dessa nya maskinoperatörer utförde skilde sig på många avgörande punkter från tidigare arbetares. Deras arbetsrytm bestämdes varken av dem själva eller av taktens i deras arbetskamraters arbete utan av en maskin som de skulle passa. Deras arbete var monotont och kontinuerligt den ena långa arbetsdagen efter den andra. Friedrich Engels skrev:¹⁷

Liksom frivilligt, produktivt arbete är det högsta nöje människan känner, är påtvingat slit den grymmaste och mest förnedrande av alla bestraffningar.

Arbetsdagens längd kulminerar, inte om hänsyn tas till enstaka tillfällen eller kortare perioder, men väl genomsnittligt och som ett kontinuerligt fenomen.

¹⁴ Jmfr avsnittet "Industrisamhälle, kroppsarbete och tjänster" i kapitel 10.

¹⁵ J CH KARLSSON, *Om arbete*, s 53. Jmfr C BABBAGE, *On the economy of machinery and manufactures*.

¹⁶ Jmfr C F SABEL, *Work and politics*, s 236-237.

¹⁷ F ENGELS, *Den arbetande klassens läge i England*, s 118.

De framväxande industrikapitalisterna försöker realisera den ideala arbetsdagen, dvs en nettoarbetsdag på 12 timmar:¹⁸

I detta ideala arbetshus skall de fattiga arbeta 14 timmar per dag vilket tillåter tillräcklig tid för måltider, på så vis att det blir 12 timmars nettoarbete.

Ibland ställde kapitalisterna högre krav, men mycket ofta var den tekniskt sett optimala arbetstiden kortare. Den industriella revolutionen skapade ett fruktansvärt socialt elände under den inledande proletariseringsfasen när de omdelbara producenterna berövades sina produktionsmedel och omvandlades till maskinoperatörer. I nästa fas enades och homogeniserades de tidigare arbetande klasserna och en arbetarklass i modern mening växte fram. I England kan denna process anses vara genomförd omkring 1830, även om den engelska arbetarklassen var splittrad på etnisk grund till följd av den omfattande importen av irländsk arbetskraft.¹⁹

De gamla yrkesarbetarna gjordes i många branscher överflödiga genom mekaniseringen. Det skapade en stor social oro när dessa försökte försvara sin tidigare ställning och motsatte sig införandet av maskiner eller förändringar i arbetsorganisationen som dessa maskiner gjorde möjliga. Under industrialismens genombrott i England tog sig motståndet ofta uttryck i maskinkrossande *ludism*. Ett klassiskt exempel är de engelska vävarnas motstånd mot införandet av mekaniska vävstolar, men hit hör också lantarbetarnas motstånd mot mekaniseringen, som också den tog sig liknande uttryck.²⁰ I de fall då denna förändring kom senare tog sig motståndet i allmänhet andra former. De gamla yrkesarbetarna blev då ofta militanta fackföreningsmän och radikala socialister.²¹ I detta sammanhang är det viktigt att inse att de nya maskinoperatörerna i allmänhet inte rekryterades bland de gamla yrkesgrupperna eller deras barn utan från helt andra grupper.

Det var emellertid inte så att mekaniseringen av arbetsprocessen i industrins olika branscher avskaffade behovet av yrkesarbetare. Tvärtom uppstod nu ett behov av nya typer av yrkesarbetare, även om dessa då kom att utgöra en liten eller i alla fall mindre del av hela arbetsstyrkan. Jürgen Kuczynski har försökt att ställa upp ett mönster i tre faser: för det första en allmän dequalificeringsfas, där de gamla yrkesarbetarna ersätts med kvinnor och barn, därefter en delvis requalificeringsfas där det framträder vissa nya grupper av yrkesarbetare, samt slutligen för det tredje en ny dequalificeringsfas under 1900-talets monopolkapitalism. Uppenbart använder Kuczynski utvecklingen i den engelska textilindustrin som utgångspunkt.²² Behovet av dessa nya yrkesarbetare var dock redan från

¹⁸ *An essay on trade and commerce, containing observations on taxation etc.* London 1780, citerad efter K MARX, *Kapitalet*, I, s 238, n 128.

¹⁹ E P THOMPSON, *The making of the English working class*, R GLENN, *Urban workers in the early industrial revolution*, och Engels, *a a*.

²⁰ J L & B HAMMOND, *The village labourer*, s 240-324, E P THOMPSON, *a a*, och E J HOBBSBAWM & G RUDÉ, *Captain Swing*.

²¹ För ett utmärkt exempel se t ex J W SCOTT, *The glassworkers of Carmaux*.

²² J KUCZYNSKI, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, XXXVI, s 52.

början framträdande inom vissa branscher, inte minst i stålindustrin.²³ Dessa nya grupper av yrkesarbetare bör emellertid skiljas från den äldre typen. De yrkeskunskaper som nu krävs är mycket mer specialiserade och de avser väl avgränsade insatser i den mekaniserade arbetsprocessen, inte den allsidighet som krävs för framställningen av en hel produkt. Även yrkesarbetarnas arbete får därmed en tendens att bli mekaniskt och monotont. Utbildningstiden är ofta kortare än för den äldre typen och i många fall dessutom mera teoretiskt inriktad. Varje ny teknik skapar så ett behov av nya typer av yrkesarbetare, om inte annat för reparation och underhåll.²⁴ Det gamla systemet med lärlingar hämtat från hantverket försvinner. Ansvaret för utbildningen faller nu istället på företagaren eller dennes representanter. Så småningom växer det fram särskilda yrkeskolor både i företagsregi och i offentlig regi.²⁵ Brist på yrkesarbetare blir sedan under 1900-talet ofta ett svårlost problem för kapitalisterna. I automationens tidevarv långt senare sker så en konvergens mellan dessa nya yrkesarbetare och teknikerna. Det uppstår så en spänning mellan ett allt större krav på teoretiska grundkunskaper och allt mer företagsspeciella yrkeskunskaper.²⁶

Det är detta nya skikt av yrkesarbetare som utgjorde den sociala basen för uppkomsten av en arbetararistokrati.²⁷ För V I Lenin utgör så uppkomsten av detta övre skikt inom arbetarklassen den sociala basen för reformismen och de stora vinster som imperialismen skapar möjliggör dess fortsatta existens.²⁸

Monopolkapitalismen och arbetets degradering

För yrkesarbetarna innebar självfallet övergången till ett tempoarbete en stor degradering, men ofta var det som framhållits de gamla yrkesarbetarnas barn som blev de nya yrkesarbetarna. Maskinoperatörerna däremot rekryterades huvudsakligen bland grovarbetarna och deras barn, samt från nytilkommande proletariserade grupper. I de fall där grovarbetet överhuvudtaget inte krävde några yrkeskunskaper alls kan den korta upplärningen i skötseln av en maskin självfallet ses som en uppvärdering av arbetet. Detta kan belysas med ett exempel långt från fabriksindustrins värld. Skördandet av sockerrör för hand kräver ingen utbildning, men väl en utomordentlig fysisk styrka. Sockerrörsplantagen blev också en symbol för masslaveriet i kapitalismens periferi under merkantilismens epok. Mekanisering av detta arbete gör då dels att behovet av fysisk styr-

²³ K STONE, *Klassmakt och arbetsdelning*, s 31-33.

²⁴ Ofta behövs dock samtidigt ett litet antal mycket hantverkskunniga arbetare för arbete med förberedelser för den egentliga produktionen, t ex modellgjutning och snickeri.

²⁵ C A BENNET, *History of manual and industrial education up to 1870*.

²⁶ C F SABEL, *Work and politics*, s 78-126.

²⁷ Jmfr J FOSTER, *Class struggle and the industrial revolution*, och E J HOBSBAWM, "The labour aristocracy in the nineteenth century Britain". För en kortfattad översikt av litteraturen i denna fråga se även B BERGLUND, *Industriarbetarklassens formering*, s 207-210.

²⁸ V I LENIN, "Imperialismen och splittringen inom socialismen".

ka försvinner och dels att de små nya yrkeskunskaper som krävs självfallet blir större än de som tidigare behövdes, eftersom det tidigare knappast behövdes några alls.²⁹

I de flesta fall har det dock behövts någon form av kort instruktion eller upplärning såväl för grovarbete som för tempoarbete. Skillnaden för grovarbetarna har därför i detta avseende varit liten när de blivit maskinoperatörer. Möjligen krävdes det under mekaniseringens inledningsskede något större yrkeskunskaper än vad som tidigare krävts. Så småningom krävdes det med ett allt större inslag av automation dock allt mindre av detta för varje teknisk förändring. Ett vanligt förlopp när det gäller införande av nya tekniker med allt mer automation i framställningen av en viss produkt kan illustreras med hjälp av James R Brights kurva.³⁰ Precis som varje grovt mått har hans mekaniseringsnivåer en del brister, men den illustrerar ändå ett principiellt mycket viktigt förlopp. Detta visas i figur 7. Utgångspunkten är ett läge A som kräver något mer färdighet än ingen mekanisering alls. På grund av maskineriets tilltagande komplexitet krävs så i ett läge B ytterligare kunskaper. Ett antal mekaniseringsnivåer senare krävs dock i ett läge C enbart lika stor färdighet som i läge A. Vid en avancerad automatisering många mekaniseringsnivåer senare krävs så i ett läge D kanske avsevärt mindre kunskaper än i läge A. Två invändningar mot denna kurva är vanliga. För det första beskriver den framställningen av en produkt eller ett kluster av produkter. Den beskriver inte vad som händer vid introduktion av nya produkter. För det andra kan yrkesskickligheten vid läge A och D vara svårjämförbara eftersom de är så olika till sitt innehåll.

Det är just denna successiva minskning av kraven på maskinoperatörernas yrkesskicklighet, som utan tvekan varit huvudtendensen under 1900-talet,³¹ som utgör grundvalen och styrkan i Harry Bravermans tes om arbetets ständiga degradering under detta sekel. Hans teorier gjorde på ett välgörande sätt rent hus med de något apologetiska teorierna inom sociologin under 1960-talet om en successiv uppvärdering av arbetet till följd av den begynnande automationen.³²

Eftersom minskningen av kraven på yrkesskicklighet hos maskinoperatörerna följdes av uppkomsten av nya grupper av högt kvalificerade yrkesarbetare, nära i nivå med tidigare tekniker, har främst västtyska forskare istället för degrade-

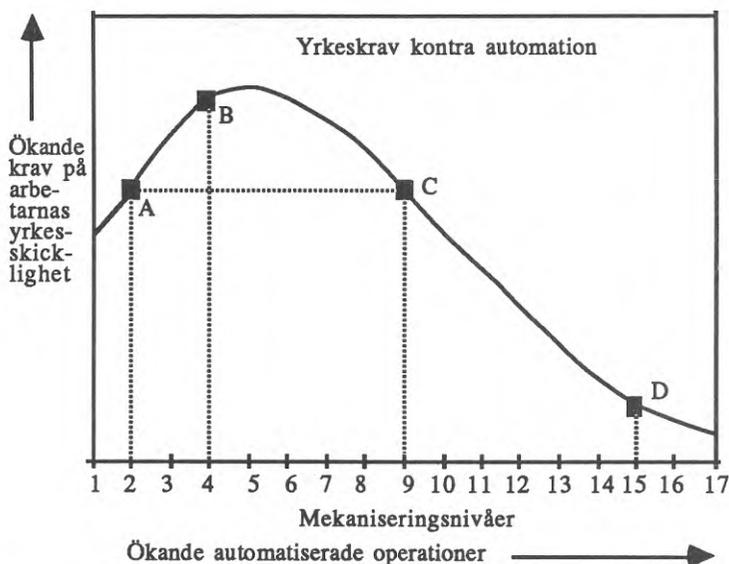
²⁹ C EDQVIST, "Technology and work in sugar cane harvesting in capitalist Jamaica and socialist Cuba 1959-1983".

³⁰ H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 184-235. Jmfr även J R BRIGHT, *Automation and management*, särskilt s 161-203.

³¹ Här avses *arbetskvalifikationer* och inte *arbetsmarknadskvalifikationer*. De krav som ställs på arbetsmarknaden på en arbetare för att denne skall få anställning behöver inte alls vara de samma som krävs för att denne skall kunna utföra arbetet. Samtidigt som det fordras minskade yrkeskunskaper för att utföra en arbetsuppgift krävs ofta mer formell utbildning för att få anställning.

³² Jmfr R BLAUNER, *Alienation and freedom*. Intressant är att notera att denna ståndpunkt också var huvudtendensen i Östeuropa. Detta framgår t ex av R RICHTA, "Civilisation vid vägskäl". Både R Blauner och R Richta menar att den inledande mekaniseringen medförde en degradering av arbetet men med alltmer automation uppraderades arbetet åter.

Figur 7. Varför tekniska innovationer kan ha motstridiga effekter på färdighetskurvan

Källa: L INGELSTAM, *Arbets värde och tidens bruk*, s 159.

ring velat tala om polarisering.³³ Det är alltså möjligt att utifrån själva arbetets organisering påvisa faktorer som verkat differentierande på arbetarklassen och som förhindrat den allmänna och ständiga homogenisering som Braverman antog. Faktorer i samhället utanför själva arbetet, som t ex könssegregationen och framför allt i Förenta Staterna den etniska uppsplittringen, har förstärkt detta. Framförallt i det landet har därför arbetarklassen segmenterats.³⁴ Den framtida utvecklingen är oviss. Det finns i många industribranscher mycket som talar för en ökad polarisering. Inom t ex processindustrin pekar utvecklingen åt-

³³ H KERN & M SCHUMANN, *Industriearbeit und Arbeiterbewußtsein*, s 152. Dessa bägge forskare har emellertid senare frångått denna ståndpunkt och anslutit sig till teorin om arbetets ständiga uppgradering. Se H KERN & M SCHUMANN, "Work and social character". Andra västtyska forskare har anslutit sig till uppgraderingsteorin med den underliga motiveringen att eftersom automationen ersätter mekaniskt arbete med intellektuellt, operativt med övervakning, är detta per definition en uppgradering. Jmfr F HAUG, "Automatization as a field of contradictions". Automationen ersätter emellertid också intellektuellt krävande arbete som framhållits i avsnittet "automation" i kapitel 6.

³⁴ För olika försök att sammanfatta den omfattande diskussionen av Bravermans teser, dock utan hänsyn tagen till den västtyska diskussionen, se P THOMPSON, *The nature of work*, och D HARVEY, *The limits of capital*, s 106-118.

minstone på kort sikt t o m mot en viss uppgradering av arbetet.³⁵ Den snabba automatiseringen av stora delar av det intellektuellt krävande arbetet, inom t ex konstruktionsarbete, pekar emellertid i motsatt riktning, men i en framtida genomautomatiserad industri försvinner självfallet operatörerna.

Vad som här har tagits upp är endast utvecklingens huvudlinje. Resultatet av mekaniseringen och automationen är att arbetarna blivit ett bihang till maskinerna. Detta har inte skett utan motstånd. Inom vissa branscher har arbetarnas motstånd medfört inte bara att utvecklingen modifierats något utan att den åtminstone temporärt delvis har tagit en annan väg.³⁶

Det centrala i tesen om arbetets degradering och även i polariseringsteorin är inte att *all* yrkeskicklighet hos maskinoperatörerna skulle försvinna, bara att den kraftigt minskas. Även inom ramen för en allmän tendens till degradering kommer även vissa krav på ny yrkeskunskap alltid att tillkomma.³⁷ Det avgörande är att denna nya yrkeskicklighet inte är monopoliserbar i arbetarnas händer.

Taylorism

Den grundtanke som den av Fredrick W Taylor lanserade s k vetenskapliga företagsledningen eller driftsföringen vilar på är att på olika sätt öka produktionen genom att öka arbetets intensitet, d v s att öka antalet produktiva handgrepp per tidsenhet och ta bort de överflödiga. I sin strävan att åstadkomma detta anvisar enligt Harry Braverman taylorismen i huvudsak tre principer. Den första av dessa är att skilja arbetsprocessen från arbetarnas yrkeskicklighet. Den andra är att skilja begrepp från utförande, eller annorlunda uttryckt att skilja hjärnans arbete från handens. Om nu kunskapen om produktionsprocessen genom den första principen har samlats i företagsledningens händer, blir den tredje principen att använda det nya kunskapsmonopolet som uppstår till att kontrollera varje steg i arbetsprocessen och bestämma det sätt som det skall utföras på.³⁸

Genom noggranna tidsstudier, där varje handgrepp och så småningom även varje ögonrörelse analyseras, kan det optimala sättet att utföra varje arbetsmoment på fastställas. Detta gör det möjligt att utan att tillfråga arbetarna fastställa en normtid för ett visst arbetsmoment och sedan genom att förändra arbetsmetoderna reducera tidsanvändningen för varje arbetsmoment. Genom att ackordslönesystemet knyts till tidsstudierna tvingas arbetarna följa det nya sättet

³⁵ Jmfr E LØVDAL, "Datateknologien og klasseutviklingen i processindustri". Även om det kortsiktigt sker en uppgradering av arbetet inom processindustrin menar E Løvdal att den långsiktiga effekten är en polarisering.

³⁶ För exempel se L EKDAHL, *Arbete mot kapital*.

³⁷ Jmfr A BJÖRKLUND, *Hammens arbetare* och E FÅGERBORG, "Här var di ingenjörer själve".

³⁸ H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 103-111.

tet att utföra arbetet. På så vis kunde arbetsproduktiviteten höjas avsevärt även med en oförändrad teknik. I detta sammanhang är Taylors egen berättelse klassisk om hur han fick arbetaren Schmidt att lasta 47,5 ton stångjärn per dag på en järnvägsvagn vid Bethlehem Steel istället för det dittills normala 12,5 ton.³⁹ Taylorismen får till följd att produktionen och arbetsprocessen fragmenteras. Arbetsdelningen drivs till det yttersta. De gamla yrkena upplöses i olika fragment som var för sig kan utföras av oskolad arbetskraft. Det är viktigt att inse, som redan Charles Babbage visade, att arbetsdelning kan bli lönsam för en kapitalist redan när de nya tempoarbetarna producerar i samma takt som yrkesarbetarna tidigare gjorde eftersom de förra får lägre löner än de senare.⁴⁰

Taylorismen har emellertid sina begränsningar. Utan tekniska förändringar är det svårt att få arbetarna att acceptera att arbetsdelningen drivs hur långt som helst. Taylors människoupfattning var minst sagt ensidig. Han ansåg att arbetsprestationen direkt måste följas av en ekonomisk gottgörelse eftersom varje individ bara var upptagen av sina egna intressen.⁴¹ Det finns vidare också fysiska gränser för arbetsintensiteten. I viss utsträckning kan dessa problem kringgå. Framsynta företagsledare hade långt före taylorismen slog igenom insett att det kunde vara optimalt ur arbetsproduktivitets synvinkel att gå arbetarkraven på kortare arbetstid till mötes, men samtidigt höja arbetsintensiteten. Arbetstiden kunde då också göras mindre porös.⁴²

Införandet av taylorismen fick en del för kapitalisterna oönskade konsekvenser. Såsom Eric J Hobsbawm har framhållit ledde det till en radikalisering, särskilt av metallarbetarnas fackföreningar i England.⁴³ För att lyckas måste taylorismen eller den vetenskapliga företagsledningen förenas med omfattande tekniska förändringar. Detta var även Taylor själv medveten om, men dessutom måste den bli en del av ett mer omfattande program. Detta program fann monopolkapitalismen i fordismen. Den s k vetenskapliga företagsledningen blev industri-sociologi.

Fordism

Fordismen kan ses som produktion för masskonsumtion i kombination med taylorism baserad på ny teknik i form av löpande band. När Henry Ford grundade sin fabrik var monteringsarbetet ett kvalificerat yrkesarbete. Varje bil monterades för sig av allsidigt utbildade mekaniker. När Ford fem år senare 1908 för första gången lanserade sin berömda modell T hade arbetsprocessen förändrats

³⁹ F W TAYLOR, *The principles of scientific management*, s 40-47.

⁴⁰ C BABBAGE, *On the economy of machinery and manufactures*. Jmför även A MARSHALL, *Industry and trade*, s 149.

⁴¹ J CH KARLSSON, *Om arbete*, s 53.

⁴² För svenska exempel på detta se T GÄRDLUND, *Industrialismens samhälle*, s 310-311, och A JOHANSSON, *Den effektiva arbetstiden*.

⁴³ E J HOBSBAWM, "Custom, wages and workload in the nineteenth century industry".

något men endast marginellt i förhållande till vad som komma skulle. Den stora efterfrågan på denna modell tvang emellertid fram mer radikala förändringar. Lösningen låg i ett stationssystem med löpande band. Under de följande åren experimenterades det med detta vid olika sidolinjer i produktionen och i januari 1914 infördes det löpande bandet i slutmonteringen. Inom ett par månader hade tidsåtgången för tillverkning av en bil av modell T reducerats till en tiondel av vad som tidigare hade behövts. Rationaliseringen av produktionen fortsatte och 1925 kunde det på en enda dag tillverkas lika många bilar av denna modell som det hade tagit ett helt år att tillverka under modellens tidiga år. De snabba framstegen i produktiviteten berodde i detta fall inte så mycket på att arbetsorganisationen hade förändrats som att företagsledningen genom införandet av det löpande bandet i ett steg fullständigt tog kontroll över arbetstakten. Därefter kunde ackordlönesättningen och diverse lönetillägg till flitiga arbetare avskaffas och lönen vid bilfabriken i Detroit fixerades till \$ 2,34 per dag som var standard i trakten.

Det löpande bandet innebar emellertid en våldsamt ökning av arbetsintensiteten och Fordfabriken kom i vanrykte bland arbetarna, som började fly densamma. Dessutom ledde Fords politik till att radikala fackföreningar, som IWW, började få fotfäste på fabriken. Då genomförde Ford det som han senare i sina memoarer betecknade som den "bästa kostnadsbesparande åtgärden som någonsin genomförts", nämligen införandet 1914 av åtta timmars arbetsdag och en dagslön på \$ 5. I ett slag fördubblades arbetarnas löner. Dessa åtgärder var bara en del av en mer omfattande ny politik med en sociologisk avdelning och andra liknande åtgärder. Politiken lyckades och Ford fick inte bara arbetarna till att strömma tillbaka till hans fabrik och överge IWW, utan också att acceptera den nya arbetsorganisationen, den uppdrivna arbetstakten och det löpande bandet.⁴⁴

Det som här har tagits upp är bara en sida av fordismen. Mer betydelsefull är kanske tanken på produktionen för masskonsumtion. I förlängningen ligger en politik för relativ snarare än absolut utarmning. Arbetarna måste för att kunna förvandlas till *homo consumens* åtminstone få en mindre del av det ökande produktionsresultatet som den nya tekniken möjliggör. De måste också få ett visst mått av fritid då de kan konsumera masskonsumtionsindustrins produkter. Det finns ett klart samband mellan fordismen i sin förlängning och sådana faktorer som keynsianismens ekonomiska politik, välfärdspolitiken och fackföreningarnas förändrade roll.

Taylorismen och fordismen spreds snabbt över Nordamerika och Europa, särskilt med bilindustrins expansion. Det är signifikativt att den första bilfabriken i Tjeckoslovakien fick namnet Amerika. Sedan spreds idéerna också till andra branscher, men även detta system för industrikapitalistiskt lönearbete hade sina begränsningar.⁴⁵

⁴⁴ H FORD, *Mitt liv och mitt arbete*, och K SWARD, *The legend of Henry Ford*. Om H Ford och fordismen jmfir även H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 124-134, C F SABEL, *Work and politics*, s 33 och B CORIAT, *L'atelier et le cronometre*.

⁴⁵ C F SABEL, *a a*, s 33.

Masskonsumtionsindustri och annan

Masskonsumtionsindustrins triumf var ofullständig. Även om monteringsfabrikerna inom bilindustrin och andra liknande verkstadsindustrier genommekaniseras med löpande band och en konsekvent tillämpning av fordism och taylorism, uppstod samtidigt ett omfattande nät av underleverantörer som tillverkade komponenter och där dessa principer inte alls eller bara delvis genomfördes och där förhållandena kunde vara mycket annorlunda mot i storindustrin. Trots den omfattande centraliseringen av produktionen inom den moderna storindustrin är mönstret i mångt och mycket likartat fortfarande. Kablar till General Motors framställs på en fabrik i närheten av Detroit med högst några få hundratal arbetare eller på än mycket mindre fabriker i Mississippi. Vissa delar till IBMs datorer monteras samman på bakgårdsfabriker i Mexico. Några delar till FIATs bilmodeller framställs i verkstäder som inte är större än kojor. Exempelen är många. Det är därför möjligt att säga att den moderna storindustrin har en kärna och en periferi. Även om mycket av taylorismens och fordismens allmänna idéer och tankar trängt igenom också hos de flesta av dessa underleverantörer har samtidigt många av dess principer inte varit tillämpliga där i praktiken.⁴⁶

Fordismens arbetsorganisation bygger på framställning av varaktiga konsumtionsvaror för masskonsumtion. Det finns därför ett nära samband mellan dessa olika varors produktcykler och marknaden. Skapandet av en efterfrågan och dens expansion har följts av en mättnad efter en logistisk kurva. Eftersom, med Adam Smith, arbetsdelningen är beroende av marknaden omfattning, följer härav arbetsorganisationens utveckling inom storindustrin, eller åtminstone dess kärna. I förlängningen finns här en koppling till diskussionen om de långa vågorna i den kapitalistiska ekonomin.⁴⁷

Hela konsumtionsvaruindustrin har inte kunnat bli en masskonsumtionsindustri eller i vissa fall har masskonsumtionsindustrins produkter enbart delvis kunnat ersätta de hantverksmässigt framställda. Det är inte bara så att marknaden har varit för begränsad, som t ex för stora delar av det som kan kallas för lyxvarukonsumtionsindustrin, utan det är också så att vissa produkter lämpat sig dåligt eller mindre bra för massframställning. Ofta har då uppstått parallell produktion. Ett exempel är olika livsmedel, t ex matbröd. På detta vis har t o m en viss renässans för hantverksskunnande åstadkommit i de mest utvecklade industriländerna.⁴⁸ Den högteknologiska utvecklingen har inte bara påskyndat produktionens centralisering, inom vissa speciella nischer har den även givit upphov till nya branscher av hantverksmässig industri. Ett mycket omdiskuterat exempel är den nya italienska småindustrin främst i Emilia där högteknologiska och traditionella hantverksföretag förekommer sida vid sida.⁴⁹

⁴⁶ C F SABEL, *Work and politics*, s 34.

⁴⁷ *A a*, s 34. C F Sabel, liksom många andra författare, diskuterar dessa frågor i termer av en dualistisk ekonomisk teori. Jmfr M J PIORE, "Notes for a theory of labor market stratification".

⁴⁸ C F SABEL, *A a*, s 31-77.

⁴⁹ *A a*, s 220-227.

Neofordism?

Den moderna genommekaniserade och till stor del halvautomatiserade storindustrins kärna med en välutvecklad arbetsorganisation i tayloristisk och fordristisk anda har stött på tre olika slag av svårigheter. För det första har den uppdrivna arbetstakten och andra faktorer i arbetsmiljön lett till hög förslitning av arbetskraften, hög sjukfrånvaro, stor omsättning av arbetskraften och ett utbrett missnöje bland arbetarna. För det andra har taylorismen lett till en våldsamt ansvällning av företagens byråkrati. Inte minst har kostnaderna för arbetsledningen ökat i en ofta oproportionerligt hög takt. För det tredje är fordismen ett system för produktion av varor i mycket stora serier. Ökande krav på flexibilitet har varit svåra att tillmötesgå.

Egentligen passar taylorismen med sin extremt ensidiga människosyn även dåligt samman med fordismen. Såsom en reaktion på detta har andra skolor i företagsledning och personalpolitik uppstått. Den viktigaste av dessa går under beteckningen "Human relations". Medan taylorismen ensidigt betonar att varje människa handlar rationellt efter sitt eget intresse betonar denna skola individen som en social varelse: var och en agerar som medlem av olika grupper och kan därför inte ses som en isolerad individ. Tankegången växte fram i samband med de sociologiska undersökningar som ledningen för telefonbolaget Western Electric gjorde när de ville försöka höja produktionen vid sina Hawthornefabriker i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet. De ville både höja produktionen och undvika stejker och konflikter, som var vanliga på företaget. Olika försök till förändringar i tayloristisk anda, som experiment med arbetstimmar, vilopausar och ljusförhållanden, visade sig ge besynnerliga resultat. När ljusstyrkan ökades ökade också produktionen, vilket var väntat, men till forskarnas förvåning fortsatte produktionen att öka även när ljusstyrkan sänktes ända ner till den gräns där arbetarna inte längre kunde se vad de gjorde. Istället visade det sig vara den extra uppmärksamhet som visades arbetarna som motiverade dem att arbeta hårdare. Sociologerna gav akt på att det fanns informella gruppbildningar bland arbetarna och att dessa grupper avgjorde hur mycket som skulle produceras. Varje grupp hade normer för vad som var den lämpliga arbetstakten och normerna upprätthölls genom olika sanktioner mot de arbetare som försökte avvika från dem. Denna "mänskliga relationsskolas" svar blev då att anställa ett antal industripsykologer och terapeuter, vilkas uppgift bestod i att få arbetarna att tala ut om sina problem. De skulle inrikta sig på "oroliga" arbetare och genom samtalen få dem att "lätta på trycket". Härigenom skulle konflikterna minska och produktionen öka. Bakgrundstanken är att "en nöjd arbetsstyrka är en produktiv arbetsstyrka". Det är därför viktigt att "skapa trivsel" och "ett gott klimat". Så enkelt är det nu inte. De grundläggande motsättningarna mellan arbete och kapital kvarstår även om de har sopats under mattan.⁵⁰ Trots de här refererade motsättningarna mellan denna mänskliga relationsskola och taylorismen har de båda en gemensam, grundläggande utgångspunkt: den

⁵⁰ J CH KARLSSON, *Om arbete*, s 66-69. Till denna "Human relations"skolas försvar bör dock påpekas att resultatet av deras arbete inte bara blev manipulation av arbetare, utan också den riktning inom den sociologiska vetenskapen som brukar krediteras med att ha återupptäckt gruppen och de informella relationernas betydelse i arbetslivet.

starka anknytningen till företagsledningens intressen. Genom denna principiella enhet kan de kombineras när det gäller den praktiska tillämpningen. Harry Braverman skriver träffande:⁵¹

Arbetet i sig är organiserat enligt tayloriska principer, medan personalavdelningar och akademiker har sysselsatt sig med att välja ut, träna, manipulera, pacificera och lämpa "arbetskraften" till att passa den på detta sätt organiserade arbetsprocessen. Taylorismen dominerar produktionens värld; utövare av "männsliga relationer" och "industripsykologi" utgör det männsliga maskineriets underhållsstyrka.

Genom systematiseringen av enheten mellan dessa två arbetsvetenskapliga skolor har en tredje skola vuxit fram: sociotekniken. Den betonar då att det är nödvändigt att nå en gemensam optimering av både det teknologiska och sociala systemet för att uppnå ett maximalt produktionsresultat för att undvika vad de kallar på sitt mycket tekniskt abstrakta språk för ett "suboptimalt läge". Ett sådant uppstår lätt om hänsyn endast tas till teknikens krav. Det praktiska resultatet av sociotekniken har främst varit att det löpande bandet ersatts eller kompletterats med självstyrande grupper i produktionen, som i varje fall i viss utsträckning inom sig fördelar arbetet, tillämpar arbetsrotation och övertar en del av förmansfunktionen. Dessa förändringar har i många fall setts som företagsdemokratiska reformer. Viktigt är emellertid att sociotekniken begränsar sig till att ge de anställda en något utvidgad roll "på golvet", samtidigt som de har klara ramar, som ställts upp av företagsledningen att hålla sig inom. Makten över de övergripande besluten ligger fast på en högre nivå. Volvos Karmarfabrik är det mest omtalade svenska exemplet på den sociotekniska skolan i praktiken. I realiteten har det mest blivit frågan om att skapa en mer flexibel arbetsorganisation inom lineproduktionens ram och en viss rationalisering genom minskat behov av förmän. Typiskt är att endast vid en av alla anläggningarna inom den svenska bilindustrin har lineproduktionen frångåtts.⁵²

Framtiden får utvisa om den här skisserade utvecklingen leder fram till någon form av neofordism⁵³ som en lösning på den kapitalistiska företagsledningens problem. Frågetecknen är emellertid många. I socioteknikens anda har de ideologiska frågorna blivit minst lika viktiga som de reella förändringarna. Centralt står fortfarande att med olika psykologiska metoder få arbetarna intresserade av produktionen och därmed höja kvaliteten i densamma, eftersom just produktionens kvalitet numera har blivit ett centralt problem. Med hjälp av propaganda, produktionsmöten och kvalitetscirkelns görs stora ansträngningar att skapa en ny vianda. Psykologisk manipulation har dock sin begränsning och mobiliseringen av normativa och religiösa drivkrafter är mycket svår i Europa och Förenta Staterna, som saknar den konfucianism och shintoistiska nationalism som Japan har. Resultatet har därför i olika länder i mångt och mycket varit be-

⁵¹ H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 83. (Citatet dock enl J Ch Karlssons övers.)

⁵² J CH KARLSSON, *a a*, s 70-73, och C BERGGREN, "Industrial work, technological development and new rationalisation strategies — the case of the Swedish automotive industry". Jmfr även C F SABEL, *Work and politics*.

⁵³ Detta begrepp har lanserats i C PALLOIX, "Le process de travail".

roende av kulturella faktorer och ingenstans — inte ens i Japan — har de grundläggande problemen lösts. Till detta bör läggas de frågor som allt oftare ställs om möjligheterna att lösa de statsfinansiella problemen och upprätthålla välfärdssystemet som självfallet utgör en förutsättning för varje fordristiskt eller neofordistiskt arbetssystem.

Frågan om automation, och då främst av monteringsarbetet, står till en viss del i konflikt med idéerna om ökat arbete i grupper istället för individuellt arbete efter en line. Frågan om vilken riktning arbetsorganisationens utveckling skall ta i storindustrin är därför mycket oviss. Utvecklingen kan mycket väl bli ganska olikartad inom produktionen för långa serier, som t ex små personbilar, och produktionen för korta serier, som t ex tunga lastbilar. Sådana rent tekniska faktorer som arbetsstyckets storlek kan också bli mycket viktiga.

Sammanfattning om arbetets omvandling i 1900-talets storindustri

Med arbetsprocessens mekanisering förändras arbetarens ställning i förhållande till arbetsmedlen. Tidigare hade de senare kunnat ses som tillbehör till arbetaren. Med mekaniseringen förändras detta. Nu kan arbetaren i huvudsak, men självfallet inte uteslutande, ses som ett tillbehör till maskinerna. Arbetet kan reduceras till repetitiva rörelser som karakteriseras enbart genom sin varaktighet, sin "output norm". Detta är grunden för arbetets homogenisering.⁵⁴

Produktionsprocessen är enheten mellan arbetsprocessen och de sociala relationer som skapas i och till följd av denna. Under kapitalismen kan därför produktionen ses som enheten mellan arbetsprocessen och valoriseringsprocessen eller mervärdesskapandet, varvid den senare är motsättningens huvudsida. Under 1900-talets monopolkapitalism kan tre olika strategier spåras: taylorism, fordism och neofordism. Taylorismen karakteriseras av olika metoder att minska arbetets porösitet och öka dess intensitet. Detta kan ske på tre sätt. För det första minskas den tid som binds upp p g a av svårigheter att koordinera olika delar av arbetsprocessen. För det andra minskades den tid som gick åt till pauser och avbrott, t ex till följd av arbetarnas trötthet. För det tredje ökades arbetets intensitet, med hjälp av noggranna tidsstudier av arbetsprocessen. Arbetarna gjorde emellertid kraftigt motstånd mot taylorismen i dess råa form. Det var nödvändigt att ge den en social förpackning och kombinera den med tekniska innovationer. Fordismen blev svaret. Denna kännetecknades av det halvautomatiska löpande bandet, men också av en social konsumtionsnorm för arbetarklassen som innefattade varaktiga konsumtionsvaror, t ex bilar och standardiserat byggande (möjliggjort genom funktionalismen), och kollektiva löneförhandlingar. På arbetsprocessens område skärpte fordismen taylorismen, men skapade

⁵⁴ Förutom tidigare anförd litteratur bygger detta avsnitt på M AGLIETTA, *Régulation et crises du capitalisme*, särskilt s 91-128.

också nya problem: slösad tid vid balanserna eftersom alla arbetsuppgifter inte kan utföras lika snabbt, arbetarnas fysiska och psykiska jämvikt störs, samt att arbetet vid det löpande bandet på sikt förhindrar en uppsplittring av arbetarna. För att motverka detta införs arbetsbyte, självstyrande grupper och andra liknande åtgärder. Dessa propageras som befriande åtgärder, men är i själva verket endast en konsekvens av taylorismen och fordismen möjliggjord genom mikrodatorteknik och arbetets långtgående homogenisering. Även om nya krav på färdigheter ställs på arbetarna är dessa inte speciella utan generella.

Fordismens kris leder till uppkomsten av neofordism. Här är automationen central. Denna var extremt kapitalkrävande före mikrodatorrevolutionen. På mycket lång sikt leder denna till att arbetarens roll förändras. Denne blir *prime mover*, övervakare och reparatör. På mycket lång sikt hägrar och hotar den genomautomatiserade industrin där operatören har blivit överflödig. Därmed ses nya möjligheter till en befrielse av arbetet. På kort sikt är detta emellertid enbart ideologi. I vissa speciella branscher som processindustrin sker en ökning av kraven på en del yrkesarbetare och utvecklingen där kan troligen bäst karaktäriseras som en polarisering. Inom verkstadsindustrin däremot är det mellanledet, dvs främst förmännen och liknande grupper som försvinner först. Operatörerna blir kvar, även om de blir färre, och utför själva arbetet mer decentraliserat än förr, men denna decentralisering följs inte av någon större frihet. Arbetet i den mer och mer automatiserade industrin styrs mer än någonsin av maskinerna och ledningen blir extremt centraliserad.

Arbetets homogenisering behöver nödvändigtvis inte följas av en motsvarande homogenisering av arbetarklassen. Förutom de polariserande faktorerna inom arbetet i en del branscher verkar två viktiga faktorer utanför arbetet segmenterande. För det första hushållsarbetets organisering och könsarbetsdelningen. För det andra systematiskt etniskt förtryck, etnisk uppsplittring och rasism, understödd av den nya rotlösheten skapad genom 1940-, 1950-, 1960, och 1970-talets stora folkomflyttningar. I Förenta Staterna flyttade först afroamerikanerna norrut, sedan blandade grupper västerut och chicanos norrut från Mexico. Till Västeuropa flyttade arbetare från öst och syd samt sedan från medelhavsområdet, Afrika och Asien.

De tre olika strategierna för monopolkapitalistisk arbetsorganisation — taylorism, fordism och neofordism — har också tre olika typiska löneformer. Taylorismens system är ackord, där ackordlönesatsen är lika med timlönesatsen multiplicerad med "output normen". Enligt neoklassiskt synsätt bör då lönen vara normalt fördelad kring denna "output norm". I verkligheten har det inte varit så. Arbetarna har inte följt ett individualistiskt beteendemönster utan har mer eller mindre solidariskt försökt tillämpa ett beteende som gynnar dem som grupp. Lönen har då fått en fördelning med två toppar. En på varje sida om "output normen".⁵⁵ Med fordismen finns det inte längre något direkt samband mellan arbetarnas individuella prestationer och output. Det viktiga blir istället arbetarnas kollektiva prestation. Den logiska följderna blir kollektiva bonus baserade på output, avsättningen på marknaden eller rentav företagets ekonomiska resultat. Det sistnämnda har då varit det fördelaktigaste ur kapitalägarnas syn-

⁵⁵ Välgrundad kritik av ackordlönesystemets bakomliggande antaganden om mänskligt beteende ges i W F WHYTE, *Money and motivation*.

vinkel. Neofordismen kan komma att tvinga fram ett än längre steg. I en genomautomatiserad industri finns det knappast något alternativ till tidlönen.

Med fordismen kommer för första gången i historien en social konsumtionsnorm för arbetarna som innefattar ägande av varaktiga konsumtionsvaror. Normen innebär att konsumtionssättet blir integrerat med villkoren för produktionen. Två varor kom att ställas i centrum: bilar och standardiserat byggande. De varor som spreds var sådana som passade fordismens produktionssystem. Med denna hjälp åstadkoms den nödvändiga harmoniseringen mellan produktionsmedelsindustrin och konsumtionsvaruindustrin. Den vidare utvecklingen ledde dock till sist till obalans genom för stora investeringar i produktionsmedelsindustrin. Behovet av att öka mervärdeproduktionen leder till en attack mot arbetarklassens realinkomster, stagnerat husbygge och minskad bilkonsumtion. Dessutom växer den kollektiva konsumtionen snabbt till följd av den vidgade sociala konsumtionsnormen. Fordismen är emellertid enbart anpassad till produktion av privata konsumtionsvaror i masskala, t ex bilar, kylskåp och tvättmaskiner, inte till sjukvård och annan offentlig service.

8 Kvinnoarbete och kapitalism

Könsarbetsdelningens omvandling

Alla förkapitalistiska klassamhällen baserade sin existens på patriarkala familjer. Inom dessas ram fanns en väl etablerad arbetsdelning mellan könen. Ofta var denna uppdelning mycket strikt. Vissa sysslor utfördes av män och andra av kvinnor även om denna sociala fördelning mellan könen av sysslor varierade mellan olika platser i tid och rum. Det fanns dock vissa generella drag. Arbetsuppgifter som hade en anknytning eller som kunde ses som en förlängning av arbetet med arbetskraftens rekonstitution var ofta kvinnliga sysslor. Ofta arbetade män och kvinnor tillsammans inom jordbruket, män även då utförde de i allmänhet olika sysslor. Det fanns ett klart samband mellan kvinnans ställning och i vilken grad hon utförde produktiva arbeten, hur betydelsefulla dessa var för bondehushållets ekonomi samt i vilken utsträckning hon utförde dessa självständigt. Det är i ljuset av detta som kvinnans friare ställning bland bönderna i norra Sverige i motsats till södra Sverige bör ses.¹ Precis som de olika sysslorna inom jordbruket var de olika hantverksyrkena uppdelade efter kön. Antalet kvinnliga hantverkare och antalet hantverksyrken där kvinnoarbete förekom var dock betydligt större än vad som brukar antas, även om kvinnor i växande utsträckning har hänvisats till detaljhandel och liknande sysselsättningar. Dessutom kunde änkor ofta överta mannens rörelse efter hans död.² Viktigt är att framhålla att alla kvinnor i arbetsför ålder utom ett fåtal kvinnor inom överklassen arbetade i de förkapitalistiska klassamhällena. För iakttagare ur över-

¹ Samtidigt bör dock framhållas att utländska resenärer blev chockerade över kvinnornas fria ställning och bredden i deras arbetsfält i hela Sverige. Jmfr M HELLSPONG & O LÖVGREN, *Land och stad*, s 245.

² För danska exempel jmfr G JACOBSEN, "Women's work and women's role". Hantverksskrånas växande inflytande och organisation tycks ha minskat kvinnornas möjligheter. Somliga forskare menar att detta hängde samman med att det var svårare att monopolisera yrkeskunskaperna inom de hantverk där kvinnorna arbetade, i motsats till de manliga. Jmfr A CLARK, *Working life of women in the seventeenth century*, s 150-235. Även i de manliga hantverksyrkena arbetade i stor utsträckning även hustrur och döttrar, då i stor utsträckning, men inte alls enbart, som biträden. Detta förklarar varför änkor i många fall kunde överta och driva sina mäns rörelser vidare.

klassen kunde i många fall kvinnorna tyckas mer flitiga och arbetsamma än männen. Från norra Jylland på 1820-talet kommer följande vittnesmål:³

Aldrig kommer man in i bondens hus, utan att finna hans hustru i arbete, ty om inte kök och bryggghus kräver hennes närvaro, eller hon inte måste sysselsätta sig med sina barn, har hon det brått med spinning, kardning, vävning eller stickning, till vilket det kommer i de områden som bedriver fiskeri, att binda fiskegarn, till vilket de själva spinner hampan. Hon är helt ett arbetsdjur, och arbetar dagligen flera timmar som manfolken tillbringar i sysslolöshet. — Under sommaren, när flickorna är ute på åkrarna, måste hustrun laga maten, mjölka korna, passa tilläggsdjuren och dessutom ofta hjälpa till i åkerbruket. — /... / Mannen och karlen kräver den noggrannaste uppässning och njuter den också.

Både kvinnor och män arbetade på förlag och i hemindustri i senmedeltidens och merkantilismens Europa. Bägge könen deltog i de allt mer omfattande arbetsvandringarna som växte fram. I bägge dessa fall utförde de emellertid olika sysslor även om den sociala könsuppdelningen av arbetet kanske inte längre var lika strikt. Om männen gav sig i väg övertog kvinnorna deras arbetsuppgifter.⁴

I den tidiga mekaniserade textilindustrin kom ofta kvinnor och barn att anställas som maskinoperatörer istället för män. Kvinnor som maskinoperatörer vid de mekaniska vävstolarna ersatte manliga handvävare. Detta gällde även inom flera andra tidiga industrigrenar. Kemisten och ideologen Andrew Ure påvisade varför det var billigare att anställa utbildade kvinnor och barn framför yrkesskickliga män. Han skrev 1835:⁵

Det är faktiskt ett ständigt syfte och tendens i varje förbättring av maskineriet att ersätta mänskligt arbete helt och hållet eller minska dess kostnad genom att ersätta mäns flit med kvinnors och barns, eller utbildade hantverkarens med vanliga arbetares. I de flesta bomullsfabrikerna, som var drivna med vattenkraft eller utrustade med trostelmaskiner, sköts spinningen helt och hållet av kvinnor i sextonårsåldern och uppåt. Betydelsen av att ersätta den vanliga mulspinnstolen med den mekaniska är att kunna avskeda den större delen av de manliga spinnarna, och behålla ungdomar och barn. Ågarna till en fabrik nära Stockport påstår i vittnesmål till de kommitterade att de genom en sådan förändring kunde spara £ 50 i veckan i löner, till följd av att avskeda nära fyrtio manliga spinnare med en veckolön av omkring 25 sh var. Denna tendens att sysselsätta enbart barn med vaksamma ögon och flitiga fingrar, istället för gesäller med lång erfarenhet, visar hur den skolastiska dogmen om uppdelningen av arbetet i grader av yrkeskunnande har vederlagts av våra upplysta fabrikanter.

³ L C BRINCK SEIDELIN, *Hjørring Amt*, s 273.

⁴ För svenska exempel jmf M HELLSPONG & O LÖFGREN, *a a*, s 245-247. Den färöiska ylletröjstickningen på uppdrag av det danska handelsmonopolet är ett målande exempel på hur män och kvinnor satt och stickade tillsammans. När sedan monopolhandeln upphörde blev stickningen en kvinnosyssla. Jmf t ex J P JOENSEN, *Färöisk folkkultur*, s 156.

⁵ A URE, *The philosophy of manufactures*, s 23. En trostelmaskin är ett slags kontinuerligt arbetande spinnmaskin som användes i bomulls- och linspinnerier.

Friedrich Engels blev i Manchester åsyna vittne till det stora sociala elände som den framväxande fabriksindustrin skapade. I sin berömda bok "Den arbetande klassens läge i England" beskriver han 1844 målande förhållandena i Manchesters arbetskvarter. Han ger exempel på hur hustrur genom arbete i textilindustrin mot en usel lön fick försörja utkonkurrerade arbetslösa män, som i sin tur fick ta hand om hem och barn. De flesta kvinnliga arbetarna, både i Manchester och på andra håll, var emellertid ogifta och mycket unga. Engels framhåller också vilka sociala problem som blev följden när dessa unga fabriksarbetarflickor blev med barn, samtidigt som de inte fått någon som helst övning i uppgiften att ta hand om barn.⁶ De manliga arbetarna reagerade inte genom att försöka organisera dessa nya grupper av arbetarkvinnor för att de skulle gemensamt ta upp kamp för sina intressen. Tvärtom uteslöt de kvinnorna från sina fackföreningar. Dessa blev istället i stor utsträckning organisationer till försvar för yrkesarbetare och andra mer eller mindre privilegierade arbetargrupper.⁷

Det var inte bara så att kvinnorna betalades sämre än männen för samma arbete. Det skapas också en ideologi om att kvinnor var mera lämpade för vissa arbetsuppgifter än män. Företagsledare som anställde kvinnor sa att de gjorde det därför att deras små gracila fingrar lämpade sig för att enkelt sätta samman trådarna. Dessutom ansågs det kvinnliga temperamentet passivt, behärskat och noggrant och därför särskilt lämpat för repetitivt och uttråkande arbete. Samtidigt anställdes män som arbetsledare och mekaniker i fabrikena och ibland även som kardare, vilket var ett arbete som krävde en stor kroppsstyrka. Fördelningen av arbetet på män och kvinnor kunde variera från fabrik till fabrik, men nästan överallt fanns det en klar uppdelning. Typiskt var att kvinnorna fick monotona, dåligt betalda arbeten, utan möjlighet till befordran. De skulle ju ändå sluta när de gifte sig. Uppdelningen avsåg här inte bara sysslorna utan var även i allmänhet rumslig. I de flesta textilfabriker fanns det många rum där enbart kvinnor arbetade. Detta har sedan kommit att karaktärisera de flesta industribranscher.⁸

Nästan alla samtidiga iakttagare, inklusive Engels, menade att det var maskinerna som möjliggjorde den stora ökningen av det kvinnliga arbetet i industrin under industrialismens genombrott. Detta har senare forskning i allmänhet godtagit.⁹ Samtidens iakttagare menade att industriarbetet radikalt skulle förändra kvinnorna. Somliga var rädda för att deras kvinnlighet skulle gå förlorad, medan Engels menade att industriarbetet skulle leda till kvinnans befrielse.¹⁰ De senaste årtiondenas forskning har emellertid ifrågasatt dessa teser. Visst är män i genomsnitt något starkare fysiskt än kvinnor, men det är få arbetsuppgifter som de flesta kvinnor inte har kunnat utföra av det skälet. Dessa arbetsuppgifter

⁶ F ENGELS, *Den arbetande klassens läge i England*, s 141-143.

⁷ H HARTMAN, "Kapitalismen, patriarkatet och könssegregationen i arbetet", s 15. Detta hindrar dock inte att de också finns flera tidiga belägg för kvinnliga fackföreningar och fackliga aktioner. T ex redan 1811 försökte knypplerskorna i Loughborough organisera sig och höll illegala möten och 1818 förekom strejker i England där män och kvinnor strejkade tillsammans och fick samma strejkersättning. J L & B HAMMOND, *The town labourer*, s 262.

⁸ J W SCOTT, "The mechanisation of womens work".

⁹ Jmfr I PINCHBECK, *Women workers and the industrial revolution 1750-1850*, s 307.

¹⁰ F ENGELS, *a a*.

har då dessutom också varit skadliga för mäns hälsa. Det är ohistoriskt att påstå att kvinnor inte i stor omfattning utfört mycket tunga och fysiskt krävande arbetsmoment, både i äldre tid och under de senaste århundradena, även om de självfallet i allmänhet har varit mindre betungande än de som fick Alexandra Kollontay att skriva följande omdiskuterade rader:¹¹

När feministerna fick veta att kvinnor tvingades ta arbete i hamnen som hamnarbetare och bära tunga bördor, kände sig dessa naiva förkämpar för lika rättigheter rörda, och skrev i sina tidningar och tidskrifter: "Ännu en seger för kvinnans lika rättigheter. Kvinnliga hamnarbetare bär sida vid sida med männen upp till 12 pud på sina axlar."

Även om det kvinnliga stuveriarbetet i Sverige under 1800-talet inskränkt sig till klenvirkesstuveri och ballastlossning, var det vanligt att kvinnor användes till arbete med lastning av plank av mycket grövre dimensioner i Finland och Ryssland.¹² Inom en bransch tog männen i allmänhet hand om de tunga arbetena medan de lättare reserverades för kvinnorna, men som Karin Kock skriver:¹³

vad som inom en näringsgren anses vara tungt arbete, som bör reserveras för männen, är ofta mycket lättare än det arbete, som inom en annan näringsgren tilldelas kvinnorna.

Också i det kapitalistiska samhället är familjen den grundläggande ekonomiska och sociala enheten. Större delen av arbetet med arbetskraftens rekonstitution fortsatte också under industrikapitalismen att ske inom familjehushållets ram. Det obetalda kvinnliga hushålls- och omsorgsarbetet bör ses som lönearbetets andra sida. Det utgör en förutsättning för det kapitalistiska lönearbetets existens. Gifta kvinnor kom därför inte att arbeta i någon större omfattning inom den framväxande industrin. I denna fanns det bara en liten minoritet fattiga gifta kvinnor och änkor. Detta innebär dock inte att arbetarklassens hustrur enbart kom att ägna sig åt hem och barn. För något sådant fanns inga ekonomiska förutsättningar även om det växte fram en sådan ideologi. Dessa arbetarhustrur arbetade ofta med hemindustriella åtaganden. Symaskinen var en viktig teknisk innovation som underlättade tillväxten av ett sådant system.¹⁴ Många av dem arbetade emellertid också åtminstone deltid utanför hemmet med tvätt, städning eller andra uppgifter. De kunde också ta emot inneboende och hushålla åt arbetare utöver sina män. Tyvärr syns denna verklighet dåligt i officiell statistik som därför till en stor del ger en missvisande bild.¹⁵

¹¹ A KOLLONTAY, *Kvinnans ställning i den ekonomiska utvecklingen*, s 144. 1 pud = 16,38 kg.

¹² Se A BJÖRKLUND, *Splitvedsjäntor och andra arbeterskor vid de norrländska lastageplatserna*.

¹³ *SOU* 1938:47, s 372.

¹⁴ J W SCOTT, a a. Jmfr även I PINCHBECK, a a, s 196-201. Antalet gifta arbeterskor i industrialismens inledningsfas tycks ha varierat mellan olika länder och t ex varit mycket få i Sverige men något fler i Danmark. Jmfr T GÅRDLUND, *Industrialismens samhälle*, s 334.

¹⁵ För danska exempel jmfr B POSSING, *Kvindearbejde*.

Visst kom arbetet i industrin att förändra kvinnorna, precis som det förändrade männen, men den industriella tekniken fick ingen revolutionerande inverkan på kvinnornas ställning just som kvinnor. De grupper av kvinnor som började arbeta i industrin hade också tidigare före industrialismens genombrott arbetat med produktiva sysslor, t ex i form av lönearbete som pigor i jordbruket, lantarbeterska eller rentav i manufakturindustri eller också sysselsatts med hemindustriellt arbete. Dessa uppgifter hade inte heller varit permanenta eftersom kvinnorna slutade med dem när de gifte sig. Fabriksarbetet ansågs därför vara något sekundärt, delvis också av flickorna själva, som de bara behövde få en komplementär inkomst för. Deras verkliga arbete ansågs vara att uppfostra barn och sköta ett hem. Fabriksarbetet försåg helt enkelt unga kvinnor med ett nytt slags arbete vid en tidpunkt då de förutsattes söka ett arbete. Därför kunde fabriksarbetet ses som en förbättring trots dåliga bostäder, usel arbetsmiljö och många gånger kastastrofala sociala förhållanden. Där erbjöds mer arbete och kanske också trots allt bättre betalt än de tidigare hade kunnat få.¹⁶

Det var endast på ett fåtal områden som kvinnlig arbetskraft helt kom att konkurrera ut männen under industrialismens inledningskede. Väveri är ett exempel på ett sådant område. Vanligare var emellertid, som t ex i spinnerierna, att operatören fortsatte att vara en vuxen man och att han hade kvinnor, oftast minderåriga, som biträden. Många biträden var också minderåriga pojkar. En vanlig föreställning är att det här var frågan om någon slags kontraktssystem där operatören anställde sina egna barn.¹⁷ Det skulle med andra ord vara frågan om familjesystemets fortsättning in i fabriken. På grundval av demografiska data kan dock denna bild ifrågasättas. Dessutom skulle inte operatörens egna barn ha räckt till för att förse honom med biträden. Michael Anderson anför ett urval manliga spinnare från Preston 1851 där två tredjedelar var under 35 år. Av dessa hade endast sju procent hemmavarande barn. Många av dem var inte ens gifta.¹⁸

Under den fortsatta industriella mekaniseringen fanns en tendens till minskning av andelen kvinnor i industrin. Det är dock mycket oklart hur markerad den var. Hursomhelst var förloppet olikartat i olika länder och i olika branscher. John Foster framkastar tanken att ökad militans bland kvinnor och minderåriga arbetare kan ha varit orsaken till att systemet med manliga operatörer av spinnmaskiner behölls eller t o m återinfördes i England vid mitten av 1800-talet i motsats till förhållandet i många andra länder. Viktigt är då också att dessa manliga operatörer fick en annan ställning än de tidigare haft. De blev nu i viss mån en slags förmän.¹⁹ Heidi Hartman ser denna tendens som ett utslag av de manliga arbetarnas kamp mot kvinnliga konkurrenter om sysselsättningen och för att få behålla kvinnorna som obetalda hushållsarbetare. Hon söker sålunda inte förklaringen i kapitalismens funktionssätt utan i det patriarkala systemet.²⁰ Lennart Jörberg förklarar det stagnerade kvinnoarbetet i industrin så här:²¹

¹⁶ J W SCOTT, a a.

¹⁷ Jmfr t ex N J SMELSER, *Social change in the industrial revolution*, s 180-312.

¹⁸ M ANDERSON, *Family structure in the nineteenth century Lancashire*, s 115-116.

¹⁹ J FOSTER, *Class struggle and the industrial revolution*, s 231.

²⁰ H HARTMAN, a a.

²¹ L JÖRBERG, *Kvinnan i det svenska industrisamhället*, s 9.

I den äldre industrialiseringsprocessen är alltså bristen på teknik som anpassats till kvinnors fysiska förmåga, de tunga, påfrestande arbetsmomenten i ett allt mer intensivt arbetstempo som bl a hindrar att antalet kvinnor i industrin ökar.

Bengt Berglund ser den minskande kvinnliga sysselsättningen inom den svenska tändsticksindustrin under 1800-talets senare hälft dels som ett resultat av införandet av maskiner som var för tunga för kvinnorna att sköta, dels som orsakad av övergången till en mer permanent arbetsstyrka som arbetade i fabriken under hela sitt yrkesverksamma liv. Detta senare då i motsats till som huvuddelen av både män och kvinnor gjort tidigare — bara arbetat där några få år i ungdomen.²² Det första argumentet, som Berglund gör till huvudfrågan, liksom Jörbergs sätt att resonera, kan dels på allmänna grunder, dels på grundval av jämförelser av empiriska undersökningar av olika branscher,²³ ifrågasättas även om samtiden uppfattade frågan så. Det andra argumentet pekar däremot fram mot den centrala frågan om arbetskraftens rekonstitution.²⁴ När förutsättningen för ett extensivt utnyttjande av proletariserade massor från jordbruket inte längre fanns framstår det mera tydligt att det kapitalistiska lönearbetet fordrar obetalt hushållsarbete. Kapitalismens genombrott och än mer industrikapitalismens genombrott innebär därför en övergång från individuella löner till familjelöner.²⁵ Denna övergång till familjelöner gör att familjen överlever som en ekonomisk enhet trots att den inte längre fyller samma produktiva funktion. Detta kan inte ses som Hartman tycks göra som ett resultat av de manliga arbetarnas kamp för sina patriarkala privilegier.²⁶ Däremot växer det fram en ideologi om att kvinnans plats är i hemmet och att hennes uppgift är att fostra barn och tjäna mannen. Denna ideologi får utan tvekan ett starkt stöd inom arbetarklassen och i fackföreningarna, även om dess viktigaste propagandister blir kapitalägarna och deras representanter. Ett utomordentligt belysande exempel finns i betänkandet från sågverksägarnas kommitté som skulle utreda vad som kunde göras för att förbättra arbetarnas ställning efter den stora strejken i sundsvallsdistriktet 1879.²⁷

²² B BERGLUND, *Industriarbetarklassens formering*, s 297-298. Jmfr L KARLSSON, "Historiska perspektiv på arbetsdelning och underordning av kvinnor" för en diskussion av forskningsläget i dessa frågor. Nedgången var endast kortsiktig och drabbade inte alla branscher. Långsiktigt tycks den kvinnliga andelen av industriarbetarna i Sverige ha varit förvånansvärt konstant: omkring en femtedel. Jmfr L CORNELL, CH JOHANSSON & L LINDBERG, "Andelen kvinnor i industrin lika stor i 150 år".

²³ När det gäller teknikens sammanhang med könsfördelningen bland arbetarna har i U WIKANDER, "Den könsegregerade arbetsmarknaden — avtagande eller tilltagande under 1900-talet?" visats att tekniska förändringar inte betydde någonting för frågan om arbetsuppgifternas fördelning på män och kvinnor vid konfektionsfirman Algots i Borås under 1900-talet. Pressarna, som där tidigare hade varit kvinnor, blev i allt större utsträckning män, samtidigt som maskinerna blev mer lättskötta.

²⁴ Se L KARLSSON, *A a*.

²⁵ Detta har framhållits bl a både i A CLARK, *a a* och I PINCHBECK, *a a*.

²⁶ Jmfr H HARTMAN, *a a*.

²⁷ *Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anställda arbetarnes ställning*, s 33-34.

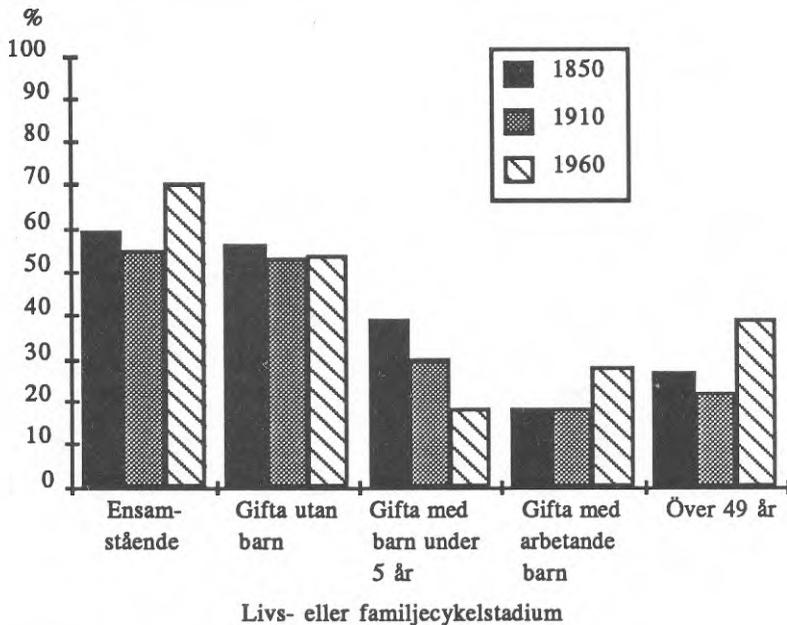
Figur 8. Schematiskt diagram över andelen förvärvsarbetande kvinnor i Storbritannien 1850, 1910 och 1960.

Källa: L A TILLY & J W SCOTT, *Women, work & family*, s 220.

Vid flera sågverk eger nemligen det förhållandet rum, att *kvinnor användas till arbete i verkets tjänst*, naturligtvis i enlighet med deras egen önskan, i det att de gärna vilja förtjena den med arbetet förenade arbetslönen. Komiterade anse dock denna plägsed i allmänhet vara mycket skadlig, särdeles hvad beträffar den gifta kvinnan, emedan det drager henne från hemmet, som derigenom försummas, hindrar henne från att vårda sina barn och afvänjer hennes sinne från dessa hennes hufvudsakliga lifsuppgifter, hvarförutan lifvet och umgänget å arbetsplatserna bland främmande män ingalunda verkar förmånligt på kvinnans lefnadsvanor och på det fromma, qvinliga väsende, hvarigenom hon naturligen kan och bör utöfva en förädlande inverkan på hemlifvet och deråt skänka trefnad och behag. Särskildt är arbetet med barlastlossningen från de lastsökande fartygen — ett arbete vid hvilket kvinnor förträdesvis användes, men hvilket ej sågverksegaren, utan fartygs-befälhafvaren kontraherar — lifvet bland de främmande besättningarna stundom allt annat än för kvinnor gagneligt.

Figur 9. Schematiskt diagram över andelen förvärvsarbetande kvinnor i Frankrike 1850, 1910 och 1960.

Källa: L A TILLY & J W SCOTT, *Women, work & family*, s 222.

Under 1800-talets slut och under 1900-talet ökar giftermålsfrekvensen samtidigt som den kvinnliga fruktsamheten börjar minska. Detta leder till stora demografiska förändringar i utbud och efterfrågan på arbetskraft. De gifta kvinnornas förvärvsarbete begränsas ytterligare genom att det hemindustriella arbetet får minska betydelse. I ett skede uppstår det som har kallats hemmafruarnas period. I Nordamerika, Japan och några länder i Nordvästeuropa uppstår en större grupp kvinnor som nära nog lever upp till det borgerliga hemmafruideal. I Sverige når denna period sin kulmen under 1950-talet.²⁸

Därefter ökar åter de gifta kvinnornas förvärvsarbete, men nu inte i form av hemindustriellt arbete, tillfälliga tvätt och städjobb eller inackorderingshushållning, utan i form av lönearbete, huvudsakligen inte inom industrin, utan istället till en stor del inom den växande offentliga sektorn, där de utför ickemarknadsförda tjänster inom t ex undervisning, hälsovård och barnomsorg. Dessa förändringar har sin grund i demografiska förändringar som minskar andelen ogifta kvinnor och därmed deras andel på arbetsmarknaden och som å andra sidan förkortar den tid då de gifta kvinnorna är bundna av barnafödande och vård av småbarn och förlänger den produktiva tiden efter denna period. De gifta kvin-

²⁸ Se G THERBORN, *Klasstrukturen i Sverige*.

nornas förvärvsarbete underlättas ytterligare av att en del av arbetet med rekons-
titutionen av arbetskraft blir lönearbete. Även efter denna utvidgning av löne-
arbetet förblir denna typ av arbete i huvudsak kvinnoarbete. Hur cykeln i kvin-
nornas liv av förvärvsarbete och barnafödande har förändrats mellan åren 1850,
1910 och 1960 i Storbritannien och Frankrike illustreras i diagrammen i *figur*
8 och *9*. Lägga märke till de nationella olikheterna i mönstret. Hemmafruarnas
period var mer markerad i Storbritannien än i Frankrike, där småproduktionen
var mera utbredd, fruktsamheten lägre och efterfrågan på kvinnlig arbetskraft
större. Troligen underskattas emellertid i bägge diagrammen olika former av
tillfälligt förvärvsarbete 1850 och 1910. Den stora del av arbetet som även i
samtiden fortsätter att vara obetalt hushålls- och omsorgsarbete inom familjens
ram förblir i det stora hela kvinnosysslor. De gifta kvinnornas förvärvsarbete
får också ofta en ganska obeständig karaktär och utgörs i stor utsträckning av
deltidsarbete.²⁹

Hushålls- och omsorgsarbetets taylorism

Den tayloristiska arbetsorganisationen fick verkningar långt från den kapitalis-
tiska storindustrins verkstadsgolv. T o m arbete långt utanför förvärvsarbetets
ramar berördes. Hushållsarbetet rationaliserades med hjälp av arbetsbesparande
maskiner. Frågan är dock om behovet av hushållsarbete har minskat. Till en
icke obetydlig del har den ökande mekaniseringen av hushållsarbetet varit ett
svar på att större delen av tjänstefolket försvann för medelklassen. Införandet av
maskiner i hushållen följdes också av ökande krav på renlighet. Tvättinrätt-
ningar och tvätterskor försvann också samtidigt som inköpen tog längre tid till
följd av mer resande och självbetjäningssystem. Frågan är om den tid som till
sist blev över i hushållsarbetet inte bara omdisponerades för att möta ökande
krav på omsorgsarbetet när det gällde att ta hand om barnen, inklusive de ökan-
de kraven på formell och informell utbildning för denna uppgift. De gifta kvin-
nornas ökande förvärvsarbete utanför hemmen kan knappast ses som en följd av
hushållsarbetets rationalisering. Det finns inga belägg för en korrelation mellan
innehav av hushållsmaskiner och gifta kvinnors lönearbete.³⁰

En stor del av hushållsrationaliseringen tillkom dessutom under intryck av
hemmafruideal och under hemmafruarnas period. Ett typiskt exempel utgör
kökens utformning i den funktionalistiska arkitekturens anda.³¹ De utformades
inbillat rationellt till *en* kvinnas arbetsplats. Hon skulle kunna utföra sitt arbe-
te där så rationellt som möjligt, inte behöva ta några onödiga steg eller göra
några onödiga armrörelser, allt i taylorismens anda. Samtidigt förhindrades
emellertid allt kollektivt arbete av familjen tillsammans genom att köken gjor-

²⁹ L A TILLY & J W SCOTT, *Women, work & family*, s 216-225. (Diagrammen omkastade i
L A Tillys och J W Scotts bok.)

³⁰ J W SCOTT, "The mechanisation of women's work", s 148-150.

³¹ Jmfr S LINDEGREN, "Bostadsutredningens kök".

des för små. Kökens litenhet var också ett direkt medel att tvinga arbetarfamiljerna att ge upp detta rum som plats för samvaro. Istället skulle finrummet förvandlas till vardagsrum. Inte bara lönearbete och liv skulle skiljas åt, utan också hushållsarbete och liv.

Den moderna kapitalistiska tidsuppfattningen skulle inte bara införas i hushållsarbetet utan också i omsorgsarbetet. Detta fick då tragikomiska resultat. Läkaren Gustaf Jonsson som under 1930-talet arbetade som ung medicinare berättar:³²

Det ingick i en ung medicinars arbetsuppgifter att arbeta på barnavårdscentraler. Där fick jag lära mig vikten av fasta amningstider. Mammorna fick absolut inte ta upp barnet mellan skötningarna eller ge nattmål. Barnet skulle vänjas att vänta till det första morgonmålet. De skrek förstås. De här idéerna kom från Tyskland, men de hade en stark förankring i den svenska barnavården.

Jag brukade då fråga mammorna om barnet fick nattmål. Neej då, sa dom, inte alls. Då lutade jag mig fram till dem och viskade så att sköterskan inte skulle höra. — Men får han verkligen inget nattmål?? och då viskade mammorna tillbaka, att visst fick han det... Det var klockterror.

Hushålls- och omsorgsarbetet som utförs inom familjens ram som ett slags egenarbete i det moderna kapitalistiska samhället har flera speciella kännetecken. Trots att gifta kvinnor i allt större utsträckning utför lönearbete utanför hemmets ram är det fortfarande i allt väsentligt ett kvinnoarbete. Denna form av arbete utförs nästan uteslutande av varje husmor för sig och inte kollektivt. Träffas de beror det på att de utför arbetsuppgifter t ex i tvättstugan eller inköp parallellt. De produkter som framställs, såsom mat och kläder, är till för familjens konsumtion och inte för marknaden. Hushålls- och omsorgsarbetet är obetalt arbete som inte genererar några inkomster för hushållet, men väl ökar dess rikedom i form av bruksvärden. Trots allt inflytande från en kapitalistisk tidsuppfattning är det omöjligt att urskilja arbetstiden från livet i övrigt. En husmor är aldrig ledig, men är å andra sidan fri att själv besluta hur och när hon skall utföra arbetet inom vida gränser. Såsom tidigare påpekats har inriktningen och innehållet i hushålls- och omsorgsarbetet förändrats. Den kvantitativa omfattningen har emellertid endast begränsats i den utsträckning delar av omsorgen kollektiviserats och förvandlats till lönearbete, samt, främst i Europa, till följd av den minskande fruktsamheten.³³

Det har gjorts försök, bl a i Canada, Norge, Storbritannien och Östtyskland, att uppskatta hur mycket tid som lagts ned på obetalt arbete i hemmen. Uppgifterna är självfallet mycket ungefärliga p g a karaktären på denna typ av arbete. De är svåra att jämföra med andra uppgifter om arbetstid eftersom i detta fall arbetets produktivitet, intensitet och porösitet är ytterst svårbedömd.³⁴ De är

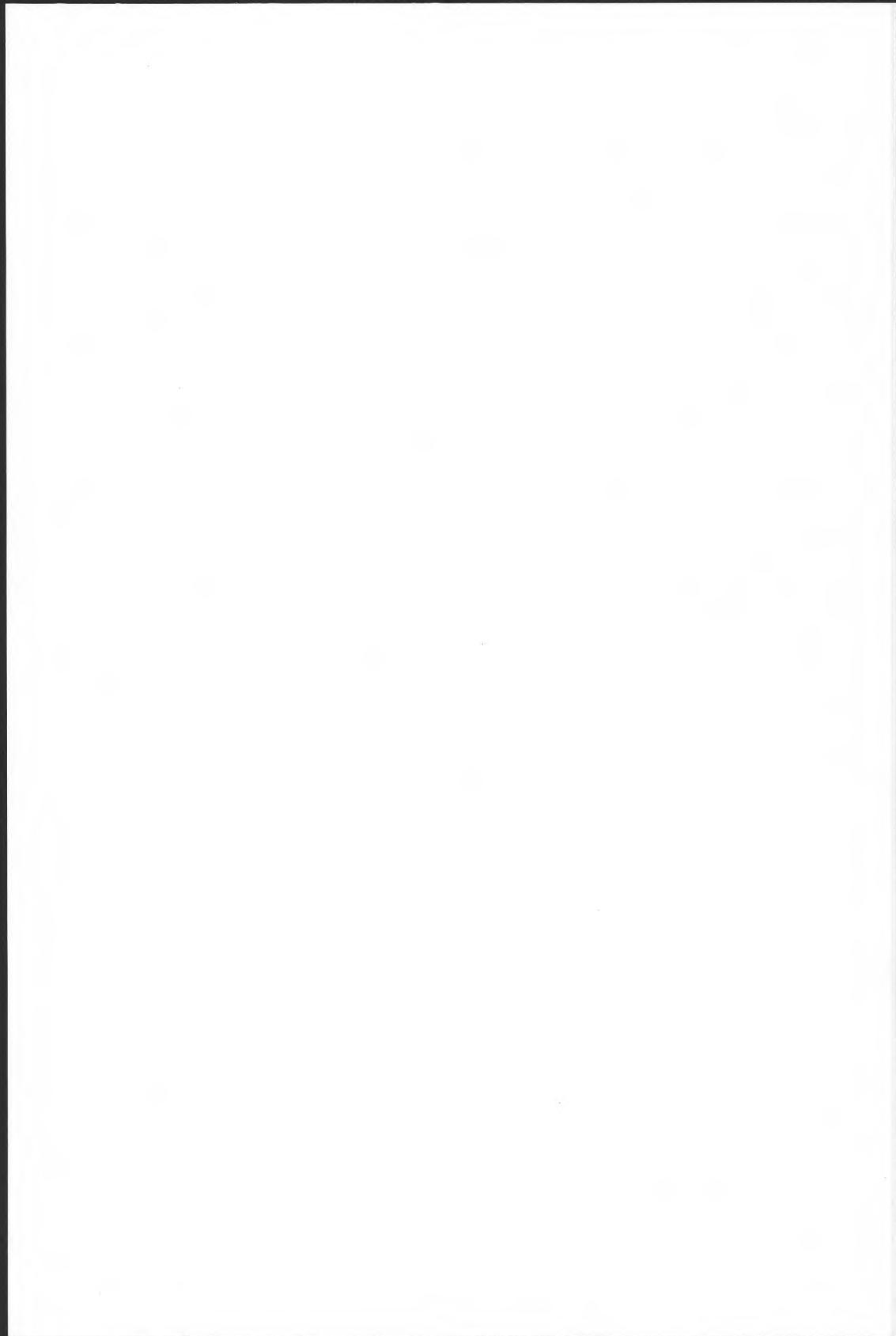
³² *Barn i stan*, s 218.

³³ Ett försök till sammanfattning av den minst sagt förvirrande debatten kring hushålls- och omsorgsarbete har gjorts av E KALUZYNSKA, "Wiping the floor with teory — a survey of writings on housework".

³⁴ Lönearbetets arbetstid, särskilt när det gäller tjänster, kan också vara mer porös och ha en lägre intensitet än vad som uppges i källorna t ex till följd av icke erkända men förekommande pauser, samtal mellan personalen och rentav olika former av bisysslor.

emellertid ganska samstämmiga och påvisar att den totala arbetstiden här är något större än i hela den betalda sektorn av ekonomin. Intressant är att notera att av de omkring 4,0 timmar som i genomsnitt lades ned på obetalt egenarbete per dag i Norge 1971-72 avsåg mer än hälften, 2,5 timmar, hushållsarbete i trängre mening, d v s matlagning, städning och tvätt. Arbete med barn exklusive resor, liksom inköp, tog i genomsnitt 0,3 timmar. Medan män ägnade i genomsnitt 2,1 timmar åt obetalt egenarbete, ägnade kvinnor sig åt det i 5,8 timmar. Skillnaden avsåg i stort hushållsarbete. De andra sysslorna var ganska jämnt fördelade. Innebörden av detta är att gifta kvinnors totala arbetstid är något längre än gifta mäns trots att de förra i större utsträckning än de senare är sysselsatta i lönearbete på deltid.³⁵ Polemiskt kan dessa fakta sammanfattas som att en kvinna får mer arbete av att skaffa sig en karl än av att skaffa sig barn.

³⁵ J GERSHUNY, *Social innovation and the division of labour*, s 143-149, och L INGELSTAM, *Arbetets värde och tidens bruk*, s 54-62. Metoden att mäta hushållsarbetets värde genom att jämföra med vad motsvarande sysslor betalats på marknaden är ytterst problematisk eftersom poängen är att marknaden har värderat hushållsarbetet till noll kronor.

9 Andra arbetsformer i lönearbetets era

Massslaveri och annat tvångsarbete i kapitalismens periferi

I alla de delar av världen som utsattes för handelskapitalismens och kolonialismens penetration gick de förkapitalistiska arbetsformerna i upplösning eller omformades och perverterades. Vilka former detta tog sig var i mångt och mycket beroende av lokala och historiska omständigheter. I många fall behölls systemet med egenarbete av familjetyp i kombination med olika former av tvångsarbete eller tributplikt. Ett genomgående drag var emellertid den ökande ofriheten.¹

Kanske oftare än att de äldre inhemska arbetsformerna perverterades importerades nya former efter feodal förebild från Europa. Ett utmärkt exempel på detta är *encomienda*, en slags rätt för innehavaren till tribut och beskattning i nyerövrade områden, som tidigare hade använts av de nya kristna härskarna när de drev ut *morena* ur Spanien. Några få årtionden efter Columbus ankomst infördes det i Karibien, och sedan fick *encomienda* en stor spridning i många delar av det som blev Latinamerika.² Denna arbetsform miste dock sin betydelse i området när det inledandet rovets tid var förbi. I gruvorna i Potosí dominerade *mita*. Detta var nu inte längre någon form av utskrivning, utan en form av slaveri bristfälligt maskerad som ett slags tvunget lönearbete.³ På samma vis förvandlades *yana* till *yanacuna* eller någon slags livegenskap.⁴ Med gruvindustrins kris, uppkomsten av haciendorna och den tilltagande demoneteriseringen uppkom på flera olika håll i det koloniala Latinamerika arbetsformer som både hade drag av skuldslaveri, som t ex *peonaje* i Mexico, och någon slags livegenskap, som t ex *yanacunaje* och *colonaje* i Peru respektive *inquilinaje* i Chile. Utan tvivel hade emellertid dessa arbetsformer, trots ofriheten som de ofta var förbundna med, också stora likheter — kanske t o m ännu större likhet — med vissa

¹ I WALLERSTEIN, *The modern world system*, I, s 90-93.

² A a, s 90-93, och C FURDADO, *Latinamerikas ekonomiska utveckling*, s 22-26.

³ S J STERN, *Peru's Indian peoples and the challenge of Spanish conquest*, s 76-89. För den senare utvecklingen jmfir även E TANDETER, "Forced and free labour in colonial Potosí".

⁴ S J STERN, a a, s 140-146. Pluralis av *yana* är *yanakuna*, därav *yanacuna*.

tyska och svenska, såsom *Instleute, torpare, statorpare* och *statore*. I tabell 3 ges en jämförelse, sammanställd av Magnus Mörner, mellan tre andinska arbetsformer och några svenska och tyska. Arbetsformer med samma benämning kunde ha olika innebörd i olika länder. I Brasilien menades med *colonos* inom kaffeodlingen en slags arrendatorer, i huvudsak halvproletära förstagenerationsimmigranter från Europa med en särskild typ av kontrakt. En schematisk framställning av de olika koloniala arbetsformernas utbredning i tid och rum i kolonialtidens spanska Amerika inom olika näringsgrenar ges i tabell 4.⁵

I många koloniala områden kunde en växande merprodukt pressas fram inte bara genom pervertering av äldre arbetsformer eller genom import av feodala förebilder utan även genom lönearbete. Det nödvändiga arbetskraftsutbudet kunde då åstadkommas på ett flertal sätt. Exempelvis som på många håll i Afrika genom införandet av en *poll tax*.⁶ I samband med slaveriets avskaffande ersattes ofta slavarerna inom det tropiska plantagejordbruket med kontraktsarbetare. Dessa hämtades vanligen utifrån, t ex från Indien eller Kina. Denna arbetsform, som blev särskilt vanlig i det brittiska kolonialväldet, var en mycket ofri form av lönearbete, med mycket starka drag av skuldslaveri. Här bands arbetaren upp genom att kontraktsbrott kriminaliserades i motsats till i liberal västlig rättsuppfattning.⁷

I ett antal samhällen i kapitalismens periferi kom masslaveriet att dominera, t ex i Sydstaterna, Karibien och Brasilien. Oftast var det här frågan om tropiskt jordbruk och plantagedrift, vare sig det nu gällde bomull, socker eller kaffe, men t ex i Brasilien dominerade slaveriet också i gruvdriften. Varför blev då just masslaveriet dominerande i dessa områden? Dess förebilder fanns, som Charles Verlinden framhåller, i den medeltida, och även senare, medelhavsvärlden. Nämnas bör som exempel de venezianska sockerplantagerna på Cypern och de genovesiska alungruvorna i Anatolien. Viktig är också frågan om varifrån slavarerna kunde hämtas. Det fanns redan då en transsaharisk handel med afrikanska slavar till Europa.⁸ Samtidigt är det dock felaktigt att nedvärdera det koloniala amerikanska slaveriets *nya* karaktär: det fick t ex en helt annan omfattning och kom på ett helt annat sätt än förebilderna att dominera samhällsformerna där det tillämpades. Uppkomsten av det nya masslaveriet hänger samman med det faktum att detta var den lämpligaste arbetsformen i vissa exportekonomier i periferin av det kapitalistiska världssystemet, självfallet inte som ett resultat av något fritt val från kolonialisternas sida, utan som ett resultat av de givna omständigheternas spel. Det var vidare absolut inte resultatet av någon moralisk

⁵ M MÖRNER, *Historia social latinoamericana*, s 173-174, och C F S CARDOSO & H P BRIGNOLI, *Historia económica de América Latina*, I, s 174-176. Om *colonos* i Brasilien se T H HOLLOWAY, "The coffee *colono* of São Paulo, Brazil". För en jämförelse liknande M Mörners men mera begränsad jmf U JONSSON, *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800-1880*.

⁶ En sådan skatt måste dock ofta, för att ge ett önskat resultat ur kolonialisternas synvinkel, kombineras med andra åtgärder som tvångsarbete och direktiv att odla exportgrödor. Se t ex R STAVENHAGEN, *De sociala klasserna i jordbrukssamhället*, s 128-130.

⁷ W KLOOSTERBOER, *Involuntary labour since the abolition of slavery*, s 9. Jmf även *Indentured labour...* för olika fallstudier.

⁸ Se C VERLINDEN, "Esclavage médiéval en Europe et esclavage colonial en Amérique".

värdering: rasismen är, som Eric Williams har påpekat, en följd av systemet med negerslavar, inte tvärtom.⁹

Ciro F S Cardoso framhåller fyra faktorer som lade grunden för det koloniala slaverisystemet i Amerika. För det första fanns möjligheterna till tropiskt plantagejordbruk i stor skala, med ur praktisk synvinkel i det närmaste obegränsad tillgång på jord. Dessutom fanns fyndigheter av ädel metall som kunde brytas. För det andra var det omöjligt, i motsats till i Mexico och Peru, att bygga upp ett utsugningssystem uteslutande grundat på användande av den inhemska arbetskraften eftersom den hade blivit för fåtalig eller utrotats. För det tredje var det omöjligt att skapa ett system grundat på lönearbete eller uppstyckning av jorden och egenarbete av familjetyp. Detta skulle ha förutsatt en ström av emigranter från Europa som det då inte fanns förutsättningar för att skapa. För det fjärde fanns det källor varifrån slaverna kunde hämtas. Från början den inhemska befolkningen och sedan helt dominerande: Afrika.¹⁰

Under industrikapitalismen används en stor del av företagets vinster till nyinvesteringar i produktionsmedel såsom nya anläggningar och redskap snarare än i arbetskraft. Detta möjliggör en höjning av såväl den totala produktiviteten som av arbetsproduktiviteten. Ekonomisk tillväxt blir till stor del en kvalitativ fråga. Dessa förhållanden är annorlunda i slavsystemet. För det första används en större del av vinsten till slavägarnas improduktiva konsumtion. För det andra är utlägg för arbetskraften, slaverna, en investeringskostnad och inte en löpande utgift: slaverna måste underhållas oavsett om de producerar något och oavsett om det de producerar går att sälja. För det tredje kommer nyinvesteringar av ekonomiska orsaker, såväl som beroende av social prestige, att följa samma linje som den ursprungliga investeringen när det gäller slavar och jord. Detta innebär att ekonomisk tillväxt i stort blir en kvantitativ fråga. Plantagesystemet var ett extensivt jordbruk. För att inte stagnera måste slavsystemet ständigt ha tillgång till ny jord. När detta ekonomiska system inte längre kunde expandera var dess dagar räknade.¹¹

Dessutom måste slavsystemet få en ständig tillförsel av arbetskraft utifrån eftersom det innebär en sådan omfattande rovdrift med människor. I Sydstaterna lyckades dock plantageägarna i viss utsträckning täcka behovet med slavuppfödning. I Brasilien däremot förekom detta inte alls, även om en förändrad inställning till detta bland slavägarna kom till stånd i kaffedistriktet när tillförseln av slavar utifrån skars av. Slavuppfödning får dock här inte tas allt för bokstavigt. Vad slavägarna gjorde var att tillåta samboende, undanta havande kvinnor från arbetsplikt, ge ammande kvinnor mer mat och kläder och även låta kvinnor med många barn helt slippa arbetet på plantagen.¹² Barnadödligheten var dock mycket stor. Från Brasilien finns det belägg för att slaverna sökte motstå dessa påtryckningar genom att praktisera barnbegränsningsmetoder.¹³

⁹ E WILLIAMS, *Capitalism and slavery*, s 7.

¹⁰ C F S CARDOSO, "El modo de producción de esclavista colonial en América".

¹¹ E D GENOVESE, *The political economy of slavery*, s 13-39.

¹² C FURTADO, *The economic growth of Brazil*, s 128-129. Jmfr även S J STEIN, *Vassouras*, s 155-156.

¹³ W DEAN, *Rio Claro*, s 61-64.

Tabell 3: En jämförelse mellan några andinska arbetsformer och några svenska och tyska

A: Andinska arbetsformer

	Yanacuna Peruanska kusten	Colonos Cuzco, Peru	Inquilinos Centrala Chile
Ursprung	Indianska daglönare på de spanska egendomarna förekommer med relativt bra villkor under 1500-talet. Fram till mitten av 1800-talet dominerar emellertid den afrikanska slavarbetskraften utmed kusten.	Rötter i inkaiska institutioner. Från 1500-talet, men med större utbredning under 1700-talet rekryterades indianer från byarna och förmåddes att slå sig ned på haciendorna som arbetare vilka erhöll små jordstycken och röjningar. Ofria.	Under 1700-talet mestiser som var skuldsatta och arrendatorer tvingade till dagsverken.
Tendens	Under loppet av 1800-talet blir de arrendatorer eller hälftenbrukare. Ofta betalar de upp till 20 procent av skörden i arrende och är ibland tvingade att sälja resten av skörden för underpris till godsägaren. Mottar kredit ("habilitación") från honom. Arbetar på hans marker enligt speciellt kontrakt. Beroendet av världsmarknadens konjunkturer ökar för de produkter som odlas.	Från slutet av 1800-talet arrendeformer i kärnområdet. I paucartamboområdet behölls denna arbetsform, men under något förbättrade villkor.	Erhöll alltjämt mot mitten av 1800-talet stora jordlotter och ej orimliga skyldigheter. Förämringar av villkoren inträder under andra hälften av 1800-talet.
Upplösning	Mot mitten av 1900-talet är många uppsagda, andra förvandlade till självägande bönder vilket också bestäms av 1960-talets lagar om jordreform.	Colonarbetsformen upplöses i teorin genom lag, men upphör i praktiken först under 1960- och 1970-talen.	Jordlotterna försvinner gradvis under mitten av 1900-talet. Avskaffas och upphör på 1960-talet.

B: Svenska och tyska arbetsformer

	Dagsverkstorp Sverige	Stattorp Sverige	Instleute Preussen, östra Tyskland
Ursprung	Uppträdande av småarrendatorer (torpare) med dagsverksskyldighet på 1600- och 1700-talen.	Typ av jordbruksarbetare som introducerades på de stora godsen i slutet av 1700-talet. Delvis rekryterades de från torparna. Deras minimala jordlotter skiljer dem från ståtarna, arbetare som huvudsakligen fick sin lön i form av en stat (livsmedel).	Arbetarkategori som dyker upp efter avskaffandet av livegenskapen 1807. Erhöll rätt till avkastningen från jordlotter (1/2 - 1 1/2 ha, betalning i förnödenheter och bostad med liten potatisåker. Dagsverken (inklusive extra hjälp) under hela året.
Tendens	Tendarar först att öka i antal på bekostnad av de medelstora arrendatorerna på de stora godsen; nås omkring 1860; ersätts delvis av ståtare.	Ersattes praktiskt taget helt under 1800-talet av ståtare.	Redan vid mitten av 1800-talet tenderar betalningen i form av jordlotterna att ersättas med förnödenheter.
Upplösning	Få återstår på 1930-talet. Denna typ av arrende avskaffas 1943.	1945 avskaffas statsystemet helt.	I början av 1900-talet blir en större del av lönen kontant, men boskapen ersätts med rationer av mjölk och kött; jordlotterna försvinner.

Källa: M MÖRNER, *Historia social latinoamericana*, s 173-174.

Tabell 4. Schematisk översikt över arbetssystem i kolonialtidens spanska Amerika (1500-1800)

Område	Region	Näringsgren	Århundrade 1500-tal	1600-tal	1700-tal
Mexico	Mexicodalen	Jordbruk	S _____ E _____	R _____	P _____
		Dräneringsarbete för staden		R _____	
	Oaxaca	Jordbruk Gruvdrift	R _____	R _____	
	Yucatan	Jordbruk och hantverk	E _____	R _____?	
	Norra Mexico	Jordbruk Gruvdrift		----- F _____ R --- F _____	
Central-amerika	Guatemala	Jordbruk	E _____	R _____	
	El Salvador		S _____		
	Honduras	Jordbruk	S _____		
	Nicaragua	Gruvdrift		E _____ R _____	--- ?
	Costa Rica	Jordbruk	S _____	E _____ R _____	F _____
Venezuela	Kusten	Självhushållningsjordbruk Exportjordbruk	S _____ E _____		A _____
	Låglandet	Boskapsskötsel		----- F _____	
Colombia	Östra högplåtan	Jordbruk Gruvdrift (Tolima) Gruvdrift (Popoyán) Stadsnäringar	E _____	R _____ R _____ A _____ R _____	

Område	Region	Näringsgren	Århundrade 1500-tal	1600-tal	1700-tal
Ecuador	Högplatån	Jordbruk	E _____ - - - -	R _____	P _____
		Gruvdrift Textil	R _____	R _____	
	Kusten	Jordbruk		A _____	
Peru/Bolivia	Högplatån	Jordbruk	E _____ - - - -	P _____	
		Gruvdrift Textil		R _____	R _____
	Kusten	Jordbruk		A _____	
Chile	Centrala Chile	Jordbruk	E _____ - - - - - - - -	S _____ - - - -	P _____
		Gruvdrift	E _____		F _____
Argentina	Norra och centrala	Jordbruk Hantverk	E _____	R _____	P _____
	Rio de la plata	Boskapsskötsel		- - - -	F _____ A _____
Paraguay		Jordbruk och stadsnäringar	E _____		

E: encomienda; S: inhemskt slaveri; A: afrikanskt slaveri; R: repartamiento (t ex mita); P: peonaje, yanacunaje, colonaje eller inquilinaje; F: fritt arbete, t ex olika former av lönearbete.

Källa: C F S CARDOSO & H P BRIGNOLI, *Historia económica de América Latina*, I, s 174-176.

Under industrikapitalismen renodlas de materiella incitamenten medan i slavsystemet renodlas det fysiska tvånget. Denna renodling blir självfallet aldrig fullständig utan en kombination av olika incitament finns alltid som en kompletterande faktor. Plantageslavarna hade emellertid det gemensamt med de första industriella arbetarna i Europa att de måste disciplineras till de krav på mer regelbundet arbete som näringen ställde i sin egenskap av en exportekonomi i periferin av den kapitalistiska världsmarknaden. Afrikanernas tidigare tidsuppfattning hade varit ganska lik den som rådde i det förindustriella och förkapitalistiska Europa. Så var t ex arbetsdagen arbetstidens mått.¹⁴ Även om t ex sockerproduktionen hade stora likheter med industriproduktion fanns dock bindningen till naturen kvar. Arbetets rytm följde säsongens växlingar. Det måste därför bli en kompromiss och klockor saknades i allmänhet på plantagerna. Påståendet "negrer är lata" är en produkt av rasistisk ideologi och dessutom anarkonistiskt eftersom slavägarna, trots att deras plantager producerade för världsmarknaden, inte hade samma arbetsetik som industrikapitalisterna.¹⁵

Påståendet att de afrikanska slavarna enbart bestod av oskolad arbetskraft och att slavägarna därför var tvungna att importera hantverkare från Europa för att lära ut hantverkskunskaper är felaktigt och grovt missvisande. Om en slavägare saknade hantverkare bland sina slavar berodde det på att han köpt fel slavar. Exempelvis de afrikanska smedernas yrkeskunnande hade stor betydelse för de koloniala slavsystemen i Amerika.¹⁶ Ett liknande förhållande gällde undert den första kolonialtiden i Brasilien när det mest var infödda, tupi och guaraní, som förslavades. Det var de som lärde portugiserna att behärska vildmarken.¹⁷

Straffångearbete och andra liknande arbetsformer

I Europa var det inte bara lösdrivare som i ökad utsträckning kom att placeras i arbetshus under 1600- och 1700-talen, utan samtidigt fanns det en stark ökning av användningen av straffångar till tvångsarbete.¹⁸ Under äldre medeltid hade böter och botgöring dominerat, men under den senare medeltiden dödsstraff och kroppslig bestraffning. Under 1500-talet sker en förändring och straffarbete tillämpas allt oftare. Detta är något nytt även om det har antika förebilder. I bakgrunden finns de växande arméernas behov av folk och den växande manufaktur och gruvindustrins behov av arbetskraft. I t ex Spanien dominerar till en början

¹⁴ Hos t ex yourobas var det dessutom ett mer exakt mått än i Europa eftersom varje dag hos dem året runt var lika lång.

¹⁵ "Gör som jag säger att du skall göra och inte som jag gör" är självfallet aldrig någon bra paroll för att få förtryckta massor att arbeta. Om tidsuppfattning, arbetsrytm, arbetsincitament och arbetsetik hos slavarna i Sydstaterna jmf R E D GENOVESE, *Roll, Jordan, Roll*, s 286-324. Här görs även jämförelser med industrikapitalismens arbetare.

¹⁶ A a, s 388-389.

¹⁷ W DEAN, A a, s 2.

¹⁸ Se t ex R PIKE, *Penal servitude in early modern Spain*.

galärena bland de verksamheter som använder straffångar, men tidigt används de också i kvicksilbergruvorna i Almadén, som administrerades av Fugger och som hade blivit betydelsefulla för att möjliggöra raffineringen av det mexikanska silvret.¹⁹ När avlägsna kolonier behövde befolkas med billig arbetskraft deporterades straffångar dit.²⁰ Det kan med stort fog hävdas att det var behovet av arbetskraft, och hur detta täcktes, genom den fria marknaden eller på annat sätt, som formade straffsystemen och som bestämde dess förändring snarare än de dominerande teorierna om brott och straff.²¹

Förändringen motiveras dock självfallet ideologiskt: den bärande nya tanken är att arbete adlar. De kriminella skall återanpassas till samhället med hjälp av hårt arbete.²² Det finns ett samband mellan fängelsesystemet och kapitalismens behov av att disciplinera arbetarna. Det är också möjligt att argumentera för att fängelsestraffet som idé kräver samma tidsuppfattning som det kapitalistiska lönearbete.²³ Detta gör att straffarbetet dominerar som bestraffningsform i alla kapitalistiska länder fortfarande under 1900-talet, även om behovet att på detta sätt rekrytera arbetskraft har bortfallit, eftersom de omedelbara producenterna för länge sedan skiljts från sina produktionsmedel och ett modernt industriarbetarproletariat med tillhörande reservarmé av arbetslösa skapats. Straffarbetet blir nu kriminalvård.²⁴

Att återanpassa kriminella och andra med hjälp av hårt arbete är sedan inte en tanke som är begränsad till kapitalismen. Den vidareutvecklas och ges ett nytt socialt innehåll i det socialistiska Sovjetunionen.²⁵ Särskilt från 1930-talet kom arbetslägren där dock att användas i ett helt annat syfte, nämligen att bekämpa politisk opposition. Detta i en mycket stor omfattning och lägren växte ut till ett helt system. Den fortsatta samhällsutvecklingen där har medfört att dessa läger och därmed denna arbetsform fortsatt att existera och haft en viss ekonomisk betydelse.²⁶

Det växande antalet personer intagna i fängelse, och därmed satta i straffarbete, i alla världens länder gör att denna arbetsform snarare får en större ekonomisk betydelse under den närmaste framtiden än mindre.

¹⁹ A a, s 148-149.

²⁰ M R WEISSER, *Crime and punishment in early modern Europe*, s 140-141.

²¹ Argument till försvar för denna tanke ges i J T SELLIN, *Slavery and the penal system*.

²² Dessutom propagerades: "Om någon icke vill arbeta, så skall han icke heller äta". Jmfr 2 Tess 3:10.

²³ Jmfr D MELOSSI & M PAVARINI, *The prison and the factory*.

²⁴ Om kriminalvårdens historia jmfr T ERIKSSON, *Kriminalvård*.

²⁵ Om den positiva sidan av detta jmfr A S MAKARENKO, *Vägen till livet*.

²⁶ Jmfr t ex D J DALLIN & B I NICOLAEVSKI, *Forced labour in Soviet Russia*. Tyvärr är denna bok, liksom huvuddelen av litteraturen i denna fråga, präglad av de antikommunistiska kallakrigsstämningar under vilken den tillkommit, även om den innehåller intressant material. I en strävan att inte blanda likt och olik bör olika former av tvångsarbete skiljas åt och straffarbete därför skiljas från slaveri oavsett om straffångarna är kriminella, politiska dissidenter eller något annat.

Fascismens tvångsarbete

Det andra världskriget påverkade, åtminstone temporärt, arbetsvillkoren i de krigförande länderna i allra högsta grad. Till följd av kriget uppstod brist på arbetskraft. När utbudet av fritt lönearbete inte kunde täcka efterfrågan tillgreps olika former av tvångsarbete. I många länder begränsades lönearbetets frihet och i exempelvis Storbritannien och Japan infördes utskrivning av arbetskraft under värnpliktslika former. I ett flertal länder sattes krigsfångar i arbete. Tyskland kanske är det mest kända exemplet, men även i Japan arbetade krigsfångar i kolgruvor. I Storbritannien arbetade vid krigsslutet över 200 000 krigsfångar, varav hälften var italienare, som företrädesvis arbetade inom jordbruket.²⁷

I det nazistiska Tyskland, och även i det fascistiska Japan, organiserades under 1930-talet ett omfattande tvångsarbetsystem, som bar stora likheter med ett statsslaveri. Detta system fick stor ekonomisk betydelse under världskriget och fick en annan omfattning och räckvidd än de tvångsåtgärder som fanns i övriga inblandade länder. Denna tvångsarbetsstyrka byggdes inte bara upp av krigsfångar, utan också av personer och nationaliteter, som enligt den förhärskande ideologin ansågs tillhöra en underlägsen ras, och av civila arbetare i ockuperade länder, t ex Polen, Frankrike och Ukraina, respektive Korea. Dessa tvångsrekryterades för arbete i Tyskland, respektive Japan. De utländska tvångsarbetarna i Tyskland var troligen som mest över sju miljoner. Där bestod tvångsarbetsstyrkan av två delar: dels av arbetare inom den vanliga industrin och inte minst i jordbruket, dels koncentrationslägerfångar. De senare fick i stor skala arbeta ihjäl sig. De bägge grupperna flöt ihop något eftersom många utlänningar placerades i vad som kallades arbetsuppfostningsläger p g a verkligt eller inbillat motstånd och fick en ställning lik koncentrationslägerfångarnas. Arbetare ur bägge grupperna lånades i stor skala ut till arbete åt privata företag som t ex I G Farben. Trots det stora inslaget av tvångsarbetskraft i den tyska industrin, steg dennas genomsnittliga produktivitet kraftigt under kriget. Tvångsarbetarnas produktivitet var dock betydligt lägre än de tyska lönearbetarnas, även om det fanns starka variationer mellan de olika förtryckta nationaliteterna.²⁸

Egenarbete av familjetyp under lönearbetets era

Det faktum att det är inom jordbruket som lönearbetet har haft svårast att slå igenom gör att det kan finnas skäl att ta upp det till närmare behandling. Trots att *Gutsherrschaft* bredde ut sig över stora delar av Europa var dock det dominerande draget på de flesta håll att feodala landbönder omvandlades till kapitalistiska arrendatorer eller självägande bönder. Familjejordbruket visade sig vara väl

²⁷ A S MILWARD, *War, economy, and society, 1939-1945*, s 209-244.

²⁸ A S MILWARD, a a. Om tvångsarbetet i Tyskland jmfvr även E SEEBER, *Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft*, och E L HOMZE, *Foreign labor in Nazi Germany*.

anpassbart till ett läge där merprodukten inte pressades fram med utomekonomiska medel i form av tvångsarbete eller tribut, utan där den genom marknadens funktionsätt och skuldsättning tillföll banker, handelshus och andra. Även under den mogna kapitalismen har familj jordbruket visat en förvånansvärd seghet.

Uppodlingen av Förenta Staternas och Canadas prärieområden och den därav följande omvandlingen och tyngdpunktsförskjutningen i världens veteproduktion utgör ett åskådningsexempel på familj jordbrukets vitalitet. Harriet Friedmann har påpekat att detta inte bara kan ses som en geografisk förändring, utan att det fanns ekonomiska och sociala faktorer som gjorde det specialiserade familj jordbruket överlägset både det diversifierade familj jordbruket och det specialiserade kapitalistiska jordbruket med lönearbete. Det fanns inledningsvis i västra Förenta Staterna stora sk bonanzafarmer, som använde lönearbete, men dessa ersattes snart med familj jordbruk, som dock ofta var stora som ett halvt preussiskt gods. Det fanns en teknisk utveckling som möjliggjorde och gynnade denna produktionsform. Tillgången på ny jord, liksom de unga staternas strävan att både kolonisera västern och integrera den i den nationella ekonomin gynnade också en sådan utveckling.²⁹

Detta visar bl a att kapitalistisk stordrift med lönearbete inte alltid är den mest överlägsna produktionsformen ens i utvecklade kapitalistiska länder. Egenarbete t ex av familjtyp inom jordbruket kan spela och har spelat en viktig roll i vissa skeden och då kan en inskränkning av lönearbetet ske även i en utvecklad kapitalistisk ekonomi. Säkert spelar det fortfarande en roll att jordbrukets arbete binds av naturens rytm och därför är svårare att betrakta som en kontinuerlig och i tiden likformig process. Karl Marx pekade på hur beroendet av naturen inom jordbruket ofta tvingar fram långa arbetsperioder och dessutom en stor skillnad mellan arbetsperiodens och produktionstidens längd. Vidare medför ofta en mekanisering av arbetet här att arbetsperioden förkortas, medan produktionstiden förblir oförändrad: t ex även om skördetiden förkortas gör inte det att det går att ta ut fler skördar per år.³⁰ I förlängningen av detta resonemang ligger att arbetsdelningen inte kan drivas tillnärmelsevis så långt inom jordbruk som inom industri och att stordriftsfördelarna blir ganska små och begränsade inom jordbruket.

Innebär detta att den av Marx uppställda polariseringshypotesen, dvs att under kapitalismen tränger stordriften successivt undan småbruket, inte gäller för jordbruket? Medan Karl Kautsky och V I Lenin med kraft försvarat denna tes har flera andra försökt att gendriva den. De har då i huvudsak argumenterat efter två linjer. Eduard David och senare Claude Servolin har argumenterat för att jordbrukets "organiska karaktär" eller dess "biologiska rytm" omöjliggör att kapitalismen inom överskådlig tid erövrar jordbruket. Frågan är dock om dessa mer eller mindre metafysiska resonemang tillför något utöver det ovan sagda.³¹ En andra argumentationslinje utgör Alexander V Chayanovs teori om bonde-

²⁹ H FRIEDMANN, "World market, state, and family farm".

³⁰ K MARX, *Kapitalet*, II, s 207-223.

³¹ H SEYLER, *Hur bonden blev lönearbetare*, s 919. Påpekas bör att E David blandar samman naturprocesserna med arbetet och inte ser arbetet som en ändamålsenlig process skild från naturprocesserna. Även i det mest primitiva jordbruk är det människorna och inte naturen som är subjektet.

ekonomin. Även hos honom ses de agrara näringarna som ett särfall, men han ser inte naturgivna eller biologiska faktorer som det centrala, istället menar han att dessa näringar de facto behärskas av ett ekonomiskt system som han kallar bondeekonomin där familjeföretaget utgör grunden. Detta system är uppbyggt så att det utesluter en kapitalistisk ekonomi. Förbindelserna med denna är av främmande eller yttre karaktär även om de bägge systemen existerar sida vid sida i samma samhälle. Den princip på vilken det kapitalistiska företaget vilar är vinstmaximeringen, medan i bondeekonomin har begrepp som lön och profit inget värde. Den viktiga principen som tillämpas här är balansen mellan arbete och konsumtion. Chayanov hör klart till den subjektivistiska och marginalistiska skolan som ser arbetet ensidigt som en uppoffring. Viktigt är också att han antog att bönderna inte hade några anställda. Ett av hans viktigaste bidrag var att visa att i motsats till det kapitalistiska företaget kunde bonden undgå konkurs vid prisfall genom att sänka sin standard, öka sin arbetsinsats och rent av sin produktion. Hela Chayanovs princip om balans mellan arbete och konsumtion har dock starka tautologiska drag och tenderar till att bli överhistorisk. Hans teori blir därför svår att använda som ett analytiskt instrument för att förklara historisk förändring.³² Det faktum att bonden hade en förmåga att hålla sig kvar trots kapitalismens lagar påpekades redan av Marx.³³

Hur är det då med polariseringsteorin? Även om lönearbetet har haft svårt att slå igenom inom jordbruket betyder inte det nödvändigtvis att smådriften bevarats. Den svenska utvecklingen visar tvärtom att småjordbruket i snabb takt slagits ut samtidigt som det större mekaniserats och därmed minskat sitt behov av arbetskraft. Det moderna, specialiserade och helt marknadsinriktade familj jordbruket med stora arealer har inte mycket gemensamt med det äldre. I den mån småjordbruket lever kvar är det oftast som bisyssla till lönearbete i någon annan näringsgren.³⁴ Stora ansträngningar har gjorts att med hjälp av modern vetenskap och teknik frigöra jordbruket från beroendet av naturen. Helt oproblematiskt har detta inte varit och utvecklingen får visa om detta är möjligt eller om naturen med Friedrich Engels ord kommer att "ta hämnd".³⁵ Slutligen bör framhållas att många arbetsuppgifter som förr hörde till jordbruket eller som uppstått till följd av teknifieringen har blivit lönearbete inom andra sektorer.

Under inverkan av det kapitalistiska ekonomiska systemet och marknaden förvandlades böndernas egenarbete av familjetyp till att stå småföretagarna mycket nära. I perifera områden där bönderna var starka motstod de dock länge sådan påverkan. I Norge har därför inte bara juridiska bestämmelser anpassade till ett bondesamhälle av typ "odelsrätt" levt kvar på 1900-talet, utan dessutom gamla traditioner om gemensamhetsarbete till ömsesidig hjälp, som har varit ett utmärkande drag överallt där egenarbete av familjetyp i sina ursprungliga former dominerat.³⁶

³² A V CHAYANOV, *The theory of peasant economy*, och H SEYLER, *a a*, s 19-21. Det överhistoriska draget hos A V Chayanov har utnyttjats av M D Sahlins för att tillämpa hans teorier även på förkapitalistiska samhällen utan marknadsekonomi. Jmfr M D SAHLINS, *Stone age economics*.

³³ K MARX, *Kapitalet*, III, s 712-720.

³⁴ Jmfr H SEYLER, *a a*.

³⁵ F ENGELS, *Naturens dialektik*, s 117.

³⁶ Jmfr R FRIMANSLUND, "Farm community and neighbourhood community"

Egenarbete av småföretagartyp

Härmed är framställningen om andra arbetsformer än lönearbete under lönearbets era inte fullständig. Det har funnits och finns fler arbetsformer och utvecklingslinjer.³⁷ Viktigast av dem är kanske hur *egenarbete av korporationstyp* eller *skråtyp* inom hantverket har avlösts av *egenarbetet av småföretagartyp* inom småindustri, handel, transport och servicenäringar. Även om hantverkets relativa betydelse snabbt minskade med industrialiseringen innebar inte det att de inom alla branscher också minskade absolut sett. Inom vissa nischer av ekonomin fortsatte hantverket att vara den livsdugligaste formen.³⁸ Inom de privata tjänsternas expansionsperiod under 1900-talets första decennier uppkom nya möjligheter för småföretagare: t ex i anslutning till bilismen uppstod bensinstationer och många lastbilschaufförer blev egenföretagare. Den nya tekniken och självtjänstesamhällets expansion³⁹ minskade sedan dessa möjligheter. Under 1980-talet har dock den nya mikroelektroniken i vissa fall givit småföretagandet nya möjligheter samtidigt som behovet av hantverksmässig produktion åter har ökat.

Egenarbetet av småföretagartyp utmärker sig genom att småföretagaren både är företagsledare och själv arbetar i produktionen, antingen ensam, med sin familj eller med ett fåtal anställda. Denne är ofta djupt engagerad i sitt arbete antingen som hantverkare eller som annan professionell verksamhet. Yrkeskunnandet är ofta företagets viktigaste tillgång. De olika småföretagen är dock sammellan mycket olika utefter en skala från enbart profitmaximering till en flexibilitet som påminner om Chayanovs bonde.⁴⁰

³⁷ Ett exempel utgör de svenska fiskarna på Västkusten med deras kollegiala lag. Se O HASSLÖF, *Svenska västkustfiskarna*.

³⁸ Denna sociala grupp har varit ett eftersatt forskningsfält. Ett försök att rikta uppmärksamheten på det är uppsatssamlingen *Shopkeepers and master...*

³⁹ Om detta se nästa kapitel.

⁴⁰ En diskussion om den typ av arbetsformer som har diskuterats i detta och föregående avsnitt och de livsformer de ger upphov till finns i T HØJRUP, *Det glemte folk*. Framställningen där har dock en viss strukturalistisk slagsida,

10 Produkter kontra tjänster och kapitalismens resultat

Lönearbetets utvidgning och inskränkning

När lönearbetet under kapitalismen betraktas i relation till andra former av arbete framträder en tydlig utveckling: lönearbetet utvidgas tendensiellt på bekostnad av andra sociala arbetsformer. De tidigare klassamhälleas spektrum av former och varianter krymper ihop.

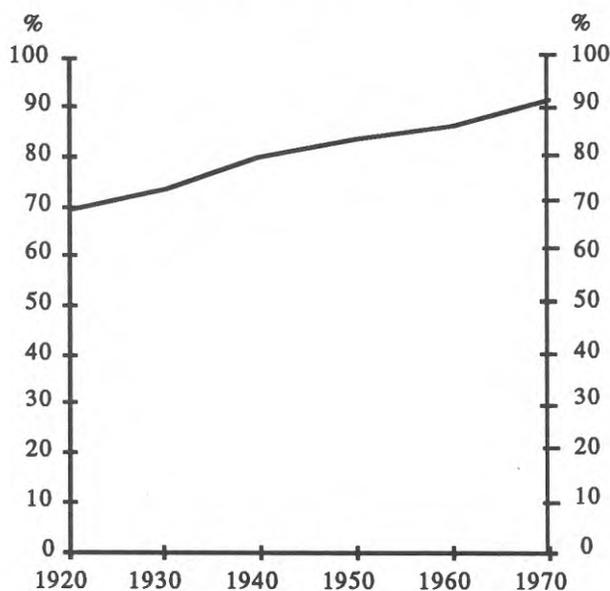
Generellt kan den process som innebär att antalet existerande sociala former av arbete blir färre kallas reducering. Den motsatta processen, d v s där antalet former ökar, kan då benämnas expansion. För kapitalistiska samhällen gäller att det sker en reducering genom lönearbetets utvidgning.¹ Om perspektivet begränsas till den del av den arbetande befolkningen som i statistiken kallas för ekonomiskt aktiv eller förvärvsarbete, utgör lönearbetarna i flera länder, t ex i Förenta Staterna och Sverige, mer än 90 procent. Den svenska utvecklingen illustreras med diagrammet i *figur 10*. Bakom denna utveckling ligger självfallet jordbrukets minskande sysselsättning samt industrins och servicesektorns växande betydelse. I någon men mycket begränsad omfattning överdrivs ökningen genom att en del egenarbete av småföretagartyp inom industri, handel och hantverk i statistiken definieras som lönearbete. Hela detta perspektiv är dock minst sagt något inskränkt eftersom inte alla former av arbete kommer med, utan bara de former som genererar inkomster, d v s i princip när antingen arbetskraften eller resultatet av arbetet, i form av varor eller tjänster, säljs på en marknad. Med andra ord ingår inte i beräkningarna stora delar av arbetet med arbetskraftens rekonstitution och omsorgsarbete, eftersom detta till stor del utförs av kvinnor som obetalt arbete inom hemmets ram.²

Såsom en följd av lönearbetets framväxt har stora delar av arbetet med arbetskraftens rekonstitution avskilt som en särskild sfär i hemmet. Det obetalda

¹ Denna diskussion om lönearbetets utvidgning bygger på L CORNELL & J CH KARLSSON, "Arbetets sociala former", s 408-409.

² När direktören gifter sig med sin hushållerska slutar hon alltså sitt förvärvsarbete även om hon fortsätter med samma sysslor som förut. De svarta och grå sektorernas förvärvsarbete ingår självfallet inte heller i statistiken av källmässiga skäl.

Figur 10. Ungefärlig andel lönearbetare bland förvärvsarbetande män och kvinnor i Sverige 1920-1970, procent.

Källa: SOS, Folkräkningarna respektive år.

kvinnliga hushållsarbetet måste därför ses, som tidigare framhållits, som lönearbetets andra sida eller som dess förutsättning. Det är här vidare inte endast frågan om hushållsarbete i snävare mening utan också om det bredare begreppet omsorgsarbete. De forskare som har studerat omsorgsarbetets utveckling, t ex i Sverige, är överens om att detta i hög grad dras in allt mer i lönearbetets sfär. Från att ha varit oavlönat arbete i hemmet har vård och omsorg i stor utsträckning övergått till lönearbete på särskilda arbetsplatser i eget eller andras hem, då t ex i form av dagbarnvårdare respektive hemsamarit.³ Däremot har hushållsarbetet i trängre mening bevarats som obetalt i stort sett kvinnligt egenarbete i hemmet.

Lars Ingelstam, som har försökt att uppskatta den totala mängden arbete i samhället, har vid sidan om hushålls- och omsorgsarbetet fäst uppmärksamheten på allt det arbete som brukar kallas ideellt arbete, t ex inom olika föreningsars ram.⁴ All föreningsverksamhet är självfallet inte arbete, men väl stora delar därav. Åtminstone i Sverige kan av allt att döma en liknande tendens spåras till att dra in också detta arbete i lönearbetets sfär.

³ Jmför R LILJESTRÖM & E DAHLSTRÖM, *Arbetarkvinnor i hem-, arbets- och samhällsliv*, s 212.

⁴ L INGELSTAM, *Arbetets värde och tidens bruk*, s 62-66.

En helt annan typ av lönearbetets utvidgning kan exemplifieras med vad som skett inom jordbruket i Europa och Nordamerika. Här har lantarbetarna, som är lönearbetare, minskat till en obetydlighet och antalet självständiga lantbrukare, som utför egenarbete av familjetyp, krympt kraftigt. Däremot har antalet anställda experter på dränering, förädling och liknande frågor, liksom administratörer och kontorsarbetare ökat högst väsentligt. Samtliga dessa kategoriers verksamhet ligger inom lönearbetets ram.⁵ Vidgas här perspektivet till ett mer globalt synsätt bör emellertid framhållas att minskningen av sysselsättningen inom jordbruket i Tredje världen inte bara medfört en ökad andel lönearbetare, utan också en under de senaste decennierna snabbt växande lönearbetslös skara slumminnevånare sysselsatta med tillfälligt egenarbete eller förvandlade till rena understödstagare. De latinamerikanska storstädernas snabba tillväxt, t ex staden Mexicos förvandling till världens största tätort, är skrämmande exempel på detta.

Inkorporering och etablering

Det kan analytiskt urskiljas två olika processer varigenom lönearbetet utvidgas. Den ena innebär att aktiviteter och funktioner, som tidigare legat utanför lönearbetets sfär, dras in i denna. Det är då frågan om *inkorporering* i lönearbetet. Här utgör omsorgsarbetets utveckling ett exempel. Den andra processen innebär att nya aktiviteter uppstår som lönearbete i anslutning till andra former av arbete. Detta kan kallas för *etablering* av lönearbete och kan exemplifieras med uppkomsten av nya arbetsuppgifter som är knutna till jordbruket.⁶ Båda dessa processer är självfallet relaterade till utvecklingen inom den samhällstyp som domineras av lönearbete, dvs den kapitalistiska och till omvandlingen av detta samhälles näringsfång.

Samtidigt bör de hållas isär från lönearbetets interna processer, varigenom en hel flora av nya yrken växer fram.⁷ Det gäller t ex den åtskillnad mellan begreppsbildning och utförande som Harry Braverman framhåver,⁸ liksom det som har kallats vaktarbete och som går ut på att bevaka äganderätten.⁹ Bravermans diskussion av lönearbetets utvidgning ger lätt det intrycket att denna form av arbete fungerar som någon slags bläckfisk, vars tentakler obehärligt suger sig fast i alla typer av verksamhet. Det är emellertid inte frågan om någon så rättlinjig process. Det finns också ett element av inskränkning av lönearbete, dvs att

⁵ Jmfr H L BROWNING & J SINGELMAN, "The transformation of the U S labor force", s 500.

⁶ Dessa bägge begrepp har utvecklats i L CORNELL & J CH KARLSSON, "Arbetets sociala former", s 410.

⁷ Om yrken och dess framväxt se J CH KARLSSON, "Yrken".

⁸ H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, *passim*.

⁹ För en närmare utredning av denna företeelse se J O'CONNOR, "Productive and unproductive labour".

funktioner förs ut ur lönearbetets sfär.¹⁰ Varuautomater och självbetjäningsbutiker kan sålunda betraktas som innovationer varigenom "kapitalisten ersätter lönearbete med konsumentens obetalda arbete". Den totala tid som konsumenterna lägger ned i form av detta inköpsarbete är ungefär lika stor som förvärvarbetstiden i hela varuhandeln i dagens Sverige.¹¹ Ofta ersätts tjänster med produkter. Istället för att tillhandahålla buss och tågresor försäljs bilar. Tvättinrättningar ersätts med tvättmaskiner.¹² En statistisk analys av yrkesstrukturens utveckling i Sverige har vidare visat att antalet anställda i hushållsarbetet, då framförallt som hembiträden, ökade kraftigt ända till en bit in på 1930-talet. Därefter inträdde som påpekats något av en hemmafruarnas period med kulmen på 1950-talet och sedan blir delar av rekonstitution av arbetskraften och övrigt omsorgsarbete åter lönearbete, men nu inom den växande offentliga sektorn. Det finns sålunda här ett växelspel mellan lönearbetets utvidgning och inskränkning inom ramen för den dominerande tendensen till utvidgning.¹³

Produkter kontra tjänster

Frågorna kring lönearbetets utvidgning och inskränkning hänger nära samman med näringsfångets omvandling i de kapitalistiska samhällena. Kapitalismens genombrott medförde att industrisamhället avlöste jordbrukssamhället. I det utvecklade industrisamhället har en allt mindre andel av befolkningen kommit att sysselsättas i jordbruket. En snabb blick i statistiken för vilket utvecklat kapitalistiskt industriland som helst ger emellertid vid handen att industrins sysselsättning inte alls vuxit i samma takt som jordbrukets minskning. Under de senaste årtiondena har i flera länder t o m industrins andel av sysselsättningen minskat. Istället har en tertiär sektor av tjänster vuxit fram. Schematiskt visas detta i *figur 11*. Dessa fakta har ofta tagits till intäkt för att beteckna det nya samhälle som växer fram som ett "tjänstesamhälle", "postindustriellt samhälle", "informationssamhälle", eller "den tredje vägen".¹⁴ Denna konventionella bild har emellertid stora brister eftersom den rör samman olika begrepp, främst begreppet tjänsteman som yrke och frågan om vem som utför tjänster till skillnad från dem som producerar varor.

¹⁰ En teoretisk kritik från denna utgångspunkt bl a finns i M BURAWOY, "Toward a marxist theory of the labour process", s 295 ff.

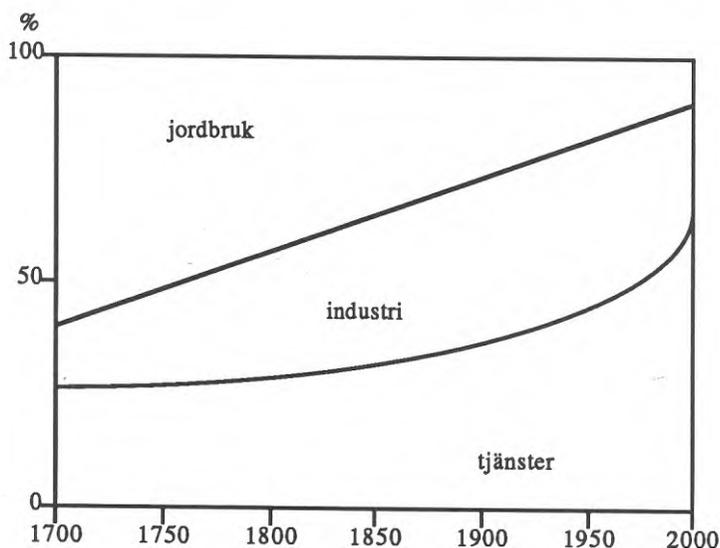
¹¹ L INGELSTAM, *Arbetets värde och tidens bruk*, s 58. Jmfr även O'CONNOR, a a, s 315.

¹² K G HILDEBRAND, "The new industrial structure — the Scandinavian experience", s 54-55.

¹³ Jmfr G THERBORN, *Klassstrukturen i Sverige*.

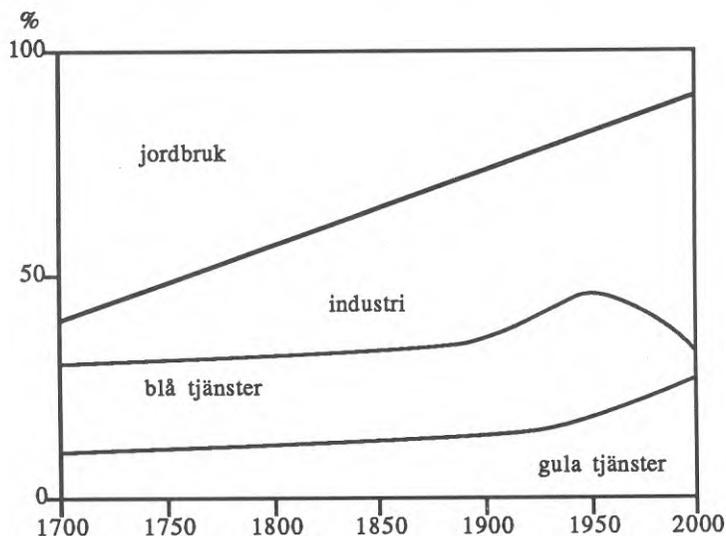
¹⁴ Jmfr t ex, D BELL, *The coming of postindustrial society*, A TOFFLER, *Tredje vägen*, eller A FORSMAN, *Det nya tjänstesamhället*.

Figur 11, Den konventionella bilden av kapitalismens näringsfångsutveckling, andel av förvärvsarbetande, procent

Den tertiära sektorn eller tjänstesektorn kan uppdelas i tre olika delar beroende på vilken funktion de olika tjänsterna fyller. Den första delen omfattar alla de tjänster som är att anse som mellanlänkar och inputs i industrin (eller jordbruket), d v s tjänster som konsumeras av industrin (eller jordbruket) snarare än av hushållen. Det är ett allmänt mönster att allt fler funktioner som tidigare utförts inom industrin (eller jordbruket) numera lagts ut på konsult- och entreprenadföretag. Det gäller då allt från bokföring till teknisk utveckling. Denna typ av tjänster är en snabbt expanderande bransch. Den andra gruppen eller delen av tjänstesektorn omfattar alla övriga marknadsförda tjänster, d v s de som tas i anspråk av hushållen direkt. Denna typ utgjorde förr en expansiv grupp av tjänster, men har under de senaste åren starkt reducerats. Här har då lönearbetet inskränkts genom att arbetet vältrats över på hushållen. I mindre utsträckning har den tekniska utvecklingen gjort dem onödiga. Typiskt är att tjänster ersatts av produkter. Biografbesök ersätts av TV-apparater, folk återgår till mer komplicerad matlagning i hemmen med hjälp av modern köksutrustning och färdiglagad mat eller halvfabrikat. Restaurangerna svarar genom att införa självservering. Detta bara för att nämna ytterligare exempel. Den tredje delen av tjänstesektorn består av icke marknadsförda tjänster som tas i anspråk av hushållen. Det är här då självfallet enbart frågan om de som utförs i offentlig, halvoffentlig eller i privat regi på entreprenad från det offentliga. Hit räknas inte de som utförs inom hushållen själva eller som s k ideellt arbete. De sistnämnda typerna

Figur 12. En alternativ bild av kapitalismens näringsfångsutveckling, andel förvärvsarbetande, procent

Blå tjänster = marknadsförda tjänster, gula tjänster = icke marknadsförda tjänster. Färgvalet endast analogi med Ingelstams sektorsindelning av ekonomin.

kommer som nämnts överhuvudtaget inte med i statistiken. Det är i denna tredje del av tjänstesektorn främst frågan om undervisning, sjukvård, barn och äldreomsorg, fattig eller socialvård samt militär och polis. Detta har varit starkt expanderande branscher i alla utvecklade kapitalistiska länder.¹⁵

Om nu den första delen av tjänstesektorn förs till industrin (respektive jordbruket) och de bägge övriga delarna redovisas var för sig framträder en helt annan bild än den tidigare givna konventionella. I schematisk form återges den nya bilden i figur 12.¹⁶ I diagrammet har antagits att de icke marknadsförda tjänsterna fortsätter att öka sin andel av de förvärvsarbetande fram till år 2000. Osökt uppstår då frågan om i vilken utsträckning lönearbetet ytterligare kan reduceras genom att också de icke marknadsförda tjänsterna ersätts av produkter:

¹⁵ Se J GERSHUNY & I D MILES, *The new service economy*, och J GERSHUNY, *Social innovation and the division of labour*. Jmfr även L INGELSTAM, *Arbetets värde och tidens bruk*, s 118-131.

¹⁶ På a fördelningen mellan offentligt och privat, marknad och icke marknad, avser bilden i första hand något land i Västeuropa, men med en mindre justering av kurvornas form kan bilden emellertid anses motsvara utvecklingen i vilket kapitalistiskt land som helst. J Gershuny och I D Miles använder för sin del data för EG-länderna som grundlag för sin framställning. Ett försök att med hjälp av brittiska input-outputtabeller testa Gershunys tes, att hushållen konsumerar allt färre tjänster på marknaden, och istället köper varaktiga konsumtionsvaror och utför arbetet själva, stödjer tesen. Se C DRIVER, "Testing the Gershuny hypothesis".

kan t ex läkare och psykologer ersättas med diagnosticerande och mekaniska hjälpmedel? Eller skall dessa tjänster återföras till hushållen i form av obetalt kvinnoarbete i den statsfinansiella krisens spår? En tredje möjlighet är att ge delar av omsorgsarbetet formen av "samhällstjänst", d v s en slags utvidgad obetald eller underbetald värnplikt. Hursomhelst framstår klart att kapitalismen och dess marknadssystem inom vissa ramar har en god förmåga att producera varor men inte att framgångsrikt utföra tjänster.¹⁷ Även om det för en enskild kapitalist är likgiltigt om han får sina profiler genom att låta tillverka materiella produkter eller utföra tjänster, är det för systemet som helhet viktigt att det valoriserbara — mervärdeproducerande — produktiva arbetet utvidgas och den improduktiva, men ändå oundgängliga delen av tjänstesektorn begränsas.

Yrke kontra näringsfång

Medan den alternativa bilden i *figur 12* utan tvekan ger den bästa uppfattningen om produktionens och de anställdas fördelning på näringsgrenar ger den konventionella bilden i *figur 11* ändå en viss uppfattning om yrkesgruppernas fördelning. Det är dessutom ett välkänt faktum att tjänstemännens andel av de förvärvsarbetande ökar på bekostnad av arbetarnas. Med arbetare avses då kroppsarbetare i trängre traditionell mening. Till tjänstemännen räknas då av historiska och traditionella skäl alla kontorsarbetare och även tekniker i produktionen. Om yrkesarbetarna ersätts av tekniker ökar därför andelen tjänstemän. Tjänstemännens andel av arbetskraften har i flera olika länder ökat till följd av statistiska fiktioner. Så t ex räknas i Sverige numera alla statligt anställda arbetare som tjänstemän av något slags jämlikhetsskäl. Det torde vara omöjligt att ge begreppet tjänsteman annat än en eklektisk begreppsbestämning.¹⁸

Under en period gjordes i Sverige vidare försök att helt och hållet ta bort begreppet arbetare ur den offentliga statistiken och dölja dem bakom beteckningen "produktions- och distributionsanställda". Till arbetarklassen måste därför vid sidan om arbetarna i den officiella statistiken även föras grupper av tjänstemän, även om det å andra sidan är nödvändigt att införa kvalificerande variabler som gör att inte alla lönearbetande hör till denna klass. Arbetarklassen är fördelad över alla de tre sektorerna jordbruk, industri och tjänster, samt inom tjänstesektorns alla tre delar. Industrierbetarna i traditionell mening minskar i antal både absolut och relativt, samtidigt som antalet arbetare inom tjänstesektorn ökar i antal. Det är därför svårt att belägga att arbetarklassen i vidare mening skulle minska sin andel av befolkningen i de utvecklade kapitalistiska länderna även om den inte heller är ökande. Folkräkningarnas uppgifter tyder på att arbetar-

¹⁷ J Gershuny har myntat uttrycket "själv-tjänstesamhälle" som en karaktäristik av den spontana utvecklingen i de utvecklade kapitalistiska samhällena.

¹⁸ Om olika förslag till begreppsbestämning se J CH KARLSSON, "Yrken".

klassen i denna mening utgör 60-70 procent av den förvärvsarbetande befolkningen så väl i Förenta Staterna som i Sverige.¹⁹

Homogenisering och segmentering

Harry Braverman menade att arbetsdelningen och arbetets fortgående degradering medförde att arbetarklassen homogeniserades. Denna ståndpunkt har ifrågasatts av många sociologer och andra forskare. Ett vanligt påstående är istället att klassen segmenterats. De forskare som använder sig av en dualistisk ekonomisk teori menar att ekonomin i Förenta Staterna är delad i en monopolistisk sektor och en konkurrenssektor samt att detta medför att arbetet segmenterats efter samma linjer och att arbetarna därför splittrats upp. Andra forskare menar att arbetarklassen segmenterats eftersom den är uppsplittrad på etnisk grund, inklusive det som identifieras som raser, och efter kön. David M Gordon, Richard Edwards och Michael Reich anser att arbetarklassens historia i Förenta Staterna till följd av detta kan uppdelas i tre faser: en inledande proletariseringssfas från 1820-tal till 1890-tal, som självfallet till stor del utspelades i Europa, så följde en homogeniseringsfas från 1870-tal och fram till 1940-tal och sedan en segmenteringsfas från 1920-tal och fram till nutiden. Varje sådan fas delar de sedan upp i en begynnelseperiod, en konsolideringsperiod och en förfallsperiod.²⁰

¹⁹ Den högre andelen nås med den bredare bestämningen i H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 324, och L INGELSTAM, *Arbetets värde och tidens bruk*, s 99. Den lägre andelen nås med den nog alltför snäva bestämningen i G THERBORN, *Klasstrukturen i Sverige*. I R ERIKSSON, "Den sociala strukturen och dess förändring", s 42-48, framhålls utifrån ett annat källmaterial att arbetarklassen också i vid mening i Sverige minskat i antal något, särskilt under 1970-talets andra hälft. Detta hänger samman med att andelen av de förvärvsarbetande kvinnorna som arbetar inom arbetaryrken är större än motsvarande andel av förvärvsarbetande män och att det dessutom har blivit vanligare att kvinnor med sådana yrken gifter sig med eller sambor med män ur mellanskikten. Då det av många skäl är svårt att räkna personer som tillhör samma familj till olika klasser räknar han den som helhet till den högsta sociala gruppen. Endast om han hade gjort tvärtom hade han fått fram en växande arbetarklass. Det finns m a o inga skarpa gränser mellan mellanskikten och arbetarklassen i Sverige utan en bred grå zon. Lägg märke till att här diskuteras arbetarklass som ett objektivt begrepp och inte den subjektiva frågan om vilka som själva anser sig höra till arbetarklassen.

²⁰ H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, P THOMPSON, *The nature of work*, C F SABEL, *Work and politics*, D M GORDON, R EDWARDS & M REICH, *Segmented work, divided workers*, och M CARNOY, "Education and the changing American workplace". I sin bok försöker D M Gordon, R Edwards och M Reich knyta ihop dessa faser i arbetets omvandling med de långa vågorna i världsekonomin. Sammanhanget blir dock besvärligt att visa eftersom tidsfaserna för arbetets omvandling avser Förenta Staterna och de långa vågorna världsekonomin som helhet. Från delvis helt andra utgångspunkter och ett globalt perspektiv argumenteras även för en segmenteringsteori i S AMIN, *Class and nation*, s 149-173.

Problemet med denna typ av segmenteringsteori är att medan den tycks ganska bra kunna beskriva utvecklingen i Förenta Staterna (och även i Japan, men då i en något annorlunda form) är det mycket svårare att använda den till att beskriva utvecklingen i Västeuropa. Det finns trots alla likheter i ekonomiskt system och produktionssätt även stora skillnader mellan Förenta Staterna och Västeuropa. I Förenta Staterna är i stort sett endast större delen av arbetarna i den monopolistiska sektorn fackligt organiserade, medan i Europa nästan hela eller mycket stora delar av arbetarklassen är det. Arbetarklassen i Västeuropa är inte heller i samma utsträckning uppsplittrad efter etnisk grund som den i Förenta Staterna. Detta trots att tillkomsten av stora grupper av invandrade arbetare i Västeuropas länder har verkat i denna riktning. Frågorna kring homogenisering och segmentering av arbetarklassen kan därför inte bara ses som en effekt av produktionsprocessens omvandling, utan är också ett resultat av kulturella skillnader och inte minst av klasskampens utveckling.

Summering om lönearbete kontra obetalt arbete

Kapitalismens långsiktiga resultat har som framhållits varit att antalet sociala arbetsformer reducerats och att lönearbetet blivit helt dominerande. Efter en inledande uppblostring av diverse ofria arbetsformer har dessa ersatts så gott som helt, inte bara i centrum utan också i periferin av lönearbete. Mer än 90 procent av allt förvärvsarbete i utvecklade kapitalistiska länder utförs numera som lönearbete.

Lönearbetet under kapitalismen förutsätter obetalt hushålls- och omsorgsarbete. Detta har traditionellt varit ett kvinnoarbete. Även om det ökande förvärvsarbetet hos gifta kvinnor under de senaste decennierna, t ex i flera nord-europeiska länder, medfört att nästan alla män utför något sådant arbete, utförs fortfarande merparten av det av kvinnor. Utjämnningen har varit större när det gäller obetalt omsorgsarbete än hushållsarbete i trängre mening. Orsaken till detta ligger dock huvudsakligen i att det obetalda omsorgsarbetet minskat i omfattning och ersatts av andra kvinnors lönearbete.

Både under den kapitalistiska industrialiseringens genombrott och det sena 1900-talet kan den tid som läggs ned på lönearbete och obetalt arbete i hushållen anses vara ungefär lika stor. Fram till 1900-talets mellersta decennier fanns emellertid en tendens till expansion av det betalda arbetet på det obetalda bekostnad. Denna har dock hejdats och de marknadsförda tjänsterna har till stor del ersatts av produkter i form av varaktiga konsumtionsvaror. Frågan är nu om de ickemarknadsförda står i tur. Hushållens mekanisering har inte medfört att det obetalda arbetet minskat. Orsakerna till detta är flera. Dels har det uppstått nya krav på t ex renlighet utöver vad som förr ansågs vara rimligt att tillfredsställa, dels har det blivit mer rationellt ur hushållets synvinkel att utföra obetalt arbete i stället för att efterfråga tjänster. Kanske har nu en mättnadspunkt nåtts och de tekniska förutsättningarna skapats för att reducera det obe-

talda arbetet i samma takt som det betalda. När det gäller den totala arbetstiden kan följande mönster skisseras. Under industrikapitalismens genombrottsfas stiger denna något långsammare än lönearbetstiden, men den börjar inte sjunka förrän kanske bortemot ett århundrade eller mer efter den sistnämnda.²¹

Kapitalismens resultat: segregation av arbete och liv

Kapitalismen har historiskt inneburit två viktiga förändringar av arbetets karaktär. För det första har arbetet genom den långtgående arbetsdelningen fragmentiserats. För det andra har i allt högre grad arbete och liv skilts åt. En beskrivning av hur tiden använts för att utföra olika sysslor ger inte bara ett intressant historiskt-etnologiskt material utan också en bild av hur livet faktiskt delats upp i olika funktioner. Produktionens inriktning på profit har haft konsekvenser för det betalda arbetet som aktivitet i förhållande till andra aktiviteter. Arbetskraften köps och säljs i tidsenheter och köparen måste begära produktivitet för den arbetstid han betalar för. Såsom tidigare har framhållits har detta synsätt i sin förlängning också influerat det obetalda hushållsarbetet. Fredrik W Taylor framhöll också att det var en fråga om vanligt sunt förnuft att planera arbetstiden så att arbetarna verkligen kan arbeta när de arbetar och leka när de leker, och inte blanda ihop de två. Andra har sagt att det inte spelar någon roll om arbete och liv skiljs åt eftersom arbetaren kan finna uttryck för hela sin personlighet i fritidssfären. Gentemot detta måste ställas en helhetsyn på vad en människa är och att det är arbetet som är den bestämmande delen av denna helhet.²² I sin roman "Elise eller det riktiga livet" fångar Claire Etcherelli på ett utmärkt sätt innebörden av den segregation mellan arbete och liv som kapitalismen har skapat:²³

— Du förstår, arbetarens liv börjar först i det ögonblick då arbetet slutar. Och eftersom man måste sova lite också, så blir det inte många timmar att leva.

/... /

Jag frågade honom omigen varför han inte slutade med jobbet.

— Och leva då? Vad ska jag leva av.

²¹ J GERSHUNY, *Social innovation and the division of labour*.

²² J CH KARLSSON, *Om arbete*, s 74-84.

²³ C ETCHERELLI, *Elise eller det riktiga livet*, s 70.

11 Framtidens arbete

På väg bort från lönearbetet?

Allt oftare hörs påståendet att arbetet kommer att försvinna i framtiden. En sådan utsaga är självfallet orimlig. Vad de mer sansade debattörerna menar är att lönearbetet kommer att få minskad betydelse, men inte heller denna svepande formulering är ovillkorligen riktig. Den allmänna tendensen i den kapitalistiska ekonomin är att allt mer av förvärvsarbetet blir lönearbete, även om det också finns motverkande faktorer. Så t ex har lönearbetet fortfarande svårt att slå igenom inom jordbruket i många länder. Dessutom kan framtiden för de ickemarknadsförda tjänsterna av många skäl anses oviss. Viktigt är också det kapitalistiska ekonomiska systemets tendens att förvandla marknadsförda tjänster till varor och egenarbete utanför förvärvsarbetets sfär. Därför kan sådant egenarbete åter få en större betydelse för de arbetandes välbefinnande under de kommande åren.¹

Den kapitalistiska marknadsekonomin har växande svårigheter att skapa lönearbete åt världens hela arbetsföra befolkning. Det mest öppna beviset på detta är de enorma växande skarorna av folk utan lönearbete eller någon form av stadigvarande förvärvsarbete i tredje världens numera mastodontlika tätorter, men även i de högst utvecklade kapitalistiska länderna ökar sysselsättningsproblemen. Den keynesianska ekonomiska politiken har hamnat i en återvändsgränd. Dessutom ökar farhågorna för en teknologisk strukturell massarbetslöshet i automationens spår. Allt detta kan självfallet leda till att en sjunkande andel av den arbetsföra befolkningen sysselsätts i lönearbete, men detta är i så fall snarare ett symptom på systemets kris än ett bevis för att lönearbetet håller på att få en minskande betydelse. I den moderna kapitalismen, och i högre grad nu än tidigare, framställs varorna med lönearbete. Även om en reduktion av lönearbetets arbetstid från åtta timmars normalarbetsdag till en sextimmarsdag är en fråga som står på den politiska dagordningen i Väst-europa, är tankarna om att möta sysselsättningsproblemen genom att fördela lönearbetet jämnare, med hjälp av en drastisk arbetstidsförkortning, snarare utopiska reformistiska drömmar än praktisk genomförbar politik.

¹ För exempel på inlägg i denna debatt om arbetets framtid se A GORZ, *Farväl till proletariet, bortom socialismen*, G ADLER-KARLSSON, *Tankar om den fulla sysselsättningen*, och L INGELSTAM, *Arbetets värde och tidens bruk*.

Kvar står att det är varuproduktionen och lönearbetet i denna som trots allt utgör pudelns kärna. Varje frigörelse måste ta hänsyn till detta och anvisa en metod att eliminera även detta lönearbete.

Kooperativa försök till frigörelse

Under 1900-talet har det inom kapitalismens ram i flera europeiska länder växt fram en liten sektor av arbetarägda företag förvaltade av arbetarna själva. Dessa kallas producentkooperativ. De kan antingen vara arbetarkooperativ och syssla med industriell verksamhet eller jordbrukskooperativ. De flesta av dessa företag har varit kortlivade, men många har också levt vidare. De har en mycket mångfasetterad tillkomstshistoria. I de fall de t ex har tillkommit därför att tidigare ägare inte haft någon förmåga eller något intresse av att driva dem vidare trots att det funnits en nisch för dem på marknaden, har de självfallet spelat en viktig roll för arbetarna på den ort där de uppstått.

I tankarna bakom dessa arbetarägda företags grundande har det emellertid funnits mer eller mindre utopiska tankar om att skapa nya relationer i arbetet bortom lönearbetets gränser eller att bevara relationer som hade sin grund i hantverksmässig produktion och därigenom förhindra arbetets degradering. Dessa tankar förenas ofta med idéer om att producera bättre och nyttigare produkter än vad de kapitalistiska företagen förmår. Ibland kan det ha funnits nischer på marknaden för det sistnämnda, åtminstone för små arbetarägda företag. Med tiden krossas emellertid obönhörligt de mer utopiska idéerna av verkligheten. För att kunna överleva på marknaden tvingas även dessa företag acceptera den tekniska utvecklingen på den kapitalistiska marknadsekonomins villkor och även de relationer som det kapitalistiska lönearbetet skapar, och de snäva ramar för handlingsfrihet som ges. I några fall har t o m somliga arbetarägda företag blivit underleverantörer till monopolistiska storföretag.

Vid sidan om huvudproblemet med marknaden, har dessutom funnits många både praktiska och juridiska problem med att få arbetarägda företag att fungera. T ex i Sverige finns det fortfarande ingen företagsform som är anpassad för denna typ av företag. Trots alla dessa svårigheter och problem fortsätter den producentkooperativa idéen att ha stor dragningskraft och på den senaste tiden har en lång rad nya företag grundats i många olika länder. De bygger då vidare på en stark tradition från de utopiska socialisterna och de engelska gillesocialisterna. De arbetsformer som uppstår skiljer sig dock inte i princip från kapitalistiskt lönearbete, om det är frågan om stora företag, eller kapitalistiskt egenarbete av småföretagartyp, om det är frågan om små företag.²

² För en belysande genomgång av diskussionen om och erfarenheterna av producentkooperation se T CLARKE, "Alternative modes of cooperative production". Jmfr även L HELLBLOM, *Kampen om jobben*, som visar hur de producentkooperativa idéerna får en växande anslutning. För ett historiskt exempel se J W SCOTT, *The glassworkers of Carmaux*.

En liknande kritik utifrån de begränsningar som marknadsekonomin ställer kan också riktas mot arbetarnas självförvaltning av sina företag i Jugoslavien. Detta är också huvudorsaken till att lönearbetets villkor i en så liten utsträckning har förändrats där. Samtidigt har existensen av denna marknadsekonomi inneburit att det uppstått stora skillnader i materiell standard mellan arbetarna vid framgångsrika företag och dem vid normalföretag.

I de socialistiska länderna har producentkooperativ, i kollektivjordbrukets form, använts som medel för att omskapa och utveckla jordbruket. Tillkomsten av kollektivjordbruken har i många länder, inte minst i Sovjetunionen³, i mindre utsträckning i Kina⁴, stött på hårt motstånd trots att de skapade möjligheter för bättre arbets- och levnadsförhållanden, åtminstone för de fattigare bönderna. En orsak till detta var att de ofta i alltför hög utsträckning var en reform utan tillräckligt folkligt stöd, ofta genomförd snarare med tvång än med frivillighet. Dessutom har det visat sig mycket svårare att höja produktionen än vad någon förutsett. Egenarbete av familjetyp har fortsatt att spela en stor roll med bas i små privata jordlotter. På kollektivjordbruken har en speciell form av lönearbete tillämpats där lönen, som både har utbetalts i form av pengar och varor, varit beroende av företagets ekonomiska utfall. Kollektiv-jordbruken har dock hela tiden varit starkt beroende av staten, som ofta ägt och hyrt ut produktionsmedel, och inte likt de jugoslaviska arbetarförvaltade företagen opererat självständigt på marknaden. Den officiella politiken har också långsiktigt varit att förvandla den kollektiva företagssektorn till vanliga socialistiska statsföretag.

Den fortsatta samhällsutvecklingen i flera av de föregivet socialistiska länderna har inneburit en utveckling bort från denna form av kollektivjordbruk. Så t ex på Cuba⁵, och även i viss utsträckning i Albanien⁶, har dessa förstatligats och den speciella formen av lönearbete har ersatts med vanligt lönearbete. I några östeuropeiska länder har kollektiviseringen stannat upp. I Polen har jordbruket rentav reprivatiserats. I andra av dessa länder har kollektivjordbruken visserligen bevarats men en mycket stor del, i Ungern t o m hälften, av kollektivböndernas inkomster kommer från de privata jordlotterna.⁷ Därmed har egenarbete av familjetyp återigen blivit dominerande eller åtminstone fått en mycket stor betydelse. I Kina bildades i samband med det stora språnget en ny företagsform, folkkommunen, där kollektivjordbruket förenades i en enhet med den statliga administrationen. Oftast behölls dock arbetslaget eller brigaden som "bokföringsenhet" vilket innebar att det blev ett relativt självstän-

³ Se t ex M DOBB, *Soviet economic development since 1917*, s 208-268.

⁴ Se t ex W HINTON, *Fanshen*, I & D CROOK, *Revolution in a Chinese village*, och I & D CROOK, *The first years of Yangyi commune*.

⁵ Se C EDQVIST, "Technology and work in sugar cane harvesting in capitalist Jamaica and socialist Cuba 1959-1983".

⁶ *The social class structure of the working class in Albania*. Detta är en av orsakerna till att arbetarklassen i detta land har blivit allt mer "agrar" under tiden efter andra världskriget, trots den omfattande industrialiseringen. En än viktigare orsak till det sistnämnda är dock att huvuddelen av det nya arbete som uppstått i jordbrukssektorn i det landet till följd av mekaniseringen etablerats som lönearbete på maskin och traktorstationer och i andra serviceföretag till jordbruket.

⁷ J WILCZYNSKI, *The economics of socialism*, s 114-126.

digt och självstyrande dotterföretag till folkkommunen. I dessa företag sam-existerade flera olika typer av arbetsformer: kollektivt lönearbete (inom ramen för ett arbetslag eller en brigad), vanligt lönearbete (i kommunregi eller rentav statlig regi) och gemensamhetsarbete (som användes vid större infrastrukturella investeringar som t ex bevattningsanläggningar och terrasseringar). I slutet av 1970-talet vändes dock denna utveckling upp och ned och folkkommunerna upplöstes (i varje fall som företag). Arbetet sker numera på de flesta håll på basis av familjevisa kontrakt. Jorden har dock behållits i kollektiv ägo.⁸

Orsakerna till att egenarbetet av familjetyp bevarats eller t o m återuppstått i dessa länder torde vara liknande de som bevarat denna arbetsform i de kapitalistiska länderna, t ex jordbrukets särskilda arbetsrytm, svårigheten att genomföra en långt driven arbetsdelning och de begränsade skalfördelarna. På längre sikt kan denna arbetsform dock försvåra nödvändiga infrastrukturella investeringar, industrialisering av landsbygden liksom även långtgående mekanisering och automation, såvida den inte förenas med en kapitalistisk polariseringsprocess inom jordbruket. Genom att bevara familjen som ekonomisk enhet verkar den även starkt konserverande på arbetsdelningen mellan könen. Det är därför svårt att förena denna arbetsform med en socialistisk politik. I en framtida starkt automatiserad produktionsprocess inom jordbruket kommer inte heller dess ekonomiska fördelar att bestå.

Socialismen, produktivkrafterna och lönearbetet

Under socialismen är produktionsmedlen hela samhällets gemensamma egendom. Arbetarna är åtminstone i kollektiv mening ägare av produktionsmedlen och de är inte längre skilda från dem. Hur är det då med arbetskraften? Under kapitalismen är arbetskraften en vara som arbetarna måste sälja. Förvandlingen av produktionsmedlen till gemensam egendom kan inte omdelbart eliminera arbetarnas förfogande över sin egen arbetskraft. En arbetare fortsätter att se på sin arbetskraft som ett medel att skaffa sig försörjning, och kan därför inte arbeta åt samhället utan tanke på betalning. Lönearbetet måste därför bestå under socialismen. Det socialistiska lönearbetet har genom det offentliga ägandet av produktionsmedlen och individernas förfogande över större delen av sin arbetskraft fått en dubbel karaktär. Å ena sidan eftersom arbetarna tillsammans äger produktionsmedlen har deras arbete en direkt samhällelig karaktär. Å andra sidan, eftersom arbetskraften fortfarande delvis tillhör dem som individer, fortsätter arbetet att vara ett sätt att skaffa sig en utkomst. Ur denna dubbelhet framträder också det faktum att det kan uppstå svårlösta konflikter mellan individen och grupper av individer och samhället. Av detta följer också att t ex frågan om strejkrätt under socialismen inte kan avfärdas med retoriskt tal om att det inte går att strejka mot sig själv.

⁸ J MYRDAL, *Rapport från kinesisk by* och J MYRDAL *Kinesisk by 20 år senare*.

Ett socialistiskt land övertar en kapitalistisk produktionsapparat och detta måste självfallet sätta sin prägel på utvecklingen, men detta kan inte ensamt förklara att det i praktiken inte blev några annorlunda relationer i arbetsprocessen i de föregivet socialistiska länderna, trots de stora skillnaderna i teorin. Detta faktum har många påpekat.⁹ Det torde t o m vara svårt att argumentera för att arbetskraften idag inte är en vara i dessa länder. Till en viss del kan detta förklaras med tre viktiga omständigheter. För det första består förhållandena i produktionsprocessen av två olika moment, äganderätsrelationer och samarbetsrelationer. Om nu tekniken är likartad måste en del, men bara en del, av förhållandena i produktionsprocessen bli likartade. Nu uppkommer emellertid alltid ett val av teknik. Det finns ingen utanför samhällsutvecklingen stående teknisk utveckling. Varför valdes då den teknik som faktiskt valdes i de socialistiska länderna och inte en annan som bättre hade kunnat utveckla de socialistiska produktionsförhållandena? Förklaringen ligger till en stor del i den andra omständigheten: Alla hittillsvarande socialistiska länder har varit fattiga länder och en politisk huvuduppgift har varit att utveckla produktivkrafterna för att skapa den ekonomiska basen för kommunismen. I denna process att hinna ifatt och förbi de mest utvecklade länderna har teknologi och produktionsorganisation måst importeras i stor skala. Det var denna nödvändighet som fick V I Lenin att ivra för ett kritiskt övertagande av Fredrik W Taylors idéer.¹⁰ Den tredje omständigheten ges av att de socialistiska länderna tvangs att agera på den kapitalistiska världsmarknaden i större eller mindre utsträckning.

Dessa tre omständigheter förklarar inte allt. Utifrån det socialistiska lönearbetet fanns ett val att göra: Skulle tonvikten läggas på materiella eller moraliska incitament? Det kunde självfallet inte bli frågan om något antingen eller. I de olika socialistiska länderna uppstod strider kring dessa frågor.¹¹ Redan hos Lenin kan kanske spåras en överbetoning av de materiella incitamentens betydelse, men hos Josef Stalin blir detta mycket tydligare, särskilt med införandet av stachanovarbetet. Stachanovrörelsen har betecknats som taylorism i ryska kläder, men den var mycket vidare än så. En avgörande skillnad var att förändringar som i kapitalistiska länder hade införts ovanifrån med hårt motstånd från arbetarnas sida genomfördes i trettiotalets Sovjetunionen i mångt och mycket på initiativ av arbetarna själva. Det viktigaste incitamentet som drev dem till detta var den *progressiva* ackordlöneskalan som hade införts i industrin.¹² Till en viss grad utvecklade satsningen på denna typ av incitament produktionen och produktiviteten, men bara till en viss grad. Det finns en klar motsättning mellan ackordlönesystem och automation. Dessutom kan inte denna typ av incitament sägas ha utvecklat de socialistiska produktionsförhållandena, utan tvärtom bromsat dem. Slutligen är det dålig sociologi att påstå att någon arbetar, under socialismen eller kapitalismen, bara för de materiella incitamentens skull.

⁹ Se t ex H BRAVERMAN, *Arbete och monopolkapital*, s 30-31, och P THOMPSON, *The nature of work*, s 216-227.

¹⁰ V I LENIN, "Sovjetmaktens närmaste uppgifter", s 92-93.

¹¹ En redogörelse för detta finns i M FRIBERG, "Är lönen det enda som sporrar oss att arbeta?", III.

¹² M DOBB, *Sovjet economic development since 1917*, s 463-476.

Mao Zedong riktade hård kritik mot den ensidiga satsningen på materiella drivkrafter,¹³ men den fortsatta samhällsutvecklingen i alla föregivet socialistiska länder har till slut gått i riktning mot en satsning på denna typ av incitament. Självfallet har det inte kunnat stanna *bara* vid detta. Normativa drivkrafter, t ex sociala av typ socialistisk tävlan, har också varit viktiga. Om sociala drivkrafter inte går samman med ideologiska och politiska kan emellertid effekten bli den motsatta mot det önskvärda. Detta har ofta blivit fallet i de föregivet socialistiska länderna.¹⁴

En viktig följd av att lönearbetet inte har kunnat avskaffas eller ens reduceras i betydelse är att familjen också har behövts som en ekonomisk enhet. Därmed har även det obetalda kvinnliga hushållsarbetet konserverats trots att omsorgsarbetet har kunnat församhälleligats i kanske högre utsträckning än i de kapitalistiska länderna. Även om familjen uppstod som ekonomisk enhet till följd av införandet av privategendomen har den inte kunnat befrias från denna funktion trots att produktionsmedlen har församhälleligats.

Det måste vara en målsättning med varje socialistisk politik att försöka begränsa lönearbetets betydelse. Detta kan dels ske genom att införa olika former av gemensamhetsarbete, dels genom att betona den samhälleliga sidan i det socialistiska lönearbetets dubbelkaraktär, vilket framför allt kan ske genom att betona normativa och inherent incitament i arbetet snarare än enbart materiella. Det är emellertid först när arbetsdelningen kan begränsas och upphävas som lönearbetet blir överflödigt. Då kan åter hela människor skapas och de förhållanden som John Ruskin med adress Adam Smith påtalade röjas ur vägen:¹⁵

strängt taget är det icke *arbetet* utan människorna som delas. De splittras till blotta bråk av människor, till små fragment av smulor av liv, så att den lilla gnista av intelligens som återstår för en man, icke räcker till att göra en knappnål eller en spik, utan uttömmas på att göra en knappnålsudd eller ett spikhuvud.

Då kan de inherent, i själva arbetet inneboende, incitamenten för arbete bli dominerande, d v s hela frågan om incitament för arbete åter bli meningslös. Då upphävs segregationen och arbete och liv bli åter ett.

Arbetsdelning och kommunism

Den medeltida skråhantverkaren kan sägas vara *instängd* i sitt arbete. Han sitter fast i en nisch, som den rådande arbetsdelningen tilldelat honom och till denna

¹³ Jmfr MAO ZEDONG, *A critique of Soviet economics*, s 82-86, 89-90 och 132.

¹⁴ Jmfr M FRIBERG, a a.

¹⁵ J RUSKIN, *Gotikens natur*, s 25. (Övers stavning moderniserad.)

begränsas hans horisont.¹⁶ Med Karl Marx liknelse är han bunden vid sina arbetsmedel likt snigeln vid sin snäcka.¹⁷ Samtidigt är han emellertid ett med sitt arbete. Han är *engagerad* i det. Denna kombination av instängt engagemang kallade Marx och Friedrich Engels i "Den tyska ideologin" för den arbetandes "trivsamma slavförhållande".¹⁸

Lönearbetaren i det kapitalistiska samhället är inte bunden på samma sätt. Han är istället avskild från produktionsmedlen och från varje särskild typ av arbete. Rörlighet på arbetsmarknaden vidgar horisonten. Priset är främlingskap eller *alienation*. Arbetaren blir likgiltig inför arbetet. Det eftersträvansvärda är istället produktionsförhållanden som ger ett *avskilt engagemang*. D v s ett tillstånd där arbetaren inte är instängd i och begränsad till en typ av arbete, samtidigt som arbetet och villkoren för att utföra det ändå är sådana att han är engagerad i det han gör. Marx och Engels beskriver i en berömd formulering hur de ansåg att produktionen skulle vara organiserad i det framtida kommunistiska samhället. Den skall vara organiserad så att den:¹⁹

tillåter mig att göra ett idag, något annat imorgon — jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, sköta boskap på kvällen, bedriva kritik efter midnatten, som jag behagar, utan att jag någonsin bli vare sig jägare, fiskare, herde eller kritiker.

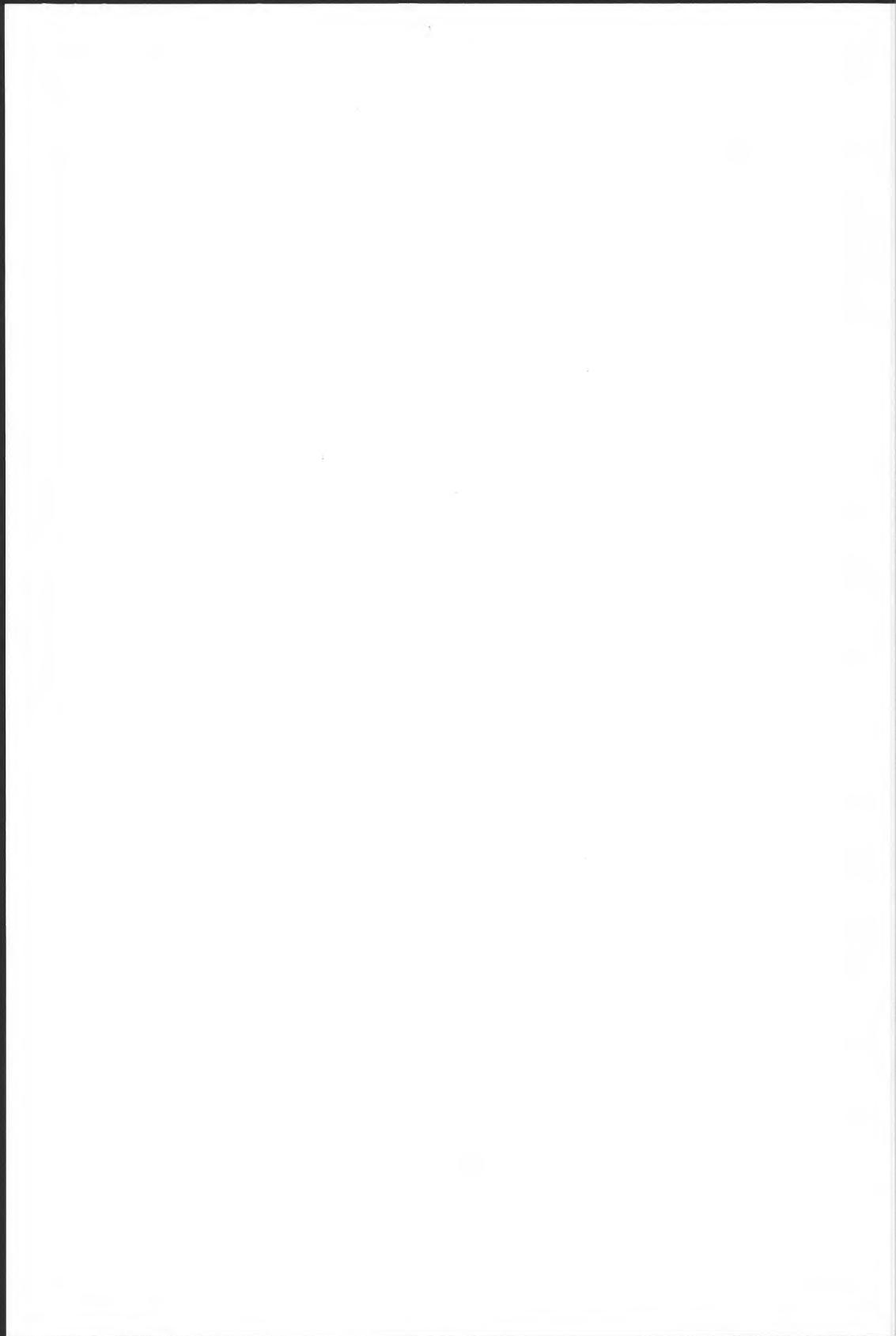
För att detta skall bli möjligt måste produktivkrafterna nå en tillräckligt hög nivå så att den nödvändiga arbetstid som måste läggas på produktivt arbete starkt begränsas. Då först skapas förutsättningar för ett upphävande av arbetsdelningen. Det finns emellertid ingen anledning till pessimism. Den moderna tekniken och dess automation kommer på lite längre sikt att kunna utnyttjas till att möjliggöra sådana eftersträvansvärda produktionsförhållanden. Med den genomautomatiserade produktionen blir även kapitalismen med alla dess begrepp meningslös. Därför kommer lönearbetet att försvinna och familjen inte längre att behövas som ekonomisk enhet. Då finns det förutsättningar för att skapa ett i verklig mening mänskligt samhälle.

¹⁶ För en utförlig diskussion av detta och flera följande begrepp se P U FRYKLIND & J CH KARLSSON, "Bortom lönearbetet". Jmfr även J CH KARLSSON, "Concepts of work in social science".

¹⁷ K MARX, *Kapitalet*, I, s 312.

¹⁸ K MARX & F ENGELS, "Den tyska ideologin", s 137.

¹⁹ A a, s 138. (Övers dock efter S JOHANSSON, *Om levnadsnivåundersökningen*, s 28.)

12 Sammanfattning

Vid en empirisk och samtidigt generaliserande framställning av människornas arbete genom historien är det arbetsverksamheten och de sociala relationer som denna ger upphov till, som är det objekt som skall studeras. De sociala former av arbete som därvid framträder måste betraktas utifrån historiskt givna omständigheter. Dessa är beroende av hur merprodukten skapas och fördelas samt på vilket sätt de omedelbara producenternas försörjning tryggas.

Arbete är oupplösligt förknippat med själva den mänskliga existensen och den moderna paleoantropologiska forskningen låter sig väl förena med tesen om att det var genom att arbeta som människorna blev människor. De första människorna var samlare och fångstfolk. Deras sociala arbetsform kan betecknas som *egenarbete av gemensamhetstyp*. Denna arbetsform kom också att känneteckna skördarnas och odlarnas samhällen. Med nomadsamhällena uppstår en ny arbetsform som kan kallas för *egenarbete av familjetyp*. Efter bondebliivandet blev denna arbetsform den dominerande i de flesta samhällen, även om variationerna var stora, t ex p g a olika typer och mängd av transhumans. Denna arbetsform blir oerhört seglivad i historien eftersom den utmärkt låter sig förena med olika typer av klassamhällen och deras tvångsarbete.

Med klassamhällena uppstår tvångsarbetet. Frågorna om incitament för arbete blir viktiga. Det finns inte längre bara samarbetsrelationer i produktionen utan också äganderätsrelationer. I den stora merparten av de förkapitalistiska klassamhällena växte det fram arbetsystem som baserades på tributärt tvångsarbete i kombination med subsistensjordbruk. Arbetsystem baserade på slavarbete i stor skala krävde alldeles speciella förutsättningar och blev inte långlivade.

Under kapitalismen är *lönearbetets* kärna att lönearbetaren måste sälja sin arbetskraft för att klara sin försörjning. Lönearbetet i sig är mycket gammalt, men före kapitalismen är dess innebörd mera oklar. Idéen om att sälja sin arbetskraft till skillnad från sig själv är relativt sen i den mänskliga civilisationens historia. Skuldslaveri kan därför ofta ses som endast en förtäckt och ofri form av lönearbete. Ett annat sätt var att definiera lönearbetaren som uppdragstagare istället för anställd. För att arbetskraften skulle bli en säljbar vara krävdes en ny uppfattning om tiden och en förmåga att mäta den. Arbetet måste frigöras från den naturbundna rytmen som jordbruksarbete och andra liknande sysslor i arbetet gav. Det måste kunna utföras och betraktas som en kontinuerlig och i tiden likformig process. Detta växer fram med handelskapitalismen under senmedeltiden och renodlas i industrikapitalismens tidevarv. Då blir också löne-

arbetet den arbetsform som dominerar förvärvsarbetet. Detta lönearbete förutsätter dock obetalt (kvinnligt) hushålls- och omsorgsarbete och därmed en ny arbetsdelning mellan könen.

Med arbetsprocessens mekanisering förändras arbetarens ställning i förhållande till arbetsmedlen. Tidigare hade dessa kunnat ses som tillbehör till arbetaren. Med mekaniseringen förändras detta. Nu kan arbetaren i huvudsak, men självfallet inte uteslutande, ses som ett tillbehör till maskinerna. Arbetet kan reduceras till repetitiva rörelser som karaktäriseras enbart genom sin varaktighet. Detta är grunden till arbetets homogenisering och degradering. Med en långtgående automation, t ex inom processindustrin, blir ökade kunskaper åter av betydelse för vissa grupper av arbetare och det sker en polarisering av arbetet snarare än en degradering. Långt tidigare har dock faktorer utanför själva arbetsprocessen som könsarbetsdelningen och etnisk splittring medfört att arbetet segmenterats snarare än homogeniserats och att arbetarklassen främst i Förenta Staterna splittrats upp.

Till en början blev lönearbetet dominerande endast i det kapitalistiska systemets centrum. I periferin uppstod istället en rad nya ofria arbetsformer eller skärpningar av äldre former till följd av det framväxande kapitalistiska världssystemet. Vidare har egenarbetet fortsatt att spela en viktig roll inom jordbruket, särskilt i vissa skeden — också efter industrikapitalismens genombrott.

Under industrikapitalismen har arbetet degraderats och segregeringen mellan arbete och liv skärpts. Lönearbetet har utvidgats till att omfatta nästan allt förvärvsarbete. I de kapitalistiska länderna finns emellertid en ny tendens till att förvandla arbete i form av tjänster till produkter och egenarbete utanför förvärvsarbetets sfär.

Den långtgående arbetsdelningen och mekaniseringen utgjorde den tekniska basen för industrikapitalismens genombrott. Automationen som hägrar och hotar i framtiden kan komma att bilda basen för arbetsdelningens upphävande, lönearbetets avskaffande och återföreningen av arbete och liv.

Tabell- och figurförteckning

Tabeller

1. Ett förslag till typologi över industriella driftsystem eller produktionsformer	72
2. Förseelser och böter vid ett spinneri i Tyldesley nära Manchester i början av 1820-talet	81
3. En jämförelse mellan några andinska arbetsformer och några svenska och tyska	112
4. Schematisk översikt över arbetssystem i kolonialtidens spanska Amerika (1500-1800)	114

Figurer

1. Sammanfattning av en modern paleoantropologisk syn på människo-blivningen	22
2. Näringsfångets omvandlingslinjer.....	28
3. Centrala relationer för sociala arbetsformer i klassamhällen.....	39
4. Tre produktionssystem i det romerska Italien.....	56
5. Försök till en typologi över sociala arbetsformer i förkapitalistiska klassamhällen	58
6. Den industriella processen.....	64
7. Varför tekniska innovationer kan ha motstridiga effekter på färdighetskurvan	87
8. Schematiskt diagram över andelen förvärvsarbetande kvinnor i Storbri-tannien 1850, 1910 och 1960	103
9. Schematiskt diagram över andelen förvärvsarbetande kvinnor i Frankrike 1850, 1910 och 1960	104
10. Ungefärlig andel lönearbetare bland förvärvsarbetande män och kvinnor i Sverige 1920-1970, procent	124

11. Den konventionella bilden av kapitalismens näringsfångsutveckling, andel förvärvsarbetande, procent	127
12. En alternativ bild av kapitalismens näringsfångsutveckling, andel förvärvsarbetande, procent.	128

Litteratur

I litteraturförteckningen upptas endast i notapparaten anförda arbeten. Eftersom många svenska översättningar av utländska verk, om än långt ifrån alla, lämnar mycket övrigt att önska anges även en upplaga på originalspråket inom hakparantes när det gäller översättningar från engelska, tyska och franska. Inom parantes har angivits första upplagans tryckår. Anges två årtal avser det första därjämte verkets tillkomstår. En asterisk anger att upplagan är förkortad eller endast utdrag.

- ADAMS, ROBERT MCC, *Land behind Bagdad: a history of settlement on the Diyala plains*. Chicago 1965.
- , *The evolution of urban society*. Chicago 1966.
- ADLER-KARLSSON, GUNNAR, *Tankar om den fulla sysselsättningen: ett arbetspapper*. Stockholm 1977.
- AGLIETTA, MICHEL, *Régulation et crises du capitalisme: l'expérience des Etats-Unis*. Paris 1976.
- AMIN, SAMIR, *Class and nation: historically and in the current crises*. London 1980.
- ANDERSSON, LARS-GUNNAR, ERIKSSON, ROBERT & WÄRNERYD, BO, "Att beskriva den sociala strukturen: utvärdering av 1974 års förslag till socioekonomisk indelning". *ST*, XIX (1981), 2, s 113-136.
- ANDERSON, MICHAEL, *Family structure in the nineteenth century Lancashire*. Cambridge 1971.
- ANDERSON, PERRY, *Övergångar från antiken till feodalismen*. Lund 1977. [*Passages from antiquity to feudalism*. London 1974.]
- AUSTIN, MICHEL M, & VIDAL-NAQUET, PIERRE, *Économie et sociétés en Grèce ancienne: périodes archaïque et classique*. Paris 1972.
- BABBAGE, CHARLES, *On the economy of machinery and manufactures*. New York 1971 (1835).
- Barn i stan: från sekelskifte till sjuttioal*. Red av H M Henschen. Stockholm 1979.
- BAYARD, DONN, "Östasien under bronsåldern". *Arkeologi*, s 168-173.
- BELL, DANIEL, *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*. New York 1973.
- BENDER, BARBARA, *Farming in prehistory: from hunter-gatherer to food-producer*. London 1975.
- BENNET, CHARLES A, *History of manual and industrial education up to 1870*. Peoria, Ill 1926.

- BERGGREN, CHRISTIAN, "Industrial work, technological development and new rationalization strategies — the case of the Swedish automotive industry". *Work in the 1980s*, s 61-69.
- BERGLUND, BENGT, *Industriarbetarklassens formering: arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet*. Göteborg 1982.
- BERLYN, PETER & FOWLER, CHARLES, *The Crystal Palace*. London 1860.
- BERNER, BOEL, *Teknikens värld: teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri*. Lund 1981.
- Betänkande angående åtgärder till förbättrande af de vid sågverken i trakten af Sundsvall anstälte arbetarnes ställning*. Sundsvall 1880.
- BINFORD, LEWIS R, "Post-pleistocene adaptations". *New Perspectives in archaeology*. Red av S R Binford & L R Binford. Chicago 1968, s 313-341.
- BJÖRKLUND, ANDERS, *Hamnens arbetare: en etnologisk undersökning av stuveriarbetet i Göteborg*. Stockholm 1984
- , *Splitvedjantor och andra arbeterskor vid de norrländska lastageplatserna*. Stockholm 1977.
- BJÖRKMÄN, TORSTEN & LUNDQVIST, KARIN, *Från MAX till PIA: reformstrategier inom arbetsmiljöområdet*. Lund 1981.
- BLAUNER, ROBERT, *Alienation and freedom: The factory worker and his industry*. Chicago 1964.
- BOIS, GUY, *Crise du féodalisme: économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*. Paris 1976
- BOSERUP, ESTER, *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*. Lund 1973. [*The conditions of agricultural growth*. London 1965.]
- , *Kvinna i uland*. Stockholm 1971. [*Woman's role in economic development*. London 1970.]
- , *Population and technological change*. Chicago 1981.
- BOTTÉRO, JEAN, "Desordre économique et annulation des dettes en Mésopotamie à l'époque paléo-babylonienne". *JSEHO*, IV (1961), 2, s 113-164.
- BRAUDEL, FERDINAND, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I-II, 2 uppl. Paris 1966 (1949).
- BRAVERMAN, HARRY, *Arbete och monopolkapital: arbetets degradering i det tjugonde århundradet*. Stockholm 1977. [*Labor and monopoly capital: the degradation of work in the twentieth century*. New York 1974.]
- BRAY, WARWICK, "Tidigt jordbruk på de amerikanska kontinenterna". *Arkeologi*, s 365-374.
- BRIGHT, JAMES R, *Automation and management*. Boston 1958.
- BROCKMEYER, NORBERT, *Antike Sklaverei*. Darmstadt 1979.
- BROWNING, HARLEY L & SINGELMAN, JOAKIM: "The transformation of the US labour force: the interaction of industry and occupation. *P&S*, VIII (1978), 3-4, s 401-509.
- BURAWOY, MICHAEL, *Manufacturing consent*. Chicago 1979.
- , "Toward a marxist theory of the labour process: Braverman and beyond". *P&S*, VIII (1978), 3-4, s 207-312.
- BURFORD, ALISON, *Craftsmen in Greek and Roman society*. London 1982.
- BUTZER, KARL W, *Early hydraulic civilization in Egypt: a study of cultural ecology*. Chicago 1976.
- CARANDINI, ANDREA & SETTIS, SALVATORE, *Schiavi e padroni nell'Etruria romana: la villa di Settefinestre dallo scavo alla mostra*. Bari 1979.
- CARDOSO, CIRO F S, "El modo de producción de esclavista colonial en América". *Modos de producción en América Latina*. Córdoba 1973, s 193-242.
- , & BRIGNOLI, HÉCTOR P, *Historia económica de América Latina*. Barcelona 1979.

- CARNOY, MICHAEL, "Education and the changing American workplace". *Work in the 1980s*, s 159-170.
- CERNY, JAROSLAV, "Egypt from the death of Ramses III to the end of the twenty-first dynasty". *Cambridge ancient history*, II:2B. Cambridge 1975, s 606-657.
- CHANG KWANG-CHICH, *Shang civilization*. New Haven 1980.
- CHAO, KANG & JESSICA, *The development of cotton textile production in China*. Cambridge, Mass 1977.
- CHAYANOV, ALEXANDER V, *The theory of Peasant economy*. Homewood, Ill 1966 (1925).
- CHIA LAN-PO, *The cave home of Peking man*. Peking 1975.
- CHILDE, V GORDON, *Man makes himself*. London 1936.
- , *Mäniskan skapar sig själv*. Uppsala 1954. [What happened in history. Harmondsworth 1942.]
- CLARK, ALICE, *Working life of women in the seventeenth century*. London 1919.
- CLARKE, TOM, "Alternative modes of co-operative production". *E&ID*, V (1984), 1, s 97-129.
- CLAWSON, DAN, *Bureacracy and the labor process: the transformation of U.S. industry, 1860-1920*. New York 1980.
- COHEN, GERALD A, *Karl Marx's theory of history: A defence*. Oxford 1978.
- , "The structure of proletarian unfreedom". *PPA*, XII (1983), 1, s 3-33.
- COHEN, MARK N, *The food crises in prehistory: overpopulation and the origins of agriculture*. New Haven 1977.
- COON, CARLETON S, *The hunting peoples*. Harmondsworth 1976 (1971).
- CORIAT, BENJAMIN, *L'atelier et le cronometre: essay sur le taylorisme, le fordisme et la production de masse*. Paris 1979.
- CORNELL, ELIAS, *Bygge av stad och land*. Stockholm 1977.
- CORNELL, LASSE, *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890: arbete, levnadsförhållanden, rekrytering*. Göteborg 1982.
- , JOHANSSON, CH & LINDBERG, LARS, "Andelen kvinnor i industrin lika stor i 150 år". *F&F*, 1967, 8, s 13-21.
- , & KARLSSON, JAN CH, "Arbetets sociala former". *HT*, 1983, 4, s 394-415.
- , — & LINDQVIST, ULLA, "Missing concepts of work". *Work in the 1980s*, s 15-25.
- CROOK, DAVID & ISABEL, *Revolution in a Chinese village: Ten Mile Inn*. London 1959.
- & —, *The first years of Yangyi commune*. London 1966.
- CURLE, ADAM, "Incentives to work: an anthropological appraisal", *HR*, II (1949), 1, s 41-47.
- DAHLBERG, FRANCIS, "Introduction". *Woman the gatherer*, s 1-39.
- DALLIN, DAVID J & NICOLAEVSKY, BORIS I, *Forced labour in Soviet Russia*. New Haven 1947.
- DAVID, A ROSALIE, *The Egyptian kingdoms*. Oxford 1975.
- DAVIES, MARGERY W, *Woman's place is at the typewriter: office work and office workers, 1870-1930*. Philadelphia 1982.
- DEAN, WARREN, *Rio Claro: a Brazilian plantation system 1820-1920*. Stanford 1976.
- DE GRAZIA, SEBASTIAN, *Of time, work, and leisure*. New York 1962.
- DIAKONOFF, IGOR M, "The rise of the despotic state in ancient Mesopotamia". *Ancient Mesopotamia*. Red av I M Diakonoff. Moscow 1969, s 173-203.
- , "The structure of Near Eastern society before the middle of 2nd millenium B. C.". *Oikumene*, III (1982), s 7-100.

- DOBB, MAURICE, *Soviet economic development since 1917*, 6 uppl. London 1966.
- DOCKÉS, PIERRE, *La libération médiévale*. Paris 1979.
- DOREN, ALFRED J, *Die florentiner Wollentuchindustrie vom vierzehnten bis zum sechzehnten Jahrhundert*. Stuttgart 1908.
- DRIVER, CLARION, "Testing the Gershuny hypothesis". *Futures*, XVI (1984), 5, s 508-512.
- DUBIN, ROBERT, *The world of work*. Englewood Cliffs 1965.
- DUBY, GEORGES, *Krigare och bönder*. Stockholm 1981. [*Guerriers et paysans*. Paris 1969.]
- EARLE, TIMOTHY K, *Economic and social organisation of a complex chiefdom: the Hulelea district, Kaua'i, Hawaii*. Ann Arbor, Mich 1978.
- EDQVIST, CHARLES, "Technology and work in sugar cane harvesting in capitalist Jamaica and socialist Cuba 1958-1983". *Work in the 1980s*, s 71-82.
- EDWARDS, RICHARD, *Contested terrain: the transformation of the work-place in the twentieth century*. New York 1979.
- EKDAL, LARS, *Arbete mot kapital: typografer och ny teknik — studier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet*. Lund 1983.
- ELSTER, JON, *Nytt perspektiv på økonomisk historie*. Oslo 1971.
- ENGELS, FRIEDRICH, *Den arbetande klassens läge i England*. Göteborg 1983. ["Die Lage der arbeitenden Klasse in England: nach eigener Anschauung und authentischen Quellen", *MEW*, II, s 225-603.] (1845).
- , *Familjens, privategendomens och statens ursprung: i anslutning till Lewis H. Morgans forskningar*. Stockholm 1973. ["Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Stats: im Anschluß an Lewis H. Morgans Forschungen", *MEW*, XXI, s 25-173.] (1884).
- , *Naturens dialektik*. Uppsala 1975. ["Dialektik der Natur". *MEW*, XX, s 305-570.] (1875-82, 1896-1925).
- ERIKSSON, ROBERT, "Den sociala strukturen och dess förändring". *Välfärd i förändring: levnadsvillkor i Sverige 1968-1981*. Red av R Eriksson & R Åberg. Stockholm 1984, s 32-57.
- ERIKSSON, TORSTEN, *Kriminalvård: idéer och experiment*. Stockholm 1967.
- ESPER, THOMAS, "The incomes of Russian serf ironworkers in the nineteenth century". *P & P*, 93 (1981), s 137-159.
- ETCHERELLI, CLAIRE, *Elise eller det riktiga livet*. Stockholm 1975. [*Elise ou la vraie vie*. Paris 1967.]
- FINLEY, MOSES I, "Debt-bondage and the problem of slavery", *Economy and society in ancient Greece*. London 1981 (1965), 158-166.
- , "Technical innovation and economic progress in ancient world". *ECHR*, XVIII (1965), 1, s 29-45.
- , *The ancient economy*. London 1973.
- , "Was Greek civilization based on slave labour". *Slavery in classical antiquity: Views and controversies*. Red av M I Finley. Cambridge 1959, s 53-72.
- FLEMMING, JENS, "Die Landarbeit in der Zeit der Industrialisierung: der 'preußische Weg'". *Geschichte der Arbeit: von alten Ägypten bis zur Gegenwart*. Red av A Eggebrecht. Köln 1980, s 243-302.
- FORBERGER, RUDOLF, *Die Manufaktur in Sachsen: vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*. Berlin 1958
- FORD, HENRY, *Mitt liv och arbete*. Stockholm 1923. [*My life and work*. London 1922.]
- FORDE, C DARYLL, *Habitat economy and society: geographical introduction to ethnology*. London 1934.

- FORSMAN, ANDERS, *Det nya tjänstesamhället: de offentliga tjänsternas framväxt och framtid*. Uppsala 1984.
- FOSTER, JOHN, *Class struggle and the industrial revolution: early industrial capitalism in three English towns*. London 1974.
- FRIBERG, MATS, "Är lönen det enda som sporrar oss att arbeta?", I-II. *SF*, 1975 resp 1976, 4 resp 1, s 52-65 resp 24-42.
- FRIEDMANN, GEORGES, "Qu'est-ce que le travail". *Annales*, XV (1960), 4, s 684-701.
- FRIEDMANN, HARRIET, "World market, state, and family farm: social basis of household production in the era of wage labour". *CSSH*, XX (1978), 4, s 545-586.
- FRIMANNSLUND, RIGMOR, "Farm community and neighbourhood community". *SEHR*, IV (1956), 1, s 62-81.
- FRYKLIND, PÅR URBAN & KARLSSON, JAN CH, "Bortom lönearbetet". *Om lönearbete*, s 237-249.
- FURTADO, CELSO, *Latinamerikas ekonomiska utveckling*. Stockholm 1972 (1969).
- , *The economic growth of Brazil*. Berkely 1963 (1959).
- FÅGERBERG, EVA, "Här var di ingenjörer själve": om yrkeskunskaper hos industriarbetare. *Fataburen*, 1984, s 69-76.
- GENOVESE, EUGENE D, *Roll, Jordan, Roll: the world the slaves made*. New York 1972.
- , *The political economy of slavery: studies in the economy & society of the slave South*. New York 1965.
- GEREMEK, BRONISLAW, *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIe-XVe siècles: etude sur le marché de la main d'œuvre au moyen âge*. Paris 1968 (1962).
- GERSHUNY, JONATHAN, *Social innovation and the division of labour*. Oxford 1983.
- , & MILES, IAN D, *The new service economy: the transformation of employment in industrial societies*. London 1983.
- GIDEON, SIEGFRIED, *Mechanisation takes command: a contribution to anonymous history*. New York 1948.
- GILLMAN, ANTONIO, "The development of social stratification in bronze age Europe". *CA*, XXII (1981), 1, s 1-23.
- GJESSING, GUTTORM, *Krigen og kulturerne: den kvite mann og naturfolkernes krig*. Oslo 1950.
- GLENN, ROBERT, *Urban workers in the early industrial revolution*. London 1984.
- GLOTZ, GUSTAVE, *Le travail dans la Grèce ancienne: histoire économique de la Grèce, despues la période homerique jusqu'a la conquête romaine*. Paris 1922.
- GOODY, JACK, *Production and reproduction*. Cambridge 1976.
- GORDON, DAVID M, EDWARDS RICHARD & REICH, MICHAEL, *Segmented work, divided workers: the historical transformation of labor in the United States*. Cambridge 1982.
- GORZ, ANDRÉ, *Farväl till proletariatet, bortom socialismen*. Stockholm 1982. [*Adieux au proletariat, au delà du socialisme*. Paris 1980.]
- GOU MORUO, "Frågan om periodiseringen av Kinas antika historia". *OS*, 12-13 (1972), s 15-63.
- GOUGH, IAN, "Marx's theory of productive and unproductive labour". *NLR*, 76 (1972), s 47-72.
- GUSTAFSSON, BO, "Hur arbetet skapar människan — arbetet i marxismens perspektiv". *Arbetets värde och mening*. Red av P Sörbom. Stockholm 1980. (*RJ* 1980:1).

- GÅRDLUND, TORSTEN, *Industrialismens samhälle*. Stockholm 1942.
- HAMMOND, JOHN L & BARBARA, *The skilled worker, 1760-1832*. London 1919.
- , *The town worker, 1760-1832: the new civilisation*. London 1917.
- , *The village worker, 1760-1832: a study in the government of England before the Reform Bill*. London 1911.
- HARTMAN, HEIDI, "Kapitalismen, patriarkatet och könssegregationen i arbetet".* *KT*, II (1981), 1-2, s 7-30. ["Capitalism, patriarchy, and job segregation by sex". *Women and the workplace: the implications of occupational segregation*. Red av M Blaxall & B Reagan. Chicago 1976, s 137-169.]
- HARVEY, DAVID, *The limits to capital*. Oxford 1982.
- HASSAN, FEKRI A, *Demographic archaeology*. New York 1981.
- HASSLÖF, OLOF, *Svenska västkustfiskarna: studier i en yrkesgrupps näringsliv och sociala kultur*. Göteborg 1949.
- HAUG, FRIGGA, "Automatization as a field of contradictions". *Work in the 1980s*, s 83-92.
- HEINSOHN, GUNNAR, KNIEPER, ROLF & STEIGER, OTTO, *Människoproduktions historia: Allmän befolkningsteori för den nya tiden*. Lund 1982. [*Menschenproduktion: Allgemeine Bevölkerungslehre der Neuzeit*. Frankfurt am Main 1979.]
- HELLBLUM, LENA, *Kampen om jobben: en handbok*. Stockholm 1981.
- HELLDÉN, ARNE, *Arbete: ur arbetets idéhistoria*. Uppsala 1979.
- , "Arbetet och lyckan: kulturarbetet och arbetets värde". *Fataburen*, 1984, s 7-22.
- HELLSPONG, MATS & LÖVGREN, ORVAR, *Land och stad: svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund 1976.
- HERSKOVITZ, MELLVILLE J, *Dahomey*, I-II. New York 1938.
- , *Economic anthropology: a study of comparative economics*. New York 1952.
- HEWES, GORDON W, "The current status of the gestural theory of language origin". *Origins and evolution...*, s 482-504.
- HILDEBRAND, KARLGUSTAF, "The new industrial structure — the Scandinavian experience". *Postindustrial society*. Red av B Gustafsson. London 1979, s 48-79.
- HILTON, RODNEY, *Bond men made free: medieval peasant movements and the English rising of 1381*. London 1973.
- , *The decline of serfdom in medieval England*, 2 uppl. London 1983 (1970).
- HINTON, WILLIAM, *Fanshen: a documentary of revolution in a Chinese village*. New York 1966.
- HOBBSAWM, ERIC J, "Custom, wages and workload in nineteenth century industry", *Labouring men: studies in the history of labour*. London 1964, s 344-370.
- , "The labour aristocracy in nineteenth century Britain", *Labouring men: studies in the history of labour*. London 1964 (1954), s 272-315.
- , & RUDÉ, GEORGE, *Captain Swing*. London 1969.
- HOLLOWAY, THOMAS H, "The coffee colonos of São Paulo, Brazil: migration and mobility, 1880-1930". *Land and labour in Latin America: essays on the development of agrarian capitalism in the nineteenth and twentieth centuries*. Red av K Duncan, I Rutledge & C Harding. Cambridge 1977, s 301-321.
- HOMZE, EDWARD L, *Foreign labor in Nazi Germany*. Princeton, N J 1967.
- HOPKINS, KEITH, *Conquerors and slaves*. Cambridge 1978.
- HØJRUP, THOMAS, *Det glente folk: livsformer og centraldirigering*. Hørsholm 1983.

- INGELSTAM, LARS, *Arbetets värde och tidens bruk: en framtidsstudie*. Stockholm 1981.
- ISAAC, GLYNN LL, "The food-sharing behavior of protohuman hominids". *ScAm*, CCXXXVIII (1978), 4, s 90-108.
- , "Stages of cultural elaboration in the pleistocene: possible archaeological indicators of the development of language capability". *Origins and evolution...*, s 275-288.
- ISACSSON, MATS & MAGNUSSON, LARS, *Vägen till fabrikerna: Industriell tradition & yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet*. Uppsala 1983.
- JACCARD, PIERRE, *Histoire sociale du travail de l'antiquité à nos jours*. Paris 1960.
- JACOBSEN, GRETHE, "Women's work and women's role: ideology and reality in Danish urban society, 1300-1500". *SEHR*, XXXI (1983), 1, s 3-20.
- JAYNES, JULIAN, "The evolution of language in the late pleistocene". *Origins and evolution...*, s 312-325.
- JOENSEN, JOAN P, *Färöisk folkkultur*. Lund 1980.
- JOHANSEN, ANDERS, *Tid är makt, tid är pengar*. Göteborg 1984.
- JOHANSSON, ALF, "Arbetarna och tjänstemännen i produktionsprocessen". *HT*, 1979, 3, s 292-308.
- , *Den effektiva arbetstiden: Verkstäderna och arbetstidens problem 1900-1920*. Uppsala 1977.
- JOHANSSON, STEN, *Om levnadsnivåundersökningen*. Stockholm 1970.
- JONAS, WOLFGANG, LINSBAUER, VALENTINE & MARX, HELGA, *Die Produktivkräfte in der Geschichte: von den Anfängen in der Urgemeinschaft bis zum Beginn der Industriellen Revolution*, I. Berlin 1969.
- JONSSON, ULF, *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800-1880*. Stockholm 1980.
- JÖRBERG, LENNART, *Kvinnan i det svenska industrisamhället: en historisk översikt*. Lund 1983.
- KALUNZYNSKA, EVA, "Wiping the floor with theory — a survey of writings on housework". *FR*, 1980, 6, s 27-54.
- KARLSSON, JAN CH, *Arbetets frihet och förnedring: en antologi*. Uppsala 1979.
- , *Om arbete: en studie av arbetets ställning i skilda samhällen*. Stockholm 1977.
- , "The concepts of work in social science". Opublicerad uppsats (1983).
- , "Yrken". *Om lönearbete*, s 168-188.
- KARLSSON, LYNN, "Historiska perspektiv på arbetsdelning och underordning av kvinnor: kvinnors arbete i Sverige kring sekelskiftet". Opublicerad uppsats (1984).
- KEELEY, LAWRENCE H, "The functions of paleolithic flint tools". *ScAm*, CCXXXVII (1977), 5, s 108-126.
- KERN, HORST & SCHUMANN, MICHAEL, *Industriearbeit und Arbeiterbewußtsein*. Frankfurt am Main 1977.
- , "Work and social character: old and new contours". *E&ID*, V (1984), 1, s 51-71.
- KIECHLE, FRANZ, *Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich*. Wiesbaden 1969.
- KLENGEL, HORST, "The economy of the Hittite household (É)". Dupplic (1982).
- KLOOSTERBOER, WILLEMINA, *Involuntary labour since the abolition of slavery: a survey of compulsory labour throughout the world*. Leiden 1960.
- KNOOP, DOUGLAS & JONES, GWILYM P, *The mediæval mason: an economic history of English stone building in the later Middle Ages and early modern times*. Manchester 1933.

- KOLLONTAY, ALEXANDRA, *Kvinnans ställning i den ekonomiska utvecklingen*. Uppsala 1971 (1921).
- KOSIK, KAREL, *Det konkretas dialektik: en studie i människans och världens problematik*. Göteborg 1979 (1963).
- KOMOROCZY, GÉZA, "Work and strike of gods: new light on the divine society in the Sumer-Akkadian mythology". *Oikumene*, I (1976), s 10-37. (1973).
- KRARUP, PER, *Romersk politik i oldtiden: en orientering i den nyere forskning*, 2 uppl. København 1975.
- KRIEDTE, PETER, MEDICK, HANS & SCHLUMBOHM, JÜRGEN, *Industrialisierung vor der Industrialisierung: Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen 1977.
- KUCZYNSKI, JÜRGEN, *Arbetarklassens uppkomst*. Stockholm 1967. [Das Entstehen der Arbeiterklasse. München 1967.]
- , *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, I-XXXVI. Berlin 1960-1972.
- KULA, WITOLD, *An economic theory of the feudal system: towards a model of the Polish economy 1500-1800*. London 1976 (1962).
- LANDES, DAVID S, *Revolution in time: clocks and the making of the modern world*. Cambridge, Mass 1983.
- , *The unbound Prometheus*. Cambridge 1969.
- LANGE, OSKAR, *Political economy*, I-II. Warzaw 1963-71 (1959-68).
- LASKER, BRUNO, *Human bondage in Southeast Asia*. Chapel Hill 1950.
- LATHARP, DONALD W, "The 'hunting' economies of the tropical forest zone of South America: an attempt at historical perspectives". *Man the hunter*, s 23-29.
- LEACOCK, ELEANOR B, "Interpreting the origins of gender inequality: conceptual and historical problems". *DA*, VI (1983), 4, s 253-284.
- LEAKEY, RICHARD E & LEWIN, ROGER, *Origins: what new discoveries reveal about the emergence of our species and its possible future*. London 1977.
- , *People of the lake: man, his origins, nature and future*. Harmondsworth 1978.
- LE GOFF, JACQUES, "Au moyen age: temps de l'Eglise et temps du marchand". *Annales*, XV (1960), 3, s 417-433.
- LENCMAN, JAKOV A, *Die Sklaverei im mykenischen und homerischen Griechenland*. Wiesbaden 1966.
- LENIN, V I, "Agrar- och bondefrågan i revolutionen 1905-1907". *LSSiU*, V, s 151-386.* (1907, 1917).
- , "Imperialismen och splittringen inom socialismen". *LSSiU*, XVIII/XIX:2, s 590-609. (1916).
- , "Sovjetmaktens närmaste uppgifter", *LSSiU*, XIII, s 68-114. (1918).
- LEE, RICHARD B, *The !Kung San: men, women and work in a foraging society*. Cambridge 1979.
- , "What hunters do for a living, or, how to make out on scarce resources". *Man the hunter*, s 30-48.
- LEWENHAK, SHEILA, *Kvinnoverk: om skaparkraft och slitgöra från stenålder till data*. Stockholm 1982. [Women and work. New York 1980.]
- LIBERMAN, PHILIP, *The biology and evolution of language*. Cambridge, Mass 1984.
- LILJESTRÖM, RITA & DAHLSTRÖM, EDMUND, *Arbetarkvinnor i hem-, arbets- och samhällsliv*. Stockholm 1981.
- LINDEGREN, JAN, *Utskrivning och utsugning: produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640*. Uppsala 1980.
- LINDEGREN, STEN, "Bostadsutredningens kök: några synpunkter på planeringen av kök". *Byggmästaren*, XXIV (1945), 17, s 330-342.

- LINDKVIST, THOMAS, *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Uppsala 1979.
- LIS, CATHERINE & SOLY, HUGO, *Fattigdom och kapitalism i det förindustriella Europa*. Göteborg 1981. [*Poverty and capitalism in preindustrial Europe*. Brighton 1979.]
- LØVDAL, EINAR, "Datateknologien og klasseutviklingen i processindustrien". *Materialisten*, XII (1984), 1-2, s 4-28.
- MAGNUSSON, LARS, "Arbetsprocess och feodalism". *HFKS*, XV (1982), 4, s 4-15.
- , *Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation: godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*. Uppsala 1980.
- MAKARENKO, ANTON S, *Vägen till livet: pedagogiskt poem*. Moskva 1977 (1925-35).
- MAO ZEDONG, *A critique of Soviet economics*. New York 1977 (1958-62).
- MARSHALL, ALFRED, *Industry and trade: a study of industrial technique and business organisation, etc*. London 1919.
- MARX, KARL, *Filosofins elände*. Stockholm 1949. ["Das Elend der Philosophie". *MEW*, IV, s 63-182.] (1847).
- , *Kapitalet: kritik av den politiska ekonomin*. I-III. Lund 1969-73. ["Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie", I-III. *MEW*, XXIII-XXV.] (1864-94).
- , *Kritik av Gothaprogrammet: randanmärkingar till det tyska arbetarpartiets program*. Stockholm 1945. ["Kritik der Gothaer Programms: Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei". *MEW*, XIX, s 15-32.] (1875, 1891).
- , "Lön, pris och profit", *Ekonomiska skrifter*. Lund 1975, s 533-578. [Lohn, Preis und Profit". *MEW*, XVI, s 101-152.] (1865).
- & ENGELS, FRIEDRICH, "Den tyska ideologin", *Människans frigörelse*. Stockholm 1965, s 123-180* ["Die deutsche Ideologie". *MEW*, III, s 9-530.] (1845-46, 1932).
- MAZZAOUI, MAUREEN F, *The Italian cotton industry in the later middle ages 1100-1600*. Cambridge 1981.
- MEILLASSOUX, CLAUDE, "From reproduction to production: a marxist approach to economic anthropology". *The articulation of modes of production: essays from 'Economy and Society'*. Red av H Wolpe. London 1980, s 189-201.
- , "Recherche d'un niveau de détermination dans la société cynégétique". *H&S*, VI, 4, s 95-106.
- MELLOSSI, DARIO & PAVARINI, MASSIMO, *The prison and the factory: origins of the penitentiary system*. London 1981 (1977).
- MENDELSON, ISAAC, *Slavery in the ancient Near East: a comparative study of slavery in Babylonia, Assyria, Syria and Palestine from the middle of the third millenium to the end of the first*. New York 1949.
- MENDENER, JÜRGEN H, *Teknologisk utveckling i den kapitalistiska produktionsprocessen: om den reella subsumtionen av arbetet under kapitalet*. Göteborg 1977. [*Technologische Entwicklung und Arbeitsprozeß*. Frankfurt am Main 1975.]
- MILLS, C WRIGHT, *White collar*. New York 1951.
- MILWARD, ALAN S, *War, economy, and society, 1939-1945*. Berkeley 1977.
- MONTAGU, ASHLEY, "Toolmaking, hunting and the origin of language". *Origin and evolution...*, s 266-274.
- MORRIS, CRAIG, "De sydamerikanska Anderna — från byar till mäktiga riken", *Arkeologi*, s 391-397.
- MURDOCK, GEORGE P, *Atlas of world cultures*. Pittsburgh, Pa 1981.
- , "The current status of the world's hunting and gathering peoples". *Man the hunter*, s 13-20.

- & PROVOST, CATHERINE, "Factors in the division of labour by sex: a cross-cultural analysis". *Ethnology*, XII (1973), 2, s 203-225.
- MURRA, JOHN V, *Formaciones económicas y políticas del mundo andino*. Lima 1975.
- , *The economic organisation of the Inka state*. Greenwich, Conn 1980 (1955).
- MYRDAL, JAN, *Kinesisk by 20 år senare*. Stockholm 1983.
- , *Rapport från kinesisk by*. Stockholm 1963.
- MÖRNER, MAGNUS, *Historia social latinoamericana: nuevos enfoques*. Caracas 1979.
- NIEBOER, HERMAN J, *Slavery as an industrial system: ethnological researches*. 's Gravenhage 1900.
- NILSSON, ARNE & PAULSSON, SVEN, "Arbetsmarknadens utveckling i Sverige". *Om lönearbete*, s 42-80.
- NYSTRÖM, PER, *Stadsindustins arbetare före 1800-talet*. Stockholm 1955.
- OATES, DAVID & JOAN, "Early irrigation agriculture in Mesopotamia". *Problems in economic and social archaeology*. Red av G Sievking, I Longworth & K Wilson. London 1976, s 109-135.
- , *The rise of civilization*. Oxford 1976.
- O'CONNOR, JAMES, "Productive and unproductive labour". *P&S*, V (1975), 3, s 297-336.
- OLIVA, PAVEL, "On the problem of the Helots". *Historica*, III (1961), s 5-39.
- , *Sparta and her social problems*. Prague 1971.
- OLSSON, ULF, *Lönepolitik och lönestruktur: Göteborgs verkstadsarbetare 1920-1949*. Göteborg 1970.
- OPPENHEIM, A LEO, "A bird's-eye view of Mesopotamian economic history". *Trade and markets...*, s 27-37.
- , "'Siege-documents'" from Nippur". *Iraq*, XVII (1955), 1, s 69-89.
- ORTIZ, SUTTI, "The estimation of work: labour and value among Paez farmers". *Social anthropology of work*, s 207-228.
- O'SHEA, JOHN, "Centralamerika — från byar till mäktiga riken". *Arkeologi*, s 382-390.
- PALLOIX, CHRISTIAN, "Le process de travail: du fordisme au neo-fordisme". *La pensée*, 185 (1976), s 37-66.
- PANG ENG FONG, "Employment, skills and technology". *Work in the 1980s*, s 93-102.
- PATTERSON, ORLANDO, *Slavery and social death: a comparative study*. Cambridge, Mass 1982.
- PETTY, WILLIAM, "A treatise of taxes and contributions". *The economic writings of Sir William Petty*, I. Red av C H Hull. Cambridge 1899 (1662), s 1-97.
- PIKE, RUTH, *Penal servitude in early modern Spain*. Madison 1983.
- PINCHBECK, IVORY, *Women workers and the industrial revolution, 1750-1850*. London 1930.
- PIORE, MICHAEL J, "Notes for a theory of labor market stratification". *Labor market segmentation*, s 125-150.
- POLANYI, KARL, *Dahomey and the slave trade*. Seattle 1966.
- , "Marketless trade in Hamurabi's time". *Trade and markets...*, s 12-26.
- POLLARD, SIDNEY, *The genesis of modern management*. London 1965.
- POSSING, BIRGITTE, *Kvindearbejde*. Aalborg 1980.
- POSTAN, MOISEI M, *The mediaeval economy and society*. London 1972.
- REDMAN, CHARLES L, *The rise of civilization: from early farmers to urban society in the ancient Near East*. San Francisco 1978.
- REINTON, LARS, *Sæterbruket i Noreg*, I-III. Oslo 1955-61.

- RENFREW, COLLIN, *Before civilization: the radiocarbon revolution and pre-historic Europe*. London 1973.
- REVERA, MARGARETA, *Gods och gård 1650-1680: Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland*. Uppsala 1975.
- RÉVÉSZ, GÉZA, *Die menschliche Hand: eine psychologische Studie*. Basel 1944.
- RICHARDS, ANDREY I, *Hunger and work in a savage tribe: a functional study of nutrition among the southern Bantu*. London 1932.
- RICHTA, RADOVAN, "Civilisation vid vägskäl"*. *Reform, ockupation: Tjecko-slovakien 1968*. Red av S Nilsson. Stockholm 1968, s 9-41. [*La civilisation au carrefour*. Paris 1969.] (1966).
- RUSKIN, JOHN, *Gotikens natur*. Stockholm 1905*. [*The stones of Venice*. London 1900.]
- SABEL, CHARLES F, *Work and politics*. Cambridge 1982.
- SAHLINS, MARSHALL D, *Social stratification in Polynesia*. Seattle 1958.
- , *Stone age economics*. Chicago 1972.
- SALZMAN, LOUIS F, *Building in England down to 1540: a documentary history*. Oxford 1952.
- SCHUMPETER, JOSEF A, *History of economic analysis*. London 1954.
- SCHÖN, LENNART, *Från hantverk till fabriksindustri: svensk textiltillverkning 1820-1870*. Lund 1969.
- SCOTT, JOAN W, *The glassworkers of Carmaux: french craftsmen and political action in a nineteenth-century city*. Cambridge, Mass 1974.
- , "The mechanisation of women's work". *Sc Am*, CCXXXVII (1982), 3, s 137-151.
- SEEBER, EVA, *Zwangsarbeiter in der faschischen Kriegswirtschaft*. Berlin 1964.
- SEIDELIN, LUDVIG CHR BRINCK, *Hjørring Amt: beskrevet efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. Kjøbenhavn 1828.
- SELLIN, J THORSTEN, *Slavery and the penal system*. New York 1976.
- SEYLER, HANS, *Hur bonden blev lönearbetare: industrisamhället och den svenska bondeklassens omvandling*. Lund 1983.
- SHERRAT, ANDREW, "Jordbrukets början i Mindre Asien och Europa". *Arkeologi*, s 102-111.
- , "Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution". *Patterns of the past: studies in honour of David Clarke*. Red av I Hodder, G I Isaac & N Hammond. Cambridge 1981, s 261-305.
- , "Water, soil and seasonality in early cereal cultivation". *WA*, XI, 3, s 313-330.
- SMELSER, NEIL J, *Social change in the industrial revolution*. London 1959.
- SMITH, ADAM, *En undersökning av folkens välstånd: dess natur och orsaker*, I-II. Lund 1909*. [*An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, I-II. London 1776.]
- "Socio-ekonomisk indelning (SEI)". *MIS*, 1982, 4.
- SOLHEIM, JORUN, "Engels, familien og kvinnebevegelsen", *Materialisten*, VII (1979), 3, s 4-43.
- SOMMARIN, EMIL, *Teoretisk nationalekonomi*. Stockholm 1920.
- SOUSTELLE, JACQUES, *Dagligt liv hos aztekerna i det gamla Mexiko*. Stockholm 1968. [*La vie quotidienne des Aztèques à la veille de la conquête espagnole*. Paris 1955.]
- STAHL, HENRY H, *Traditional Romanian village communities*. Cambridge 1980.
- STAVENHAGEN, RUDOLFO, *De sociala klasserna i jordbrukssamhället*. Lund 1972 (1970).
- STEIN, STANLEY J, *Vassouras: a Brazilian coffee county, 1850-1900*. Cambridge, Mass 1957.

- STERN, STEVE J, *Peru's Indian people's and the challenge of Spanish conquest: Huamanga to 1640*. Madison 1982.
- STEWART, JULIAN H, "Irrigation without agriculture". *MichAc*, XII (1930), s 149-157.
- STONE, KATHARINE, *Klassmakt och arbetsdelning*. Lund 1977. ["The origin of job structures in the steel industry". *Labor market segmentation*, s 27-84.]
- SWARD, KEITH, *The legend of Henry Ford*. New York 1948.
- SWEEZY, PAUL M, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*. Stockholm 1970. [*The theory of capitalist development: principles of Marxian political economy*. New York 1942.]
- TANDETER, ENRIQUE, Forced and free labour in colonial Potosí. *P&P*, 93 (1981), s 98-136.
- TAYLOR, FREDRIC W, *The principles of scientific management*. New York 1917.
- The social class structure of the working class in Albania*. Tirana 1978.
- THERBORN, GÖRAN, *Klasstrukturen i Sverige: arbete, kapital, stat och patriarkat*. Lund 1981.
- THOMAS, KEITH, "Work and leisure in pre-industrial society". *P&P*, 29 (1964), s 50-66.
- THOMPSON, EDWARD P, *The making of the English working class*. London 1964.
- , "Tid, arbetsdisciplin och industrikapitalism", *Herremakt och folklig kultur: socialhistoriska uppsatser*. Stockholm 1983, s 7-61. ["Time, work-discipline and industrial capitalism". *P&P*, 38 (1967), s 56-97.]
- THOMPSON, PAUL, *The nature of work: an introduction to debates on the labour process*. London 1983.
- THOMSON, GEORGE, *Human essence: the sources of science and art*. London 1974
- , *The first Philosophers*, 2 uppl. London 1972 (1955).
- , *The prehistoric Aegean*, 3 uppl. London 1978 (1949).
- THORNER, DANIEL & ALICE, *Land and labour in India*. Bombay 1962.
- TILGHER, ARIANO, *Work: what it has meant to men through the ages*. Rahway, N J 1931 (1929).
- TILLY, LOUISE A & SCOTT, JOAN W, *Women, work and family*. New York 1978.
- TOFFLER, ALVIN, *Tredje vågen*. Stockholm 1982. [*The third wave*. London 1980.]
- TVARNØ, HENRIK, *Det romerske slaveri i europæisk forskning efter 2. verdenskrig*. København 1982.
- URE, ANDREW, *The philosophy of manufactures*. London 1835.
- UTTERSTRÖM, GUSTAF, *Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen*. Umeå 1978.
- , *Jordbrukets arbetare*, I-II. Stockholm 1957.
- WADEL, CATO, *Det skjulte arbeid: en argumentasjon for et utvidet arbeidsbegrep*. Stavanger 1984.
- WALBANK, FRANK W, *Det västromerska rikets fall*. Stockholm 1973. [*The awful revolution: the decline of the Roman empire in the west*. Liverpool 1969.]
- WALKER, ALLAN & LEAKEY, RICHARD E, "The hominids of East Turkana". *ScAm*, CCXXXIX (1978), 2, s 44-56.
- WALLENTIN, HANS, *Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet*. Göteborg 1978.
- WALLERSTEIN, IMANUEL, *The modern world system*, I-II. New York 1974-80.

- WALLMAN, SANDRA, "Employment, livelihood and the organisation of resources: what is work really about?" *Work in the 1980s*, s 45-53.
- WEISSER, MICHAEL R, *Crime and punishment in early modern Europe*. Hassocks 1979.
- VEN, FRANS VAN DER, *Sozialgeschichte der Arbeit*, I-III, München 1972 (1965).
- VERLINDEN, CHARLES, "Esclavage médiéval en Europe et esclavage colonial en Amérique". *CIHEA*, 6-8 (1961), s 29-45.
- WHITE, KENNETH D, *Roman farming*. London 1970.
- WHYTE, WILLIAM F, *Money and motivation: an analysis of incentives in industry*. New York 1955.
- WIKANDER, ULLA, "Den könssegregerade arbetsmarknaden — avtagande eller tilltagande under 1900-talet? om konfektionsfirman Algots 1920-1960". Opublicerad uppsats (1984).
- WILCZYNSKI, JOZEF, *The economics of socialism: principles governing the operation of the centrally planned economies in the USSR and Eastern Europe under the new system*. London 1970.
- WILLETS, RONALD F, *Aristocratic society in ancient Crete*. London 1955.
- WILLIAMS, ERIC, *Capitalism and slavery*. Chapel Hill 1944.
- WIND, JAN, "Phylogeny of the human vocal tract". *Origins and evolution...*, s 612-630.
- WITTENDORF, ALEX, *Alvej og kongevej: studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede*. København 1973.
- WITTFOGEL, KARL A, *Oriental despotism: a comparative study of total power*. New Haven 1957.
- WOOLFSON, CHARLES, *The labour theory of culture: a reexamination of Engels's theory of human origins*. London 1982.
- WUNDERLICH, FRIEDA, *Farm labour in Germany 1810-1945: its historical development within the framework of agricultural and social policy*. Princeton, N J 1961.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry, no matter how small, should be recorded to ensure the integrity of the financial statements. This includes not only sales and purchases but also expenses and income. The document provides a detailed list of items that should be tracked, such as inventory levels, accounts payable, and accounts receivable. It also outlines the procedures for recording these transactions, including the use of double-entry bookkeeping to ensure that the debits equal the credits.

The second part of the document focuses on the analysis of the recorded data. It explains how to calculate key financial ratios and metrics, such as the gross profit margin, net profit margin, and current ratio. These calculations are essential for understanding the company's financial performance and identifying areas for improvement. The document also discusses the importance of comparing the company's performance to industry benchmarks and providing a clear explanation of any significant variances.

The final part of the document provides a summary of the findings and offers recommendations for future actions. It stresses the need for regular financial reviews and the importance of maintaining open communication with stakeholders. The document concludes by reiterating the commitment to transparency and accuracy in all financial reporting.

Förkortningar

Klassiska författare och verk

Använda upplagor: Bibeln: 1917 års svenska övers; grekiska och romerska författare: respektive utgåva i Loeb classical library samt HOMEROS, *Odysseén*, 3 uppl. E Lagerlöf övers. Stockholm 1948.

<i>1 Kon</i>	<i>Första konungaboken</i>
<i>2 Kon</i>	<i>Andra konungaboken</i>
<i>2 Krön</i>	<i>Andra krönikeboken</i>
<i>2 Tess</i>	<i>Pauli andra brev till tessalonikerna</i>
<i>Amos</i>	<i>Amos</i>
<i>Col</i>	<i>Columella</i>
<i>Dt</i>	<i>Deuterium (Tredje moseboken)</i>
<i>Ex</i>	<i>Exodus (Andra moseboken)</i>
<i>Gen</i>	<i>Genesis (Första moseboken)</i>
<i>Hdt</i>	<i>Herodotos</i>
<i>Jer</i>	<i>Jeremia</i>
<i>Jes</i>	<i>Jesaja</i>
<i>Job</i>	<i>Job</i>
<i>Mark</i>	<i>Markusevangeliet</i>
<i>Mart</i>	<i>Martialis</i>
<i>Neh</i>	<i>Nehemja</i>
<i>Od</i>	<i>Odysseén</i>

Tidskrifter och annan periodica

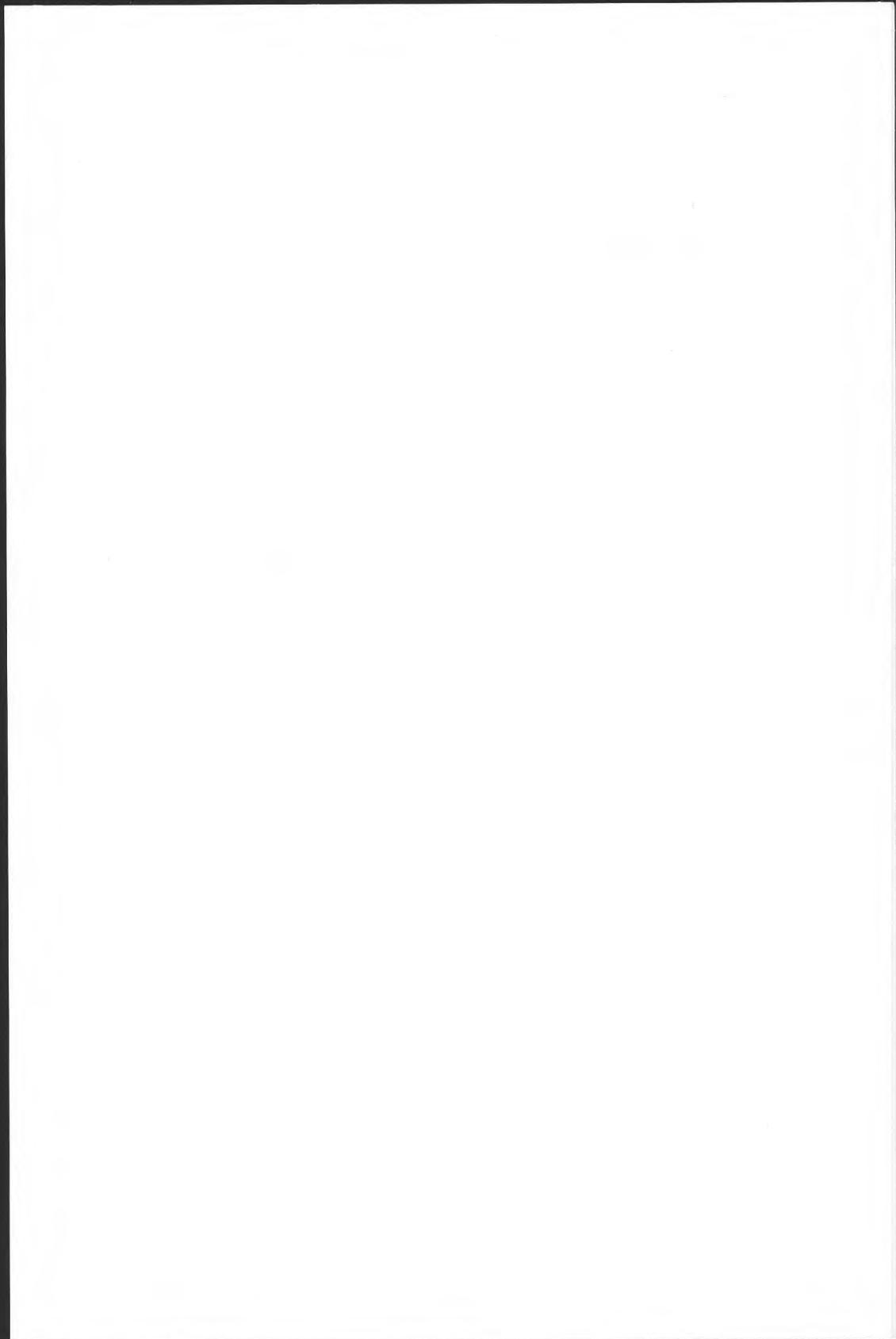
<i>AD</i>	<i>Arbetsdomstolens domar</i>
<i>CA</i>	<i>Current anthropology</i>
<i>CIHEA</i>	<i>Cahiers de l'Institut des Hautes Etudes de l'Amerique</i>
<i>CSSH</i>	<i>Comparative studies in society and history</i>
<i>DA</i>	<i>Dialectical anthropology</i>
<i>ECHR</i>	<i>Economic history review, 2nd series</i>

<i>E&ID</i>	<i>Economic & industrial democracy</i>
<i>FR</i>	<i>Feminist review</i>
<i>H&S</i>	<i>L'homme et la société</i>
<i>HFKS</i>	<i>Häftena för kritiska studier</i>
<i>HR</i>	<i>Human relations</i>
<i>HI</i>	<i>Historisk tidskrift [svensk]</i>
<i>JSEHO</i>	<i>Journal of social and economic history of the Orient</i>
<i>KT</i>	<i>Kvinnovetenskaplig tidskrift</i>
<i>MichAc</i>	<i>Papers of the Michigan academy of science, arts and letters</i>
<i>MIS</i>	<i>Meddelanden i samordningsfrågor (Statistiska centralbyrån)</i>
<i>NLR</i>	<i>New left review</i>
<i>OS</i>	<i>Orientaliska studier</i>
<i>P&P</i>	<i>Past & present</i>
<i>P&S</i>	<i>Politics and society</i>
<i>PPA</i>	<i>Philosophy and public affairs</i>
<i>RJ</i>	<i>Riksbankens Jubileumsfond [skriftserie]</i>
<i>ScAm</i>	<i>Scientific American</i>
<i>SEHR</i>	<i>Scandinavian economic history review</i>
<i>SF</i>	<i>Sociologisk forskning</i>
<i>SOS</i>	<i>Sveriges officiella statistik</i>
<i>SOU</i>	<i>Statens offentliga utredningar</i>
<i>ST</i>	<i>Statistisk tidskrift, 3 följden</i>
<i>WA</i>	<i>World Archaeology</i>

Samlingsverk

<i>Arkeologi</i>	<i>Arkeologi: Det internationella standardverket om utgrävningar, fynd och metoder.</i> Red av A Sherrat. Stockholm 1981. [<i>The Cambridge encyclopedia of archaeology.</i> Cambridge 1980.]
<i>Indentured labour...</i>	<i>Indentured labour in the British empire 1834-1920.</i> Red av K Saunders. London 1984.
<i>Labor market segmentation</i>	<i>Labor market segmentation.</i> Red av R Edwards, M Reich och D M Gordon. Lexington 1973.
<i>LSSiU</i>	<i>V I LENIN, Samlade skrifter i urval, I-XX.</i> Stockholm 1934-41.
<i>Man the hunter</i>	<i>Man the hunter.</i> Red av R B Lee & I DeVore. New York 1968.
<i>MEW</i>	<i>Marx-Engels Werke, I-XXXIX.</i> Berlin 1958-68.
<i>Om lönearbete</i>	<i>Om lönearbete: en bok i arbetslivssociologi.</i> Red av J Ch Karlsson. Stockholm 1983.

- Origins and evolution...* *Origins and evolution of language and speech.* Red av S R Harnad, H D Stekles & J Lancaster. New York 1976.
- Origins of agriculture* *Origins of agriculture.* Red av C A Reed. The Hague 1977.
- Shopkeepers and master...* *Shop keepers and master artisans in nineteenth century Europe.* Red av G Crossik & H-G Haupt. London 1984.
- Social anthropology of work* *Social anthropology of work.* Red av S Wallman. London 1979.
- Sociobiology examined* *Sociobiology examined.* Red av A Montagu. Oxford 1980.
- Trade and markets...* *Trade and markets in early empires: economies in history and theory.* Red av K Polanyi, C M Arensberg & H W Pearson. Glencoe 1957.
- Woman the gatherer* *Woman the gatherer.* Red av F Dahlberg. New Haven 1981.
- Work in the 1980s* *Work in the 1980s — emancipation and derogation.* Red av B Gustavsson, J Ch Karlsson & C Räftegård. Aldershot 1985.

*Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid
Göteborgs universitet*

1. *Sture Mårtenson*: Agiot under creditsdelepoken 1789-1802. 1958.
2. *Marianne Nilsson*: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690-1709. 1962.
3. *Rolf Adamson*: Den svenska järnhanteringens finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800-1884. 1963.
4. *Rolf Adamson*: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796-1860. 1963.
5. *Martin Fritz*: Gustaf Emil Broms och Norbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891-1903. 1965.
6. *Gertrud Wessberg*: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. *Rolf Adamson*: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860. 1966.
8. *Sture Martinus*: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. *Ingemar Nygren*: Svensk sparbanksutlåning 1820-1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. *Carin Sällström-Nygren*: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967.
11. *Martin Fritz*: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883-1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. *Martin Fritz*: Svensk järnmalmsexport 1883-1913. 1967.
13. *Gösta Lext*: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. *Martin Fritz*: Kirunagruvornas arbetskraft 1899-1905. Rekrytering och rörlighet. 1969.
15. *Jan Kuuse*: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910-1965. En indikator på välfärdens utvecklingen i Sverige. 1969. (Akademiförlaget.)
16. *Ingela Elison*: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910-1922. 1970.
17. *Sture Martinus*: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892. 1970.
18. *Ingemar Nygren*: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820-1913. 1970.
19. *Ulf Olsson*: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920-1949. 1970.
20. *Jan Kuuse*: Från redskap till maskiner. Mekaniserings-spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910. 1970.
21. *Sture Martinus*: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870. 1970.
22. *Ingemar Nygren*: Svenska sparbankers medelplacering 1914-1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. *Jan Kuuse*: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924-1959. 1970.
24. *Ulf Olsson*: Regionala löneskillnader inom svensk verkstadsindustri 1913-1963. 1971.
25. *Kent Olsson*: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919-1960. 1972.
26. *Artur Attman*: The Russian and Polish markets in international trade 1500-1650. 1973.
27. *Artur Attman*: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. *Ulf Olsson*: Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. 1973.
29. *Martin Fritz*: German steel and Swedish iron ore 1939-1945. 1974.
30. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935-1945. 1974.

31. *Lars Herlitz*: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.
32. *Hugo Kylebäck*: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna. 1974. (Raben & Sjögren.)
33. *Martin Fritz*: Ernst Thiel. Finansman i genombrottstid. 1974.
34. *Jan Kuuse*: Interaction between agriculture and industry. Case studies of farm mechanisation and industrialisation in Sweden and the United States 1830-1930. 1974.
35. *Lars Herlitz*: Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770. 1974.
36. *Sven-Olof Olsson*: German coal and Swedish fuel 1939-1945. 1975.
37. *Ulf Olsson*: The creation of a modern arms industry. Sweden 1939-1974. 1977.
38. *Sverker Jonsson*: Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. 1977.
39. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
40. *Bertil Andersson*: Handel och hantverk i Göteborg. Två företagargrupper ekonomiska utveckling 1806-1825. 1977.
41. *Folke Karlsson*: Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850. 1978.
42. *Hans Wallentin*: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet. 1978.
43. *Sverker Jonsson*: Annonsobjektet mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet? 1979.
44. *Ingemar Nygren*: Riksgäldskontoret 1939-1945. Statlig upplåning för beredskap och räntestabilisering. 1979.
45. *Hugo Kylebäck*: Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget. 1979.
46. *Lars-Åke Engblom*: Arbetarpressen i Göteborg. En studie av arbetarpressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890-1965. 1980.
47. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad 1820-1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling. 1981.
48. *Jerker Carlsson*: The limits to structural change. A comparative study of foreign direct investment in Liberia and Ghana 1950-1971. 1981. (Nordiska Afrikainstitutet.)
49. *Lasse Cornell*: Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering. 1982.
50. *Martin Fritz, Ingemar Nygren, Sven-Olof Olsson, Ulf Olsson*: The adaptable nation. Essays in Swedish economy during the Second World War. 1982. (Almqvist & Wiksell International.)
51. *Bengt Berglund*: Industriarbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet. 1982.
52. *Sverker Jonsson*: Pressen, reklamen och konkurrensen 1935-1978. 1982.
53. *Carl-Johan Gadd*: Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860. 1983.
54. *Gösta Lext*: Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946. 1984.
55. *Lasse Cornell*: Arbete och arbetsformernas utveckling. 1986.

ISBN 91-85196-27-4
ISSN 0072-5080

Bilden på omslagets framsida visar mulspinning av bomull i England. Bildkälla: A URE, *Philosophy of manufactures*. London 1835, s 308.

Bilden på omslagets baksida visar boetiska brödbakerkor i arbete till ackompanjering av en flöjt. Terra cotta. Thebe (Louvren). Bildkälla: K BÜCHER, *Arbeit und Rhythmus*, 3 upplagan. Leipzig 1902.

Arbetet som företeelse är intimt förknippat med själva den mänskliga existensen. Arbetets historia är därför ett mycket omfattande ämne. Det finns ingen möjlighet att ge en heltäckande bild av denna i en enda bok. Varje framställning måste ta fasta på en viss aspekt av arbetet. I denna bok ställs de sociala relationerna kring arbetet, d v s arbetets sociala former, i centrum. Ett försök görs att kortfattat sammanfatta utvecklingen av dessa arbetsformer genom världshistorien. Ambitionen är att täcka hela utvecklingen från människoblivningen till vår egen samtid samt att vara så långt möjligt vara globalt heltäckande.

Lasse Cornell, född 1947, fil dr 1982, är knuten till Ekonomisk historiska institutionen vid Göteborgs universitet som forskare och lärare.

